

ISSN 2312-8348

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**С.Бәйішев атындағы
Ақтөбе университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
Актюбинского университета
имени С.Баишева

2015

№ 3 (49)

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАИШЕВА
научный журнал

Қазақстан Республикасының акпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

№ 3 (49)
октябрь
2015

2000 жылдан бастап шығады

Издается с 2000 года

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА

Абдикаликов К.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Агзамова А.Б. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян

(Великобритания)

Асаров А.А. (Қазақстан)

Бияшев Б.Г. (Қазақстан)

Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Лыгина О.И. (Қазақстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Башкортостан)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Башкортостан)

Хасанов А.Х. (Узбекистан)

Адрес редакции:

г.Ақтөбе

ул.бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Ақтөбе,

а/я 64

e-mail: edu_ausb@mail.ru

тел.:8(7132) 974081,82

Жарияланған мақала

авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ажуова А.К.

Б.Күлеев поэзиясындағы заман мен адам бейнесі

5

Алманов Ж.Т.

Оценка уровня загрязнения воздуха в г. Ақтөбе за последние годы

9

Бердыбаев Е. М.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының әкімшілік жауапкершілікке
тартудың кейбір мәселелері

13

Борамбаева А.М.

Эпостық жырлардағы «батыр» концептісінің фреймдік құрылымы

19

Грошева О.И. Майдангалиева Ж.А.

Управленческие и этические проблемы таргетирования школ

29

Демиев А.Ш.

Ұлы Абай – қазақтың жарық жұлдызы, мәңгі мақтанышы!

36

Қарағұлова Б.С Тәшпеннова Қ.Е.

Көркем шығармалардағы бейвербалды амалдардың қолданысы

42

Мамбеталина А.А.

Этническая толерантность как психолого-педагогическая проблема

46

Мустоянова А.С.

Педагогика әдіснамасы ұстанымдарының жаңа бағыты

51

Муханбетқалиев Е. Е.

Ұлттық сенім «мәңгілік ел» идеясының құндылығы ретінде

57

Токжанова А.М.

Внедрение казахстанского компонента при адаптации зарубежных учебных пособий по
английскому языку

62

Туребаева Б.З., Султангалиева Ж.С.

Студенттерді толеранттылыққа тәрбиелеу жолдары

68

авторов не отражают точку зрения редакции. Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.

Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Сдано в набор 01.11.2015
Подписано в печать 01.11.2015
Формат 21х29,7. Печ.л.8,4
Тираж 100 экз.
Отпечатанов РИЦ
АУ им.С.Баишева

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдуллаев Х.Т.

Размещения сети и оптимизация многопрофильных больниц на зональном уровне

Айбасова Ж.А., Раушанова И. М.

Ақпараттық технологияны кең қолдану- қоғам дәуірінің негізі

Алдамжаров Н.Н.

Кенқияқ – тұз асты кен орындарындағы көлбеу және көлденең ұңғымаларды бұрғылау технологиялары

Алматова Б.Г., Изтлеуова А.С., Асылбеков Н.О., Мусин Б.М.

Жоғары оқу орындарында инновациялық, ақпараттық бағдарламаларды оқу үрдісіне енгізу

Әбдіқалықов Қ.Ә., Зұлқашев А.Б.

DES криптожүйесі

Балмаганбетова Ф.Т.

Математическая модель векторного поля фильтрации флюидов в пористой среде продуктивного нефтяного пласта

Барбосынова Г.Е.

Ақтөбе қаласындағы ықшамаудандарындағы демалыс аймағын жобалаудың көкейкесті мәселелері

Берентаева Н.К.

Общие закономерности механизмов радиационного дефектообразования в щелочногалоидных кристаллах при пластической деформации

Беркешева А.С.

К вопросу управления непрерывным перевозочным процессом в общетранспортных узлах при взаимодействии различных видов транспорта

Жубатырова А.Ш.

Распад электронных возбуждений в щелочногалоидных кристаллах

Имангазин М.К.

Аралық қойманың тиімділігін анықтау

Казбекова Г.К.,

Разработка технологии получения строительных материалов из хвостов обогащения

Медеуова Р.М.,

Ақпараттық технологиялардың медицинадағы орны

Моменов Б.М.,

Подготовка специалистов в области дизайна в современных социально-экономических условиях

Накипбекова А.Н.

Особенности формирования творческих умений будущих дизайнеров в ВУЗе

Нұрғазы Л. Қ.

Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешенінің құрылымы

Сейлова Р.Д.

Внедрение в учебный процесс электронных учебников блока математических дисциплин

Суингарин С.М., Шопанова Г.Е.

Строительство железнодорожного участка Шалкар – Бейнеу

Таванова Н.М., Жубанышева Г.И.

Жоғары математика пәнінде инновациялық технологияны қолдану

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘӨЖ 82

*Ажуова А.К. аға оқытушы, магистр
Касенова А.Н. студент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**Б.КҮЛЕЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАН МЕН АДАМ
БЕЙНЕСІ**

Аннотация

Заманындағы қаламгерлер секілді Бернияз Күлеев шығармашылығының бірі – адамды, оның рухани дербестігін жырлау, яғни адамтану мәселесі. Ал бұл мәселені талдау барысында ақынның идеялық мұрасын философиялық, танымдық, мәдени және ұлттық зерттеу арқылы тануға болады. Бернияз Күлеев адам жан дүниесін, адамгершілік мәселесі және заман жырын жырлады. Сонымен қатар, Бернияздың жанын қартайтқан қоғамдағы келеңсіз құбылыстар мен әйел теңсіздігі болды.

Кілт сөздер: заман, адам, әйел теңсіздігі.

Адам және оның қоғамдағы орнының мәселесі қай кезде болмасын, сол қоғамдағы көзі ашық, көкірегі ояу қайраткерлердің, ақын, жазушылардың ойындағы негізгі мәселе болатыны сөзсіз. Адамның тұрмысы мен тіршілігі үшін, тағдыры мен бақытты өмірі үшін күресе біліп, оны жырларына арқау ету – халқы дегенде жүректері қарыс айырылатын ұлдардың жырларындағы маңызды мәселе. Дегенмен, заманына қарай адамы сәйкестенетіндей, адам мәселесін әр қаламгер өзінше қарастырады. Философияда адам өміріне, оның дамуына қатысты пікірлер де аз емес.

Адам – дүниедегі ең саналы, асқақ рухты, ардақты есім. Ал сол адамның басты қасиеті – адамгершілік мәселесі – мәдениеттану мен этиканың мәні мен өзегі. Адам адам болғалы оларға қойылатын негізгі талап – адам болу проблемасы. Адам өзінің санасымен, өмір сүру ерекшелігімен, өзін қоғамдағы орнын белгілеуімен олардың танымдық. Мәдени, психологиялық әрекеттерімен айқындалады. Қандай қаламгерді

алып қарасақ та, оның шығармашылығының жырлау, яғни адамтану мәселесі. Мұны ақынның идеялық мұрасын философиялық, этикалық, саяси танымдық психологиялық, мәдени, ұлттық жағынан талдап, зерттеу арқылы аңғаруға болады.

Бернияз Күлеев те табиғатты барлық нәрсенің бастамасы ретінде қарастырады. Оның көзқарасы бойынша, табиғат жеке-дара емес, адаммен байланысты өмір сүріп, дамып отырады, ал адам табиғаттың зор жемісі, шыңы болып табылады. Мысалы, «Күдірет жаратыпты жер мен көкті» өлеңінде ақын табиғат пен адамның ажырамас біртұтас жүйе екенін, бірге дамып, бірге жетілгенін баяндайды:

Күдірет жаратыпты жер мен көкті,
Гүл қылып жер бетіне көкті төкті.
Болсын деп гүлдің гүлі, бәйшешегі,
Гүлдетіп қызғалдақтай адамды екті [1.23].

Жер мен көктің өзара үйлесімділігін айта отырып, осы құбылыстардан кейін барып адамды жаратты дейді. Бұл жоғарыда Көк Тәңірі, төменде кара жер болды, ортасында адам баласы жаралды деген исі түркіге ортақ ұғыммен сабақтас жатқан ой. Бұның өзі Бернияз Күлеевтің зерделі жан екендігін танытатын фактор.

Күлеев шығармаларында адамның ерекшелеп тұратын жан тазалығы айтылады. Ол – жан бостандығы.

Еркін жүрген ерке көңіл
Қайғы –зарға толмай ма? [1.31].
Гүл жайнаған жас жүрегім балдырған,
Еркіндікпен ойға есін алдырған [1.41],-

деп, ақын қоғамның қатігездігіне шыдай алмай, өз әлсіздігін танытып, ақ ниетін, арман-қиялын, сезімін жүрегіне жеткізеді, сонымен сырласады. Ол «Жас жүрегіме» [1.34], «Көңіл» [1.158], «Жүрегім» [1.151], «Ит көңіл, арсыз көңіл, әуре көңіл» [1.172] т.б. өлеңдерінде өкініш, нала мен мұңның сары сергелдеңіне түсіп, уақытқа, жастық шаққа өкпесін білдіреді. Осы ретте Р.Батырбекова ақынның әр кездегі жай-күйі асқақ романтикалық леппен суреттеледі дей отыра: «Бернияз лирик ақын... Әсіресе ғашықтық, сүйіспеншілік, қуаныш, реніш, күдік, сағыныш, жалғыздық сияқты мәңгілік, жалпыға ортақ сезім күйлері ақын суреттеуінде соншалық әрлі, айшықты шыққан» [2.195],-дейді.

Адамның ішкі жан дүниесінің айқын көрінісі – оның адамгершілігі, намысы мен рухы. Ол – ар бостандығы. Сол замандағы жастарға көңілі толмай:

Ұлда ұят, қызда қылық қалмай,
Ар-намыстың мәңгі біткеннің [1.98],-

деп, жаңа өмірді, сауатты, салауатты өмірді аңсайды. Қазақтың ұлттық сипаттан арылып, мәдени құлдырауға ұшырап, адам санасының төмендеп,

ұлттық сана мен ұлттық мүдденің өшуін заман адамдарының тозғанымен бейнелейді.

Бернияз Күлеевтің бостандығы-салыстырмалы бостандық, яғни қоғамдағы келеңсіз құбылыстардан арылып, қанаудан құтылу. Бұл сол замандағы әр адамның көксеген арманы болатын. Ол - біріншіден, әйел бостандығы, екіншіден елді қанап, жұртты жеп жүрген «әкімсымақтардың» озбырлығы.

Әйел теңсіздігі – XX ғасырдың басындағы әдебиеттің негізгі мәселесі. Бұл мәселе тек XX ғасырдың басында өзекті болды. Ойлап қарасақ, әйел бостандығы ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда да болған емес. Ол кәдімгі тіршіліктің күнделікті нормасы болды. Әйел теңсіздігін сөз еткенде қазіргі зеріттеушілер екі түрлі пікір айтады. Бірі әйел теңсіздігі болды, малға сатты, күң ретінде жұмсады десе, екіншілері халық әйелді ертеден сыйлаған, әйел атымен аталатын рулардың болуы, әйелдерге тұрғызылған кесенелер, әйел атымен аталатын жер-сулардың аттары соның айғағы деп уәж айтады.

Сондықтан бұл әйел теңдігі деген мәселе күрмеуі мол мәселе. Ақындар суреттеп отырған кезеңде әйел ерге тең болды деп айта алмаймыз. Ол кезде қазіргідей гендерлік саясат жүргізілмегендігі белгілі жайт. Сондықтан әйел теңдігі, оқу-ағарту мәселелері, халық өміріне қажетті басқа да қоғамдық –әлеуметтік істер ол қоғамда етек алмады, өйткені халық ненің пайда, ненің зиян екенін білмей, ақты қара деп, қараны ақ деп түсінді. Бертін келе, қоғам дамып, заман өзгеріп, ғасыр басында ұлт мүддесін ойлап, жанашырлықпен қараған көкірегі ояу, көзі ашық азаматтар болды. Уақыт өте келе, халық санасы биіктеді. Ақын шығармашылығындағы қазақ қызы – бостандықты көксеген, өнер-білімнің айдынына шомылғысы келген, азаттықты аңсаған арманшыл бейне. Адам санасының өсуі, таным көкжиегінің кеңеюі қоғаммен күресуіне, басқалардан биік тұруына қуат, күш береді. Қазақтың қанына сіңген мінез – ұяңдылық – дәстүрлі мәдениетіміздің қасиеті. Бернияз Күлеев лирикалық кейіпкердің атынан жалынды сөздер, арман сезімдерін айттырады. Осы мәселе төңірегінде қазақ қызының танымдық ой-әрекетінің, көкжиегінің дамып, қоғамдық, мәдени өмірінің алға басуын мақсат еткен жолдар кездеседі.

Өнер-білім бізге де бір қонар ма?

Жемісіне іші-сыртым толар ма?

...Таң ататын бізге де күн бол ма?

...Теңдік тиер бізге де күн келер ме? [1.14], -

деп, надандықтың оты сөніп, оңымнан ай, солымнан күн тусын, алашыма айнадай сәуле берсін деген қазақ қызының тілек-арманы болатын.

Жас кезінде молдадан оқып, бірақ оны тастап кетіп, заманына сыймай серілік құрған, өмір шындығын тереңнен жырлаған Ақан Сері де

осы Бернияз Күлеев қозғаған тақырыпты өз шығармашылығына өзек етіпті. Оның «Зманға қарап» атты өлеңі былай басталады:

Болғанда мұндай күйде заманымыз,
Жай жатып сахарада қамаламыз.
Болыс, би ет пен шайға мәз болуда,
Қайткенде тура жолды таба аламыз.
Үйренген халықпыз ғой шегіншекке,
Кәсіпсіз сахараға еріншекке.
Байлар жүр малша күйсеп, малын айдап,
Ұйқымен өмірі өтіп тектен-тек.

Ұлттық өреде жыр толғайтын үлкен жүректі ақынадар өз заманына үн қосып отырады, адамның заманға қатынасын, жалпы замана тынысын ашып көрсетуді мақсат етеді. Заманның халін осылайша сипаттауы осыдан.

Сайып келгенде, Бернияз Күлеев заман мен адам мәселесін бірнші болып көтерген ақындардың бірі, яғни ол жеке адамның даму ерекшелігін, танымдық іс-әрекетін, тұлға ретінде қалыптасуын, рухани тазалығын, бас бостандығын жырлады. Оның адам мәселесі төңірегіндегі философиялық ой толғамдары сол қазақ қоғамның болмысы мен танымдық дәрежесінің көрсеткіші десе де болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Күлеев, Б. Таңдамалы шығармалары /Б. Күлеев. – Алматы: Ғылым, 2000. – 284б.
2. Батырбекова, Р. Асқақ жырлы ақиық акын / Күлеев Б. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым 2000. –Б.149-153
3. Кенжебаев, Б. XX ғасыр басындағы әдебиет / Б. Кенжебаев.– Алматы: Білім, 1994. – 352б.
4. Әбдіманұлы, Ө. Бернияз акын / Ө. Әбдіманұлы. - Ақиқат. – 2005. -№4. – Б. 48-51
5. Алпысбаев, Қ. Поэма және сюжет / Қ.Алпысбаев. – Алматы қазақ университеті, 1992. – 124б.

*Ажуова А.К.старший преподаватель, магистрант
Касенова А.К. студент
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ОБРАЗ ВРЕМЕНИ И ЧЕЛОВЕКА В ПОЭЗИИ Б.КУЛЕЕВА

Аннотация

В статье рассматриваются творческие искания Б.Кулеева, анализируются различные взгляды поэта на природу духовности, нравственности, гуманного отношения к человеку. Через образы главных героев можно увидеть ту смутную эпоху, попытаться понять, что же двигало людьми, в какой мере время диктовало их поведение. Поэт остро реагирует на негативные явления и неправоправное положение женщин в обществе.

Ключевые слова: время, человек, неправоправное положение женщин.

*Azhuova A.K. senior lecturer, master
Kasenova A.N. student
Aktobe University by S.Baisheva*

THE IMAGE OF MAN AND TIME IN THE POETRY OF B.KULEEV

Annotation

Modern writer and poet Berniyaz Kuleev's works is about spiritual individuality of human being. Berniyaz Kuleev says about world of man, his humanity and modern poem. However, negative phenomena and female freedom had aged the soul of Berniyaz.

Key words: time, man, female freedom.

УДК 504

*Алманов Ж.Т. ст.препод.
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ОЦЕНКА УРОВНЯ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОЗДУХА В Г. АКТОБЕ ЗА ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ.

Аннотация

В данной статье рассмотрена тенденция загрязнения воздуха в городе Актобе за 2013-2014 года.

Ключевые слова: загрязнение атмосферы, состояние воздуха в г.Актобе, состояние окружающей среды Республики Казахстан.

Наблюдения за состоянием атмосферного воздуха на территории Республики Казахстан проводились в 37 населенных пунктах республики

на 110 постах наблюдений, в том числе на 56 стационарных постах: из них в г.Актобе (3 - №1 - Авиагородок, 14; №4 - улица Белинского, №5 – улица Ломоносова, 7) и на 54 автоматических постах наблюдений: в г.Актобе (2 - №2 – улица Рыскулова, 4 «Г»; №3 – улица Есет-батыра, 109 «А»).

На стационарных постах ручного отбора проб по состоянию загрязнения атмосферного воздуха определяются следующие показатели: взвешенные вещества (пыль), диоксид серы, растворимые сульфаты, оксид углерода, диоксид азота, оксид азота, сероводород, фенол, фтористый водород, хлора, хлористый водород, углеводороды, аммиак, серная кислота, формальдегид, н/о соединения мышьяка, кадмий, свинец, хром, медь, бензол.

На автоматических постах наблюдений за загрязнением атмосферного воздуха определяются следующие показатели: взвешенные частицы РМ-10, диоксид серы, диоксид углерода, оксид углерода, диоксид азота, оксид азота, озон, сероводород, сумма углеводородов, аммиак, формальдегид, метан, не метановые углеводороды. В зависимости от наличия приборов и оборудования в различных регионах определяются разные примеси.

Для сравнения показания загрязнения воздуха рассмотрим данные с автоматических постов за 2013 год и 2014 год.

Данные наблюдений вредных примесей, полученные с помощью автоматических постов за 2013 год

Населенный пункт	Номер ПНЗ	Названия примесей	Средняя концентрация		Максимальная концентрация	
			мг/м³	кратность превышения ПДК	мг/м³	кратность превышения ПДК
Актобе	2	Взвешенные частицы РМ-10	0,01		0,1	
		Диоксид серы SO ₂	0,02	0,3	0,04	0,1
		Оксид углерода CO	0,04	0,01	0,6	0,1
		Диоксид азота NO ₂	0,04	0,9	0,1	1,6
		Оксид азота NO	0,002	0,03	0,02	0,05
		Озон O ₃	0,07	2,2	0,2	0,9
		Сероводород H ₂ S	0,002		0,03	3,4
		Формальдегид HCOH	0,03	8,6	0,3	9,1
	3	Взвешенные частицы РМ-10	0,001		0,04	
		Диоксид серы SO ₂	0,01	0,3	0,02	0,04
		Оксид углерода CO	0,07	0,02	0,9	0,2

	Диоксид азота NO ₂	0,05	1,2	0,2	1,9
	Оксид азота NO	0,01	0,10	0,08	0,2
	Озон O ₃	0,04	1,3	0,1	0,8
	Сероводород H ₂ S	0,001		0,01	1,8
	Формальдегид HCOH	0,0004	0,1	0,02	0,6

Данные наблюдений вредных примесей, полученные с помощью
автоматических постов за 2014 год

Населенный пункт	Номер ПНЗ	Названия примесей	Средняя концентрация		Максимальная концентрация	
			мг/м ³	кратность превышения ПДК	мг/м ³	кратность превышения ПДК
Актобе	2	Взвешенные частицы РМ-10	0,0		0,0	
		Диоксид серы SO ₂	0,0	0,0	0,0	0,0
		Оксид углерода CO	0,06	0,02	0,4	0,08
		Диоксид азота NO ₂	0,03	0,8	0,09	1,1
		Оксид азота NO	0,01	0,0	0,04	0,09
		Сероводород H ₂ S	0,001		0,02	2,3
		Формальдегид HCOH	0,0	0,0	0,0	0,0
	3	Взвешенные частицы РМ-10	0,0		0,0	
		Диоксид серы SO ₂	0,009	0,2	0,04	0,08
		Оксид углерода CO	0,4	0,1	1,4	0,3
		Диоксид азота NO ₂	0,04	0,9	0,09	1,0
		Оксид азота NO	0,03	0,6	0,08	0,2
		Озон O ₃	0,05	1,6	0,2	1,1
		Сероводород H ₂ S	0,0007		0,006	0,8
		Формальдегид HCOH	0,0	0,0	0,0	0,0

За 2013 год. Индекс загрязнения атмосферы (ИЗА5) составил 3,8. Средняя за месяц концентрация формальдегида составила 2,0 ПДК. Содержания взвешенных веществ, диоксида серы, оксида углерода, диоксида азота, оксида азота и хрома находились в пределах нормы.

Максимальная из разовых концентраций взвешенных веществ составила 4,4 ПДК, оксида углерода – 3,2 ПДК, диоксида азота – 2,0 ПДК, сероводорода – 1,8 ПДК, формальдегида – 1,7 ПДК.

За 2014 год. Индекс загрязнения атмосферы (ИЗА5) составил 2,5. Средняя за месяц концентрация формальдегида составила 1,1 ПДК. Содержания взвешенных веществ, диоксида серы, оксида углерода, диоксида азота, оксида азота и хрома находились в пределах нормы.

Максимальная из разовых концентраций хрома составила 2,6 ПДК, оксида углерода – 1,4 ПДК, диоксида азота – 1,3 ПДК, сероводорода – 2,0 ПДК.

Как видно из показателей в сравнении, уровень загрязнения воздуха в городе Актөбе существенно не изменился и входит в список высоко загрязненных городов Республики Казахстан.

Список литературы

1. Информационная бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан Министерства охраны окружающей среды Республики Казахстан, РГП «Казгидромет», Департамента экологического мониторинга. – 2013. - Вып. №1 (21) – С.55.
2. Информационная бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан Министерства охраны окружающей среды Республики Казахстан, РГП «Казгидромет», Департамента экологического мониторинга. – 2014. – Вып. №1 (53) – С.56.

*Алманов Ж.Т. аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

Түйіндеме

Бұл мақалада Ақтөбе қаласының ауасы ластану тенденциясы салыстыру түрде корсетілген.

Кілт сөздер: *атмосфераның ластануы, Ақтөбе қаласының атмосферасының жағдайы.*

*Almanov Zh.T.
Aktobe University by S.Baisheva*

Annotation

In this article discusses the atmospheric conditions in Aktobe town.

Key words: *air pollution, air condition in Aktobe.*

УДК 34

*Бердыбаев Е. М. з.ғ. магистрі
С.Бәйішев ат. Ақтөбе Университеті*

ӘКІМШІЛІК СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІККЕ ТАРТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Бұл мақалада қазіргі қоғамымызда белең алған сыбайлас жемқорлық мәселелерінің соның ішінде қазіргі қолданыстағы әкімшілік жауапкершіліктің тағайындалу ерекшелігі қарастырылды.

кілт сөздер: *сыбайлас жемқорлық, кодекс, әкімшілік жауапкершілік.*

Қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан жұмыстың басты мақсаты саяси және мемлекеттік құрылыстың Қазақстандық үлгісін жетілдіру, мемлекеттік қызметті және кадр ресурстарын басқарудың тиімді жүйелерін зерделеу, елдің саяси өмірін ырықтандыру және Қазақстанды әлемге ортақ озық дәстүрлерге тарту болып табылады. Атап айтқанда, бұл сайлау, саяси партиялар, бұқаралық ақпарат құралдары (диффамация мәселелерін қоса алғанда), мемлекеттік қызметті, сот жүйесін реформалау туралы заңнаманы жетілдіруге және қоғамдық өзара қарым-қатынастың басқа да салаларына қатысты.

Мемлекеттік қызметшілердің Еуропаның жетекші елдерінің мемлекеттік органдарында тағылымдамадан өтуі, мемлекеттік басқару органдары, сот төрелігі және қылмыстық іздестіру органдары арасында тәжірибе алмасу, сондай-ақ қылмыстық істерді тергеу және сотта қарау бөлігінде, азаматтық сот ісін жүргізу және сот актілерін орындау заңнаманы жетілдіру көзделуде.», - деп атап өтті.[1]

Осы бағыт одан әрі **2009 жылдың 24 тамызында** Қазақстанда мемлекеттік басқару жүйесін дамыту тиімді де жинақы мемлекеттік аппарат құруға, жаңа басқару технологияларын енгізуге, әкімшілік рәсімдерді жетілдіруге бағытталған әкімшілік реформаны құқықтық қамтамасыз етумен тығыз байланысты, құқықтың әкімшілік тәртіпті саласын реттеу аясы, оның маңызды міндеті – биліктің барлық деңгейінде мемлекеттік аппараттың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету - анықтамасы **Қазақстан Республикасы Президентінің** Қазақстан

Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында орын алады.[2]

Қазіргі уақытта нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, мемлекеттік басқару саласында теориялық негізді әзірлеу арқылы оны әрмен қарай реформаландыру, жан-жақты объективтілікпен қарап, бірінғай бір ізділікпен жүйелендіру мақсаты орын алды.

Әкімшілік құқықтың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі даму перспективасы ұлттық заңнаманың негізгі салаларының бірі әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы жаңартумен байланысты, осыған орай 2001 жылдың 30 қаңтарында қабылданған Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа мәтінді жобасы дайындалуда.[3]

Айтарлықтай жаңа мәтінді Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар бойыншатөмендегідей ой-пікірлер қалыптасады:[4]

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық тарауында 532-баптан бастап 537-1-бабына дейінгі көрсетілген баптарда белгіленген санкциясының айыппұл мөлшерінің ең төменгі мөлшерін алып тастап, оның орнына ең жоғарғы айыппұлдың мөлшерін нақты салыстырусыз айлық есептік көрсеткішпен белгілеген, яғни абсолютті анықталған мөлшер қойылды. Бұл өзгерістер сыбайлас жемқорлық тұрғысынан әкімшілік құқық аясында субъектілердің (органдар және мемлекеттің лауазымды адамдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары) қызметтік өкілеттіктерін пайдалануды дұрыс айқындау болып табылады. Алайда, әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңнама бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге, әкімшілік-құқықтық шаралармен қоғамдағы құқықтық жанжалдардың алдын алуға барынша бағытталуы тиіс. Бұл ретте әкімшілік-құқықтық санкцияларды қалыптастыру кезінде олардың қоғамдық қауіптілік деңгейі мен құқық бұзушылық сипатына сәйкестік принципі мүлтіксіз сақталуы керек, оның ішінде әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға назар аударған жөн.

Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі № 267 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңына сәйкес мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады.

Аталған Заңда, сондай-ақ өзге заңдарда көзделген, заңдарда белгіленген тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке әкеп соқтыратын сыбайлас жемқорлықпен жымдасқан немесе сыбайлас жемқорлық үшін жағдай туғызатын әрекеттер сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтар (сыбайлас жемқорлықпен құқық бұзушылықтар) болып табылады.[5]

Қазақстан осы Конвенцияның толық құқылы қатысушы есептеліп, оның нормалары бойынша имплементацияға міндеттемелер алды.

Қоғамдық қауіптілік деңгейін жан-жақты қарап, оны объективті дәрежелеу үшін әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың нысаны болған заттардың не мүліктердің немесе материалдық игіліктер мен артықшылықтарды қабылдауындағы заңсыз кірістердің, нарықтық бағамен нақты бағасын бағалап, оның анықталған не келтіріген зиян сомасы мөлшерінің пайызымен айыппұл салынуы тиіс.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа жобасына сәйкес 533-бабы бойынша жеке тұлғалардың мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамдарға немесе соларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуі, егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазалануға тиіс іс-әрекет белгілері болмаса, - айлық есептік көрсеткіштің жүз еселенген мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа жобасының қолданыстағы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінен айырмашылығы баптың санкциясында, ал тиісті баптың диспозициясына өзгерістер енгізілмеген.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 533-бабының диспозициясы келесідей түсінік береді: жеке тұлғалардың мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамдарға немесе соларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуі, егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазалануға тиіс іс-әрекет белгілері болмаса. Іс-әрекеттерде қылмыстық жазалануға тиіс іс-әрекет белгілері болмауы дегеніміз заңды іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін сомасы немесе құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспайтын сыйлықты алғаш рет беруі және олар алдын ала уағдаласпауы. Алайда жеке тұлғалардың мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамдарға немесе соларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуі алдын ала уағдаластай-ақ, делдал арқылы берілуі мүмкін. Осы тұрғыда тиісті баптың диспозициясын «тікелей өзі немесе делдал арқылы» және «қызметтік өкілеттігімен ұштасқан іс-әрекеттері үшін» – деген сөздербен толықтырған жөн. Себебі, әлемдік тәжірибеде де орыналады, яғни

жоғарыда атап өткен Сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктер туралы конвенциясында: тікелей немесе делдал арқылы өтініш, сөйлесу арқылы алу не қабылдау, пара немесе басқа да артықшылықтарды қабылдау арқылы міндеттің бір қалыпты орындалуы немесе тәртіппен бұрмалануы,- деп көрсетеді.[6]

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жауапкершілігінде материалдық игіліктер мен артықшылықтарды қабылдауға делдал болудың жауаптылығын көздеу қажет.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа объективтілік тұрғыдағы көз-қарас дегеніміз әрбір тұлға өзінің жасаған әрекетінде құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері бар болса, әкімшілік жауаптылыққа нақты жасаған заңсыз әрекеті салдарынан келтірілген залалды әкімшілік жаза ретінде пайыздық көрсеткішімен еселеніп есептелінген айыппұлды өтеуі деген мәселе.

Яғни, бұл дегеніміз жоғарыда көрсетілген Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 533-бабы бойынша жеке тұлғалардың мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамдарға немесе соларға теңестірілген адамдарға заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуі, егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазалануға тиіс іс-әрекет белгілері болмаса, айлық есептік көрсеткішпен емес, заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуінің пайыздық көбейтілген көрсеткіші мөлшерінде айыппұл салынуы тиіс. Әрбір тұлғаның заңсыз материалдық сыйақы, сыйлықтар, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетуі қаншалықты мөлшерде бағаланса, сонша көлемде объективті пайыздық көбейтілген көрсеткіші мөлшерінде айыппұл өтеуі.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 533-бабының диспозициясында егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазалануға тиіс іс-әрекет белгілері болмаса деп көрсетілген, ал қылмыстық-құқық бойынша мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамға не оған теңестірілген адамға оның бұрын жасаған заңды іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін сомасы немесе құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспайтын сыйлықты алғаш рет беру, егер мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адам не оған теңестірілген адам жасаған іс-әрекеттер (әрекетсіздік) алдын ала уағдаластықпен байланысты болмаса, қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды. Жоғарыда аталған диспозициялардан туындайтын тұжырым, мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамға не оған теңестірілген адамға оның бұрын жасаған заңды іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін сомасы немесе құны екі айлық есептік көрсеткішке жетпейтін сыйлықты алғаш рет беру әкімшілік жауапкершілікпен қудаланады.

Яғни, айталық 2013-2015 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 23 қарашадағы № 54-V заңына сәйкес 2014 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жәрдемақыларды және өзге де әлеуметтік төлемдерді есептеу үшін, сондай-ақ айыппұл санкцияларын, салықтар мен басқа да төлемдерді қолдану үшін айлық есептік көрсеткіш – 1 852 теңгекұрайды, ал әкімшілік жауаптылыққа тарту үшін 3 704 теңгеден аспауы тиіс.[7] Бір жеке тұлға мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамға не оған теңестірілген адамға оның заңды іс-әрекеттері үшін 3500 теңгеге бағаланатын сыйлықты алғаш рет алдын ала уағдаласпай берді десек, ал екінші бір жеке тұлға дәл осындай қызметтеге тұлғаға заңды іс-әрекеттері үшін 1000 теңгеге бағаланатын сыйлықты алғаш рет алдын ала уағдаласпай берді деп салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, екі жоғарыда аталған жеке тұлғалардың жасаған іс-әрекеттері бірдей, тек айырмашылық олардың әр қайсысының бағаланатын сыйлықтарында. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа жобасында бағаланатын сыйлықтардың, яғни заңсыз материалдық сыйақы, жеңілдіктер беруі немесе қызметтер көрсетумен ұштасқан құқық бұзушылықтарына, соның ішінде әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарының қоғамдық қауіптілік деңгейіне тиісті баға бермей, мұндай әкімшілік құқық бұзушылыққа көзделген жауаптылық тиісті баптың санкциясы бойынша айлық есептік көрсеткіштің жүз еселенген мөлшерінде айыппұл салу көзделген (қолданыстағы ӘҚБтК-інде елуден жүзге дейінгі АЕК мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады).

Жеке тұлғаға әкімшілік жауаптылықта көзделген құқыққа қарсы, кінәлі іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі үшін әкімшілік құқық бұзушылық туралы істе тағайындалған әкімшілік жаза жан-жақты толық және объективті болу үшін мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамға не оған теңестірілген адамға оның заңды іс-әрекеттері үшін берген бағаланатын сыйлықтың сомасының пайыздық көбейтілген көрсеткіші мөлшерінде айыппұл төлеуі тиіс.

Қазіргі уақыттағы қолданыстағы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жалпы ережелер бөлімінде де және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа жобасында да жалпы ережелер бөлімінде әкімшілік айыппұл гипотезасы әкімшілік айыппұл ретінде ақшалай өндіріп алуда айлық есептік көрсеткішпен бірге келтірілген зиян сомасы мөлшерінде айыппұл салу көзделген.

Егер, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа жобасында әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықпен ұштасқан тиісті баптардың санкциясына келтірілген зиян сомасы мөлшерінде еселенген пайыздық айыппұл салу көзделсе, әкімшілік

сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік деңгейін жан-жақты қарап, оны объективті дәрежелеу деген тұжырымның аясында болар еді.

Мемлекеттің бүгінгі күндегі саясатыаса қоғамдық қауіп туғызбайтын құқық бұзушылықтарды әкімшілік құқық бұзушылық санатына ауыстыра отырып және оны жасағаны үшін әкімшілік жауаптылықты күшейте отырып, қылмыстық сипаттан арылтуға, сондай-ақ жекелеген қылмыстардың ауырлық дәрежесін жазаны жеңілдету арқылы (депенализация) қайта бағалау болып отыр.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа аса көңілмен назар аударған жөн.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасы Президенті 2008 жылғы 29 тамыздағы 2009 – 2011 жылдарға арналған «Еуропаға жол» мемлекеттік бағдарламасы [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/> . – Данные соответствуют на 19.10.2015.
- 2) Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылдың 24 тамызындағы Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы. – Астана, 2008. - 26 б.
- 3) 2001 жылдың 30 қаңтарындағы Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы: кодекс. – Астана, 2010. - 178 б.
- 4) Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жаңа мәтінді жобасы [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001155> . – Данные соответствуют на 19.10.2015.
- 5) Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі № 267 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы: заңы. – Астана, 1997. - 149 б.
- 6) Сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктер туралы конвенциясы [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K010000155> . – Данные соответствуют на 19.10.2015.
- 7) 2012 жылғы 23 қарашадағы № 54-V Қазақстан Республикасының 2013-2015 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы: заңы. – Астана, 2011. - 137 б.

*Бердыбаев Е.М. магистр ю.н
Актюбинский университет им. С. Баишева*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ К АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается актуальная проблема современного общества – особенности привлечения к административной ответственности за коррупционного правонарушения.

Ключевые слова: *коррупция, кодекс, административной ответственности.*

*Berdybayev Y.M. master's degree.l.s
Aktobe Universityby S. Baishev*

SOME PROBLEMS OF BRINGING IN TO ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR CORRUPTION OFFENCES

Annotation

The article scrutinizes with modern relevant problem of society especially administrative liability impeachment for corruption.

key words: *corruption, code, administrative liability.*

УДК 821.512.122

*Борамбаева А.М., гум.ғ.магистрі,
С.Бәйішев ат.Ақтөбе университеті,*

ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ «БАТЫР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ФРЕЙМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Аннотация

Қазақ халқының танымындағы «батыр» концептісіне қатысты атаулар, тілдік бірліктер, көркем мәтіндегі деректер зерттеле отырып, «батыр» концептісі арқылы батырға қатысты тірек сөздердің мағынасы ашылды, лингвомәдени бірліктер арқылы ерекшелігі мен қолдану тәртібі концептілік жүйеде анықталды.

Кілт сөздер: *концепт, лингвомәдениеттаным, этномәдениет, батыр, концептілік жүйе, ұғым*

Әрбір тілдің сөз байлығы мен көркемдік қуатын сол тілдегі көріктеу амалдары және сөздік қордың деңгейімен ғана өлшеу жеткіліксіз. Сонымен қатар, тілдің байлығы ұлттың тілдік тұлғасының танымдық-концептуалды деңгеймен де өлшенеді. Ол үшін сол ұлттың концептуалды әлемі және содан өрістейтін концептуалды кеңістігіне тұтастай барлау жасалуы керек.

Көне түркі мәдени жәдігерлерінде көрініс тапқан түркілердің батырлығы – патриоттық рухтағы феномендік құбылыс ретінде ежелгі түркілердің дара болмысын, этномәдени кеңістіктегі әскери дамуын көрсете отырып, қазіргі таңда түркі халықтарының арасында ұлттық идеяны қалыптастыруда маңызды саналады.

Біздің зерттеу нысанымыз болып отырған түркі тілді халықтардың эпостық жырларында «батыр» концептісінің өзіндік когнитивтік сипаты бар екенін зерделей келіп, «батыр» концептісін біздің дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивтік бірлік ретінде қарауды жөн көрдік.

Батыр «қарапайым» адам мүмкіндіктерінен аса күрделі ауқымдағы қиындықтарды жеңіп шығуы, әлеуметтік мәдени және мемлекеттік-саяси жағдайларға араласуы, сонымен бірге алапат күшті дұшпандарды жеңуінің арқасында асқан ерлік пен адамгершілік қасиеттерге ие болған жауынгер деп айтуға болады. Батырлардың жеке қасиеттерінің арасында «адам айтқысыз» білек күшін, ерлік пен батылдық бастауларын ерекшелеп айтқан жөн. Бұл қасиеттер «теңдесі жоқ» семантикасымен сипат береді.

Ғаламның тілдік бейнесіндегі «батыр» концептісі қазақ эпостарында кеңінен көрініс береді. Эпикалық жырлардың ерекшелігін танытатын батырлық сипаты халық қиялының шексіздігін танытады. Мұнда халық өз кейіпкерінің бойына барлық қаһармандық қасиеттерді үйіп-төгіп береді. Себебі, эпостағы батыр бейнесі – халық қажеттілігінен туған типтік образ.

Деректер бойынша «Жалпы, «батыр» ұғымының мәдени антропологиялық мазмұнына үңілер болсақ, бұл атақ немесе титул бірінші рет тарихта б.з.б. 209 жылы Ғұн империясына басшылық еткен Моду (басқа деректерде Мөде деп кездесетін) деген кісінің атымен

сипатталады. 6-9 ғасырлар аралығында Түркі қағанаты мен Ұйғыр қағанаты кезеңінде және тағы басқа тайпалар мысалы, қарлұқ, түркеш т.б. кезеңдерде жиі кездеседі. Сол уақытта қытай деректерінде Моһы «Мо-һы-ту» немесе «моу-һы-ду» немесе «Мо-һы-фу» деп жазылған. Негізгі мағынасында, көне түркі тілінде багатур, «баһадыр» деген сөзді білдіреді. Жалпы түркілер дәуірінде батырлықтың дамуы көне түркілердің әскери жауынгерлік ісінің дамуымен, көне түркілердің батырлығы ғұн империясы кезінде құрылған әскери әкімшілік жүйесі мен әскери аксүйектік құрылымымен байланысты» [1, 63].

Бірқатар зерттеушілер «батыр» сөзінің этимологиясына ерекше мән бере отырып, оның түркі халықтары арасында кеңінен таралуы YI ғасырдан бастау алып, IX-X ғасырларда Волга бойындағы түркі тілдес булгарлар мен хазарларда батырлықта меңгерген деп есептейді. Мысалы, белгілі түркітанушы С.Г.Кляшторный «багатур» термин-титұлы көне түркілер арасында YI ғасырдан бастап тараған деген пікір айтады.

Беляев Д.А. «богатырь» деген орыс сөзінің ежелгі түркі «bagatur» сөзімен байланыстыра отырып, «bagatur» сөзінің өзі индоариялық алып күш деген мағынадағы «bhaga-tur» сөзінен шыққанын айтады [2].

Түркі халықтарының тілінде «батыр» сөзінің дыбысталуында айырмашылық білінбейді. Botir (өзбек), bahadır (түрік), батыр (башқұрт), бахадур (ұйғыр), т.с.с. аталады.

Қазақ этносы басынан өткерген бір кездегі лингвомәдени қоғамдастық мүшелерінің ментальды дүниесінде қаһарман модусын біздіңше а) дулыға, сауыт киген, ә) жау жарақтарын асынған (қалқан, садақ, найза-қылыш, шоқпар), б) қазанат мінген тұлға түрінде көрсетуге болады. Дәлірек айтқанда, когнитивтік санада эпикалық қаһарманның фрейм концепті түріндегі көрінісі жиі ұшырасады

Түркі тілдеріндегі эпостық жырларда «батыр» концептісінің фреймдік құрылымы адам бойындағы қайсарлы, өжетті, мықты, қаһарлық, сенгіштік, ерлік қасиеттері және ел қорғаны сияқты танымдық элементтерден тұрады.

Көркем мәтіндегі батырдың қару-жарақтары мен киімдері, тұлпары, жекпе-жек, ғажайып туысы мен ерте есеюі сияқты танымдық элементтері «батыр» концептісінің ойсуретін құрауға қатысады.

Зерттеу барысында «батыр» концептісі ел қорғаны, өзіне лайық тұлпары, ғажайып туысы әрі тектілігі, ерте есеюі, алып ұйқысы, батыр – күш иесі, батыр – сенгіш, қорғаушы күш сияқты когнитивтік құрылымда анықталды.

1. «Батыр – ел қорғаны»

Халық ұғымында батыр – еліне тірек, сүйеніш бола алатын, әлсізге қорған, мүсәпірге қамқор болатын адам. Батырлар елді басқыншылардан құтқаруды, жау қолынан қаза тапқан ата-баба кегін қайтаруды өмірлік

мақсат тұтынған. Қазақтың батырлар жырының қайсысын алсақ та бәрінде де ел бірлігі мен Отан қорғау мәселесі бірінші кезекте тұрады. Батырлардың ойы мен арманы, ел мұңы халық тағдырымен ұштасыпжатыр. *Қорған болып туғанмын Туғаннан-ақ халқыма* («Қобыланды батыр» жыры)

2. Батырдың өзіне лайық тұлпары.

«Батыр» концептісінің мазмұнын неғұрлым толығырақ ашу үшін оның сыртқы маңызды атрибуттарының бірі – асыл тұқымды тұлпарына арнайы тоқталу қажет. Себебі, жарағын асынып, жауға аттанған батыр туралы сөз қозғағанда, оның астындағы атын айтпай өту мүмкін емес. «Ердің жаны – аты» («Алпамыс батыр» жыры) дегендей халық ұғымында батырдың өзіне лайық **тұлпары** болады. Ол жай ғана тұлпар емес, ерекше қасиеттерге ие, жүйрік тұлпар болып жырланады. Эпостық жырларда батыр бейнесі үнемі тұлпарының суреттелуімен толықтырылып отырады. Халық сүйікті батырының тұлпарына да ат қояды. Мысалы, Қобыландыда Тайбурыл, Ер Тарғында Тарлан аты, Алпамыстың Байшұбары, Ер Қосайдың Сарғыш аты т.б. Көп жағдайда батыр тұлпарға иелік еткен соң ғана оның батырлық істері көрініс табады. Бұл есте жоқ ескі замандардан бері құлаққа құйылып келген «Ат – түріктің қанаты» /М.Қашқари/ деген халық санасындағы таным-түсінігінің көрінісі. Сақ-ғұн дәуірінің қорған-қорымдарынан иесімен бірге жерленген жылқы сүйектерінің табылуы да осыны айқындай түседі.

Қазақ халқының ауыз әдебиетінде тұлпар ерекше орынға ие. Қанатты тұлпар қазақ фольклорының негізгі мотиві. Түркі халықтарының танымына сәйкес ғалам тұлпар секілді мифтік дүниелерге толы. Аспан әлемінде мекендейтін, бір мезгілде бір жерден екінші жерге тез арада жеткізетін, адал, мықты тұлпар адамша сөйлейді. Ежелгі көшпенділер өнерінің ескерткіштерінде, алтай сақтарының металл бұйымдарында, Есік қорғанынан табылған Алтын адам бас киімінде, скифтер ыдыстарында суреттелген қанатты тұлпар бейнесі қазіргі таңда еліміз Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәмізі – Елтаңбасына салынған.

Қазақтардың дүние туралы бейнесін аспан әлеміндегі тұлпарға сенімі толықтырады. «Темірқазық деп атаған ең жарық жұлдызға Ақбозат, Көкбозат екі тұлпар байланған. Ал жетіқарақшы түні бойы осы екі тұлпарды күзетеді.

Тіліміздің сөздік қорында аса ауқымды семантикалық өріс құрайтын “жылқы” геперонимі лингвокогнитивтік зерттеуде де айырықша көңіл бөлуді қажет етеді. Өйткені көшпелі халықтың тұрмысында маңызды роль атқарған Тілдік тұлғасын танытуда оның концептілік өрісін құрайтын негізгі компоненттерінің бірі – қазақ этносы ұғымындағы «ер қанаты – ат».

3. Батырдың ғажайып туысы әрі тектілігі.

Батыр халық арасында жүрген жай ғана адам емес, ата-бабасынан **тектілік** дарыған ерекше тұлға ретінде танылады. Түркі халқы батырдың тектілігі ұрпағына даритынын әрдайым мойындап отырған. Бір-екі жырлардан мысалдар келтірсек:

«Қамбар батыр» жырында «Жігітінде жұрт иесі болған хан Әлімбайдың» баласы

«Орақ, Мамай» жырында да екі батырдың арғы тегі контексте былайша беріледі:

*Арғы атамды сұрасаң,
Ала тайлы Аңшыбай.
Бергі жағын сұрасаң,
Баба түкті шашты Әзиз.
Бергі атамды сұрасаң,
Парпария сұлтан хан еді.
Тоқсан баулы ноғайлы
Билеген артық жан еді.
Бергі атамды сұрасаң,
Құттықия бек еді,
Ежелден артық ер еді.
Бергі атамды сұрасаң,
Халық билеген Нұрадын,
Нұрадын таққа мінген соң,
Ноғайлының берген мұрады,
Асылымды несін сұрадың?[3]*

Орақтың ұрпағын Қарасай, Қазі атты батыр жалғастырады. Жырда:
*Қарасай, Қазі бір тудың,
Орақ ханнан ұл тудық.*

Сонымен қатар, жырларда айтылатын Ер Қосай, Едіге, Ер Тарғын сынды батырлардың бәрі де ата-бабасынан ұрпағына дейін батыр болғандар.

Ұлт тұлғаларының тектілігі халыққа үлгі, ұрпаққа өнеге ретінде есептелген. Тұлға тектілігі адам бойындағы мүмкіндіктерін халық игілігіне ортақ күрделі істермен көрінетін адам қасиеттері.

Эпостық жырлардың көбіне тән негізгі бейнелердің бірі – батырдың **ғажайып туысы**. Түркі халықтарының эпикалық жырларында батырдың ата-анасы бір балаға зар болады. Әулие әнбиелерді аралап бір бала беруін тілек етеді. Осылайша батырлары дүниеге келгеннен бастап пірлерінің қанатының астында болады. Мұның мәні тереңіректе жатыр. Бұл жағдай «Алпамыс батыр» жырында неғұрлым толық берілген. Бүкіл Жиделі Байсын жерін жайлап жатқан Байбөрі соншама бай болса да, баласы болмай бір Алладан тілек етеді.

Халық қиялының алып батырларын әрқашан да тағдырларының шешілер кезінде алып келуінің де өзіндік сыры бар; ол қандай қиын жағдай болмасын өз жұртын жаудың езгісінен құтқарар, қараңғылықтан алып шығар ер болады, қасық қаны қалғанша, соңғы ері де осы өмірден өтпейінше жауға берілмеу керек және елдік рухын жоғалтпау керек деген ерен тектілігі. Бұл ғасырлар бойы елдігін, тіуелсіздігін жоғалтпаған түркі халықтарының осы батырлық жырлары арқылы ұрпақтарын тәрбиелеу сыры

4. Эпостардан батырдың бойынан көретін тағы бір қасиеттердің бірі – бұл **ерте есеюі**, алыптықты жастайынан танытып отыруы. Түркі халықтарының қай батырлық жырын алсақ та, ғажап болып өмірге келген батыр тез өсіп, бірден атқа мінеді, қолына қару алады, аңға шығады. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырында Қобыландының айрықшы батырға тін қасиеттері алты жасынан бастап суреттеле бастайды

Шора батыр алты жасында жылқыдан ат таңдайды. Артынан таманың қырық баласына күн көрсетпеген түікменнің мың баласын сабайды. Өшін алуға келген Әліби батыр мен қырық жігітін бір өзі қырады.

Ер Сайын туғанда емшек берсе ембей, оған арнап күнде бір бие сойғызып, ортан жілік майымен ғана асырайды. Ол бір жасында балалықты қылмай, екі жасында елеулі ермен тең болады, үш жасында бар ноғайды таң қалдырады, төрт жаста төрге ұмтылады, бесте бес қару асынады, алты жасқа келгенде мінген атынан түспей ердің ісін жасайды, жеті жасында ноғай жұртын күзетіп, сегіз жаста ат міні, қылышын беліне іледі, алты қырлы ақ сүңгіні қолына алады, жау келсе қарсы шауып, жылқысын алып қашқан тоқсан құлдың алпысын жойып отызын қайтадан айдап алып келеді.

«Эр Табылды» жырында батырдың ерлік мінезін он үш жасынан бастап жырлайды. Батыр он төрт жасқа келгенде атасының қазынасын ашып, қару-жарақ алып, атқа мінеді. Өкесінің асын беруге ойлайды.

«Маадай қара» алтайлық батырлық жырында Көгүдей Мерген екі жасында құстарды ату үшін садақ пен оқ сұрайды. Атқан оғы дәл тиетін мерген болады. Бір оқпен жетпіс қоянды атып, тоқсан марал ұстайды, жеті қара қасқырды атады.

Едіге батыр да сегіз жасында өзімен бірге оқыған тоқсан баламен күресіп, бәрін де жығады. Қиын дауға билік айтады.

5. Эпостық жырлардан байқағанымызша, батырдың **ұйқысы** – алып ұйқы. Батырдың жау қолына қапыда не ұйқы үстінде, болмаса аң аулап жүргенде тұтқынға түсуі жиі кездесетін сюжеттер. Эпоста қаһарман алып ұйқыға, яғни бірнеше күнге созылатын қалың ұйқыға кетіп, түрлі қиындыққа тап болады. Айталық, мыстан кемпірдің алдауына түсіп, мас болған Алпамыс. «Азырақ дем алайын» деп жантайған Қобыланды

батырлар бірнеше күн ұйықтайтын алып ұйқыға кетіп, жау қолына қапыда тұтқынға түседі.

«Алпамыс батыр» жырында батыр мыстанға алданып араққа ұйықтап қалады, әрі соның салдарынан да зынданға түседі

Әдеби шығармалардан да осы дәстүр жалғастығын байқауға болатынын айта кетуді жөн көрдім. Мысалы, Софы Сматаевтың «Елім-ай» роман-трилогиясында былайша көрініс табады:

Таң сазына бір ұйқыдай қалғанда серіктерін тұрғызды. Жарлығантың ұйқысы қатты екен Бекқара мен Жандыр шайқап, тербетіп отырып әрең оятып алды.

– Тұу, құрдас-ау! Мына ұйқышылдығыңмен көшкен жұртта қалып қоймай қалай жүргенсің? – деп Бекқара әзілдеп жатыр.

– Пәлі! Батырдың ұйқысы да батырша болмай ма! Ат белінде он түн жортсам, кірпігім бір айқаса ма екен? Сен мені жорықта сына, Бекқара! – деп анау да әзілмен жауап қатты. [4, 281]

6. Эпикалық қаһармандарға тән ерекше сипат – бір кіндіктен інісі не ағасы болмай, **жалғыз** болуы. Мұны қазақ этносының ментальды дүниесіндегі өзіндік ерекшелік деп ұғынамыз. Өйткені байырғы қазақтың жан дүниесі «бұ жалғанда не жаман?» деген сауалға, яғни «жамандық» деген концептіге «бұ жалғанда жалғыздық пен жаяулық жаман» деп жауап табады. Жалғыздықты қасірет деп біледі. Жырдан мысал келтірейік:

«Жаяулық пен жалғыздық,

Жалғанда үлкен жаманды» (Алпамыс)

Өлсе, әмеңгер болар, қолға түссе, құтқарар аға, інісі болмағандықтан Қозыдан – Қарабай «жалғыз ұлға қыз бермеймін деп қашады. Алпамыста Гүлбаршынның әкесі Алпамыс өлсе, қызым Ұлтан құлға қор болар деп қашады. Бұл айтылғандар «жалғыздық» деген концептінің семантикалық тілдік көріністері.

7. «Батыр – сенгіш» когнитивтік құрылымы. Адам бойында ерлікпен қоса асыл қасиеттер – әділдік шыншылдық болатындықтан да батыр аталады. Жырда батыр шыншыл, ешкімге қастандығы жоқ адал, пәк, әділ кейіпкер ретінде суреттеледі. Сондықтан ол өзін қоршағандардың да шыншыл болатындығы туралы ой қалыптастырады да, оның айналасындағы айла ойлағандарға сеніп қалатын сәттері болады. *Осы сөзбен қу кемпір Алдап ұрды ақылын. Сөзбенен бойын балқытты Алпамыстай батырдың* («Алпамыс батыр» жыры) [5, 187].

8. Қорғаушы күш. Батыр өз күші мен ақылына сүйеніп қана қоймайды, оның күш алып, рухтанатын, жігерлендіретін, жорықта, айқаста, жол жүргенде сыйынатын, қолдайтын **пірлері, әулиелері** туралы да жырдан мол кездестіруімізге де болады.

Қазақтың көнеден келе жатқан діни түсініктері бойынша әр батырдың айқаста, жорықта, түрлі қиын жағдайларда қолдап, жебейтін

аруақтары болған. Батырдың сыйнатын пірлердің ішінде көне заманнан келе жатқандары да, ислам дінінен енгендері де бар.

«Көшпелі халықтардың батырлары пір тұтып, сыйынатын исламға дейінгі көне рухтардың бірі – Ғайып ерен, қырық шілтен. Көне наным бойынша Ғайып ерен, қырық шілтен көзге көрінбейтін, шілтен деп аталатын қырық нөкері бар адамдарға көмектесіп жүретін рух» [6].

Ислам дінінің енуімен бірге қазақтар мұсылман әулиелеріне де сыйына бастады. Қазақ батырлары сыйнған сондай әулиелердің бірі – ислам үшін соғыстарда көп ерлік көрсеткен, мұсылманның атақты батыры, төртінші Халиф болған - Ғали (Әли, Хазірет Әлі).

Батырлардың киесі жайшылықта көзге көрінбейді. Ол тек айқаста, соғыста ғана көрініп, жауды жеңуге көмектеседі. Батырдың киесінің болуы оның күштілігінің белгісі. Оған ата бабаларының аруағы - жолбарыс болып қонған Бәйтікұлы Тоғанас батыр туралы аңызды мысалға келтіруге болады.

9. Батыр – күш иесі. Батырдың әрекеттері, тұлғасы мен кейпінің ерекше суреттелуі батыр қайсарлығын әрі өжет **мінезін** әр қырынан ашады

*Қарамандай батырдың
Қабағына қар қатты
Кірпігіне мұз қатты* [5, 18].

*Қатуланып, қаттанды,
Буырқанды, бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды* [5, 45]

Бұнда кездесетін «қаттану» және «бұрсану» сөздерін Рабиға Сыздықова былайша түсіндіреді: «Қаттану сөзі бұл күнде қолданылмайды. Көне түркі тілдерінде қатлан сөзінің бір мағынасы «мықты болу, қатаю». Осы мағынада қатығлан сөзі де қолданылған. Түбірі – қатығ (қазақша қатты). Қазіргі нормамызбен айтсақ, қаттану сөзі қаттану болар еді. Ал бірақ қаттану тұлғасы – өте ертеден, яғни етістік жасайтын жұрнақ қатты түбіріне емес, қат(ығ) түбіріне жалғанған кезде келе жатқан көне сөз» [7, 118].

«Буырқану сөзі біршама түсінікті делік: мал баққан қазақ бураның буырқанатынын жақсы біледі. Демек, бұл сөзде айбат шегу, қаһар көрсету мағынасы бар, осыны сөзіп онымен әрдайым қатар келетін бұрсану (бусану) сөзі де буырқану-ға жақын мәндегі сөз болар деп ұғамыз. Төркінін іздестірсек, көп жаңылыспағанымызды көреміз. Көне түркі тілдерінде бусан етістігі бар, ол «беймазалану, аландау, қапа болу» деген мағыналарды білдірген. Осы ұғымда бусан-бусурқан деген қос сөз де қолданылған. Ал мүмкін осы бусан сөзімен түбірлес бусы деген етістіктің

ашулану, бұрқан-тарқан болу» мағынасы бар. Сірә, біз талдап отырған сөз көне бусы етістігімен тамырлас болар» [7, 60].

Шын қаһарына келгенде

Жауған қардай бораған [5, 52] .

Берілген үзінділерде «батырлық» концептісіне тірек болатын ашу, ызасы бейнеленсе мына жолдарда «батырлыққа» тән алып тұлғалылығы, күші, мықтылығы сөз болған:

Қырық кісідей көрінбес

Батырыңның көзіне

Тікелеп атқан оқтары

Тікенектей қадалмас

Қоблекеңнің жүзіне («Қобыланды батыр») [5, 58]

Қараманның найзасын

Денесіне тигізбей,

Көбіктідей батырың

Қолындағы шоқпармен

Допша қағып тастады («Қобыланды батыр») [5, 64]

Қобландыдай батырың

Найзасын алып ендірді

Алиағырдай дұшпанын

Ат саурына мінгізді

Қатуланып Қобланды

Түгі шығып білектен

Етке тоқтар қайрат па

Өтіп кетті сүйектен («Қобыланды батыр») [5, 114]

Тоқтарбай шалдың Қобландыны жоқтаған сөзі де батырдың бейнесін аша түскендей:

Келелі түйем ішінде

Қайырлы бураға ұсаған, - деген жолдар Қобыландының тік, бірбеткей, өршіл мінезін танытады.

Қайырлы туған Қоблан...

Алалы жылқы ішінде

Көзге түсер тұлпардай,

Тұяғы бүтін сұңқардай...

Ай мүізді қошқардай

Тілеп алған жалғызым...

Көл айнала шаңдатқан,

Байламаса тынбаған

Көкала бұқаға ұсаған... [5, 90].

«Алпамыс батыр» жырында атастырып қойған қалыңдығы – Гүлбаршынды алуға келген батырдан қалмақ жауынгерлері қорқып Қараманға келіп баяндауы Алпамыстың қаншалықты мықты екенін аңғартады:

*Шұбар атты бір бәле
Кепті бүгін даладан.
Әскердің бәрі қырылды
Сол жалғыз келген баладан!
Келбетіне қарадым,
Қалмайды мнан жан аман.
Біле алмадым мәнісін,
Ірі көрдім жұмысын...*

.....
*Жанып тұрған бір жалын
Келінті бүгін сорыңа* [5, 173].

Берілген үзінділер «батырлық» концептісін ашуға қатысады.

Сонымен, «Батыр» концептісі динамикалық қозғалыс, ұзақ не қысқа жол, кеңістік, жарық, құдіретті күш, тартыс, арпалыс күрес секілді модельдерге салынған құрылымда танылды. Поэтикалық мәтіндегі концептіні беру шеберлігінде автордың сенсорлы-перцептивті қабылдап тануы (оның ішінде көру, есту, тері сезімдері) ерекше байқалады және когниивтік модель тудыруда символдық, эталондық, ассоциативтік, стереотиптік таңбаларға сүйенеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сүлейменова, Ж. Батырлық – түркі рухының феномені /Ж. Сүлейменова // Адам әлемі = Мир человека. – 2011. - №1 – Б.60-65
2. Беляев Д. А. Былинно-героический концепт "богатырь" как локальный вариант экспликации концепта "сверхчеловек" в отечественной культуре [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. 2013. № 2.- Режим доступа:<http://www.science-education.ru/108-8603>. – Загл.с экрана. – Данные соответствуют на 06.09.2013).
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 35: Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2006.– 392 бет.
4. Сматаев, С. Елім-ай: роман-трилогия. 2-ші кітап. Т 1:.- Алматы: Алманыр, 2009.- 432 б.
5. Батырлар жыры [Текст] Т. 2 / құраст. М. Ғ. Ғұмарова [және т. б.] ;Қаз ССР Ғылым Академиясы. - Алматы : Казмемкөркемәдеббас, 1961. - 405 б.
6. Уәли, Н. Кейбір этнографизмдердің лексика-семантикалық аясы /Н.Уәли, // ҚР ҰҒА Хабарлары. - 2000. - №2. – Б.49-53

7. Сыздықова, Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан). 2-басылуы /Р. Сыздықова. – Алматы: «Санат», 1994 – 272 б.

*Борамбаева А.М., магистр гум.наук
кафедры КЯиЛ АУ им. С.Баишева*

ФРЕЙМОВАЯ СТРУКТУРА КОНЦЕПТА «БАТЫР» В ЭПИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются языковые единицы концепта «батыр» (богатырь) в познании казахского народа. Путем изучения примеров в художественной литературе были выявлены значения опорных слов относящихся к концепту «батыр».

Ключевые слова: *концепт, лингвокультура, этнокультура, батыр, концептуальная система, понятие.*

*Borambayeva A.
Master of Humanities
Aktobe university named after S.Baishev*

THE FRAME STRUCTURE OF THE CONCEPT *БАТЫР* (KNIGHT) IN EPIC POEMS.

Summary

This paper examines the linguistic elements of the concept *батыр* (knight) in Kazakh people's cognition. The meaning of the main words related to the concept *батыр* were explained by gathering the examples from the literature.

Key words: *concept, linguistic and culture, ethnic culture, knight (батыр), conceptual system, meaning.*

УДК 371.212.2

*Грошева О.И., учитель начальных классов, магистр
Муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения
«Средняя общеобразовательная школа №23»
г. Набережные Челны Республики Татарстан
Майдангалиева Ж.А., к.п.н., ст. преп.
Актюбинского университета им. С. Баишева*

УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ И ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТАРГЕТИРОВАНИЯ ШКОЛ

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме – таргетированием в школах, то есть отбор организациями определенного контингента учащихся, который может складываться из различных показателей: финансовое положение родителей, интеллектуальные способности ребёнка и т.д. Автор рассматривает виды, на которые делятся образовательные учреждения и две модели элитного образования. Описаны управленческие действия, которыми можно добиться, чтобы в школе для поступления необходимо было пройти конкурс, то есть, чтобы школа с полным основанием могла считать себя успешной.

Ключевые слова: *таргетирование, целевая аудитория, контингент учащихся, элитное образование, открытые и закрытые элитные учебные заведения, управленческие действия.*

Вопрос о том, в какую школу отдать ребенка, рано или поздно встанет перед каждым родителем. Ребёнок вырос и вот – вот пойдет в школу. Разумеется, все родители мечтают и делают все возможное для того, чтобы их ребенок проходил обучение в самой лучшей школе. Однако мало кто из родителей может внятно ответить на такой простой вопрос, что такое хорошая школа. Одни из родителей считают, что хорошая школа – это школа старой советской «закалки», подобной той, в которой когда – то учились они сами. Для других родителей образцом хорошей школы будет престижная дорогая школа, в которой учатся дети родителей, принадлежащих к так называемому «высшему обществу». Подобная школа должна находиться на первых строчках любых рейтингов, в здании школы непременно должен быть крайне дорогой ремонт, самые современные учебные пособия, оснащение учебных кабинетов. Для третьих же родителей хорошая школа ассоциируется с охраной, бассейном, несколькими иностранными языками, классами с малым количеством детей, индивидуальным подходом к каждому из учеников, однако в то же самое время с железной дисциплиной.

Речь идет о горожанах, потому что живущим в селе выбрать не из чего – школа там одна, а если село большое, то сравнить две-три школы между собой труда не составит. Городским жителям выбирать гораздо сложнее: школ много, а оснований выбора, напротив, мало. Типовое родительское клише — хорошее знание иностранного языка и чтобы в вуз мог поступить – в сегодняшних реалиях не самое актуальное. И совсем уж тяжело жителям мегаполисов: в столице, например, более полутора тысяч школ, и разобраться в этом обилии невероятно сложно – спросите тех, кто этим занимался.

Родители надеются, что их детей в любом случае возьмут в выбранную ими школу. Но это не так, так как многие школы нацелены на определенный контингент учащихся, который может складываться из различных показателей: финансовое положение родителей, интеллектуальные способности ребёнка и т.д. – это и является таргетированием в школах.

Таргетинг (таргетирование, *targeting*) – (от англ. *target* – цель) – это механизм, позволяющий выделить из всей имеющейся аудитории только ту часть, которая удовлетворяет заданным критериям (целевую аудиторию), и работать на привлечение именно этой аудитории.[5]

В основе успешного становления любой школы сегодня лежит селекция детей. Например, за счет титанических усилий руководства и коллектива самая обычная школа начала проявлять признаки успешности. Она, повышая результаты обучения, предлагает дополнительные образовательные услуги. Если социум замечает эти успехи, а это главная цель, то школа начинает притягивать более продвинутый контингент учащихся, то есть повышается ее конкурентоспособность. Если организация не ослабляет усилий в своем развитии, то рано или поздно у нее появляется возможность отбирать себе контингент для обучения, что, собственно, часто и является целью этого развития и усилий. Хорошие ученики притягивают хороших учителей, а потому через некоторое время эта школа станет еще лучше. Что мы имеем на выходе? Отбор, отсев. Но где учиться остальным? Кто учит остальных? Некоторым исключением из этого правила является сельская школа, где селекционные процессы выражены значительно слабее.

Образовательные учреждения, а именно школы, можно разделить на две категории:

1. Обычные общеобразовательные школы, где таргетирование практически отсутствует. В них принимают детей без прохождения тестирований, собеседований и без всяких препятствий.

2. Элитные гимназии, лицеи, куда, конечно же, в первую очередь набирают детей из близлежащих районов (Закон «О внесении изменений в статьи 16 и 31 Закона Российской Федерации «Об образовании» в части обеспечения территориальной доступности муниципальных образовательных учреждений" был принят Государственной Думой 18 октября и одобрен Советом Федерации 26 октября 2011 года. Федеральным законом устанавливается, что правила приема граждан в муниципальные образовательные учреждения для обучения по основным общеобразовательным программам начального общего, основного общего и среднего (полного) общего образования должны обеспечивать прием в эти учреждения граждан, которые проживают «на территории муниципального района, городского округа,

закрепленной органами местного самоуправления за конкретным муниципальным образовательным учреждением, и имеют право на получение общего образования» [3]). А на оставшиеся места дети из других районов проходят жесткий отбор, который может представлять собой тестирование, собеседование, психологический тест.

Строго говоря, применять к школе термин «элитная» не совсем корректно. Этимологически (от французского *élite*) элитное – значит, лучшее, отборное, но, когда речь идет об образовании, слово приобретает совершенно определенный смысл: это образование, готовящее элиту.

Есть две модели элитного образования: открытая и закрытая. Открытая направлена на подготовку интеллектуальной элиты для различных сфер. Ключевой технологический принцип – селекция, то есть высокий конкурс на входе и продолжающийся отбор во время обучения, что и является одной из гарантий высокого качества на выходе. Отдельной школе крайне сложно реализовать этот принцип, реальнее производить отбор, если школа является элементом системы элитного образования, работая в связке с группой вузов.

Закрытые же элитные учебные заведения специально созданы для того, чтобы потомственная элита становилась элитой интеллектуальной. Но тут другая проблема: небольшой отбор детей на входе, то есть не слишком высокое качество «входного материала», должен компенсироваться высоким профессионализмом организации учебной и вообще школьной среды, что требует огромных инвестиций, в первую очередь интеллектуальных. В силу сложности создания таких школ в мире единицы.

Упрощенный вариант закрытой модели лежит в основе так называемых элитарных школ. Это школы для привилегированных групп населения, для детей знати, олигархов, правящего класса. Такие школы дают неплохое образование, но их основное предназначение другое – это школы для «своего круга». Такие учебные заведения существуют давно, есть во всем мире, и предназначаются они для воспроизводства системы ценностей определенных сословий.

В нашей стране в советское время функцию элитных выполняли специализированные школы. Математические и физико-математические, являясь элементом системы элитного образования, работали на предподготовку интеллектуальной элиты. В языковых спецшколах — стартовых площадках в социально-политическую элиту — реализовывалась закрытая модель. Попастъ туда было сложнее, так как в отличие от физматшкол, куда входной билет оплачивался талантами и усердием учеников, в языковые школы попадали во многом благодаря статусу и связям родителей. Правда, помимо детей партноменклатуры там

училось немало способных ребят из интеллигентных семей: их родители понимали, что языковая школа давала лучшее гуманитарное образование.

Демократические перемены 90-х годов и усилившаяся в последнее время государственная поддержка породили новую (небольшую) группу школ, дающих качественное образование, а за счет легитимизации платного обучения появились частные школы, часть которых можно считать элитными, часть – элитарными.

Управленческие действия, чтобы школа с полным основанием могла считать себя успешной:

1. Роль директора школы в процессе приведения своей школы к успеху – абсолютна. Если у этого человека есть цель, которой он предан, силы, здоровье, вера в собственные силы и возможности и, конечно, удача, то есть если он сильный лидер, то он может практически все, в том числе создать отличную школу буквально на пустом месте. Наличие данного конкурса есть итог тяжелой и упорной работы школьного коллектива.

2. Разнообразие условий, в которых работают школы, столь велико, что централизованно (на уровне Федерации) эффективно управлять этой системой невозможно. Поэтому процесс децентрализации совершенно неизбежен. Однако он должен сопровождаться увеличением доверия к образовательному учреждению, его руководителю и педагогам.

3. Идея информатизации одна из самых популярных, в том числе и потому, что это делает труд учителя более разнообразным. Однако некоторые школы смогли сделать на этом существенный рывок, потому что сделали из этого проект, целью которого было реальное изменение процесса управления и обучения. Они осознали, что поставка государством техники не означает информатизацию процесса. Информатизация начинается в «головах» педагогов.

4. Основные усилия директора направляют на создание условий труда и обучения. Будучи чрезвычайно перегруженными хозяйственной деятельностью, многие руководители не рассматривают обучение педагогов как свою приоритетную задачу.

5. Стремиться к созданию команды единомышленников для достижения большего развития школы.

6. Городские школы (с точки зрения зависимости) более ориентированы на вертикаль власти, в которую они встроены, взаимодействие с социумом для их существования вторично. Сельские школы начинают больше ориентироваться на поддержку местных сообществ, которые осознаны ими как ключевой фактор выживания. В этом отношении общественно-государственное управление в сельских школах становится значительно более «общественным» и можно констатировать, что они ушли в этом направлении развития значительно

далее. При этом сельская школа достаточно часто берет на себя ответственность не только за свое функционирование как ОУ, но и за сохранение села в целом. Как это ни странно, но в ряде случаев им удается существенно улучшить социальную обстановку.

Сегодня у родителей есть достаточно серьезные козыри в процессе поиска. С изменением экономики школьного сектора — введением подушевого финансирования — они оказались в выигрышной ситуации: теперь каждый ребенок приносит в школьный бюджет деньги. Это в каком-то смысле выравнивает частные и государственные школы: деньги, конечно, несоизмеримые, но к каждому ученику теперь в любой школе относятся как к «единице дохода». И родитель вправе разместить положенные на обучение деньги в той школе, где сочтет нужным. Главное не ошибиться в своём выборе.

Список литературы

1. Джи, Б. Имидж фирмы. Планирование, формирование, продвижение. / Б. Джи - СПб.: Питер, 2000. – 109 с.
2. Ким Сэнг Х. 1001 способ мотивации / Х. Сэнг Ким; пер. с англ. И. Воробьевой. - М.: Росмэн-Пресс, 2004. – 250 с.
3. Подписан закон о приоритетном зачислении детей в школы, которое стало причиной судебных тяжб в Москве. 09.11.2011. : Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://pravo.ru/news/view/63883/>. –Загл. скрана. – доступ свободный. – Данные соответствуют на 13.10.2015 г.
4. Селевко, Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. В 2-х т. Т. 1./ Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 2005. – 556с.
5. Толковый словарь: Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://your-hosting.ru/terms/t/target/>. Загл.с экрана. – доступ свободны. – Данные соответствуют на 13.10.2015 г.
6. Фокин, Ю.Г. Преподавание и воспитание в высшей школе: Методология, цели и содержание, творчество: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ю.Г. Фокин. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 224 с.

*Грошева О.И., бастауыш сынып мұғалімі, магистр
Қалалық бюджет оқу орны
«Орта мектеп №23» Татарстан Республикасы, Набережные Челны
қаласы
Майданғалиева Ж.А.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің аға оқытушысы,
педагогикалық ғалымдар кандидаты*

БАСҚАРУ МЕН МЕКТЕПТЕРДЕ МАҚСАТТЫ ЭТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІ

Түйін

Мақалада мектептердегі таргеттеу мәселесі яғни, мекемелердің белгілі бір оқушылар контингентін анықтауда ата-аналардың қаржылық жағдайы, баланың интеллектуалдық қабілеттері т.б сияқты әртүрлі көрсеткіштерге сүйенетін іріктеуі туралы сөз болады. Автор білім беру мекемелерінің түрлерін және элиттік білім берудің екі үлгісін қарастырады. Мектептің табысты болуы үшін жасалатын басқару әрекеттері, мәселен мектепке қабылданарда конкурстан өту сияқты нұсқалар сипатталады.

Кілт сөздер: *таргеттеу, мақсаттық аудитория, оқушылар контингенті, элиттік білім беру, ашық және жабық элиттік білім беру, басқару әрекеттері.*

*Groshev O.I., a primary school teacher, Master
Municipal budget educational institution
«Secondary school №23» RT g.Nab.Chelny
Maydangalieva Zh.A.,
candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of Aktobe university named
after S. Baishev*

MANAGEMENT AND ETHICAL ISSUES TARGETING SCHOOLS

Summary

The article is devoted to the actual problem - targeting in schools, that is, the selection of specific organizations enrollment, which may consist of a variety of factors: the financial situation of the parents, the child's intellectual capacity, etc. The author considers the species that share educational institutions and two models of elite education. We describe the management actions that can be done to the school for admission was necessary to pass a competition, that is, that the school could rightly consider themselves successful.

Key words: *targeting, target audience, enrollment, elite education, public and private elite schools, management actions.*

УДК 812.512.122.

*Демеев А.Ш. - п.ғ.к., аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҰЛЫ АБАЙ – ҚАЗАҚТЫҢ ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗЫ, МӘҢГІ МАҚТАНЫШЫ!

Аннотация

Бұл мақалада қазақтың ұлы перзенті Абай Құнанбайұлының қысқаша өмірбаяны, ақындығы, ағартушылығы, дүниетанымының қалыптасуы, аудармашылық және сазгерлік шығармашылығы, өмірінің соңғы кездеріндегі басынан өткізген қайғы-қиындықтары баяндалады.

Кілт сөздер: *Абай Құнанбайұлы, қысқаша өмірбаяны, ақындығы, қара сөзі, аудармашылық және сазгерлік шығармашылығы*

Үстіміздегі 2015 жыл біздің еліміз үшін тойлап, аталып өтуіне лайық оқиғаларға толы болды: Ұлы жеңістің 70 жылдығы, Ата Заңымыздың (Конституция) 20 жылдығы, Қазақстан халқы ассамблеясының 20 жылдығы, Қазақ хандығының 550 жылдығы. Осылармен қатар биыл исі қазақтың есінде ұсталуы тиіс тағы бір айырықша дата болды - ол ұлтымыздың жарық жұлдызы, мәңгі мақтанышы ұлы Абайдың 170 жылдық мерейтойы.

Абай (Ибраһим) 1845 жылдың 10 тамызында қазіргі Семей облысында Қарқаралының аға сұлтаны Өскенбайұлы Құнанбайдың төрт

әйелінің екіншісі - Ұлжаннан туған. Оның арғы тегі Орта жүз Тобықты Арғын ішіндегі Олжай батырдан басталады.

Абай мінезі сабырлы, пейілі кең ел анасы атанған “кәрі әжесі” Зеренің таусылмайтын аңыз ертегілерін естіп және абысын-ажынға жайлы, мінезі көтеріңкі, әзіл-қалжыңға шебер, жөн-жобаға жетік өз анасы Ұлжанның тәрбиесінде өсті. Әуелгі сауатын ауылдағы Ғабитхан молдадан ашқан Абай, 10 жасқа толған соң 3 жыл Семейдегі Ахмет Риза медресесінде оқиды

Өлең жазуды ол 10 жасында («Кім екен деп келіп ем түйе қуған...») бастаған. Ертеректе жазылған басқа өлеңдері — «Йузи-рәушән», «Физули, Шәмси». 1870 — 80 жылдар аралығында «Шәріпке», «Сап, сап, көңілім», «Абралыға», «Жақсылыққа», «Кең жайлау» атты өлеңдерін дүниеге әкелген. Абай өлеңдері түгел дерлік лирикадан құралады, ол поэма жанрына көп бой ұрмай, қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесін, адамдар портретін жасауға, ішкі-сыртқы қылық-қасиеттерін, мінез-бітімдерін айқын суреттермен көрсетуге тырысқан. Қай өлеңінен де қазақ жерінің, қазақтың ұлттық сипатының ерекшеліктері көрініп тұрады. Ислам діні тараған Шығыс елдерінің әдебиетімен жақсы танысу арқылы ол өзінің шеберлік — шалымын одан әрі шыңдайды.

Ислам дініне өзінше сенген Абай, діни таным жайындағы философиялық көзқарастарын да өлеңмен жеткізеді. Дүниетану жолында XIX ғасырдың екінші жартысында орыстың төңкерісшіл демократтарының шығармаларын оқып, өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ой-пікірін қорытып, басқаларға қазақ өміріндегі аса маңызды мәселелерді түсіндіруге қолданды. Ол дүниетануға қажетті екі қасиеттің — сезім мен қыйсынның, түйсік пен ақылдың қатынасын таразылады. Сондықтан да: «Ақыл сенбей сенбеңіз, Бір іске кез келсеңіз» деп жазады.

Абайдың ақындық қуатын танытқан үлкен шығармасы — «Қансонарда» 1882 ж. жазылған. Алайда ол көркем әдебиетке жасы қырыққа келгеннен кейін ғана шындап ықылас қойып, көзқарасы қалыптасып, сөз өнерінің халық санасына тигізер ықпалын түсінеді. Абай шығармалары үш жүйемен өрбиді: бірі — өз жанынан шығарған төл өлеңдері; екіншісі — ғақлия (немесе Абайдың қара сөздері) деп аталатын прозасы; үшіншісі — өзге тілдерден, көбіне орысшадан аударған өлеңдері.

Абай көзі тірісінде өзінің өлеңдерін жинаған емес. Олардың әрқайсысын жапырақ қағазға жазып, жастарға таратып бере берген. Олар Абайдың өлеңдерін жаттап, қазақ даласында ауыздан ауызға таратса, сауат ашқандары көшіріп алып отырған. Ондай қолжазба көшірмеге ие болу әрбір сауатты қазақ үшін зор ғанибет есептелген. Кейінірек Абайдың туындыларын оның ұлы Тұрағұл жинастыра бастайды. Абай өлеңдерінің ең алғашқы жинағы 1909 жылы Қазан қаласында ақын Кәкітайдың

арқасында белгілі қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханұлының редакциясымен басылып шықты.

Заманында өзі сынаған еріншектік, дарақылық, жалқаулық, күншілдік, өтірікшілік, өсекшілдік, мақтаншақтық, жағымпаздық, жікшілдік сияқты қасиеттерді Абай қазақ баласының бойындағы туа біткен кемшілік емес, керісінше, өмір сүрген қоғамдағы саяси әлеуметтік қатынастардың нәтижесі ретінде суреттеген. Сол арқылы, Абай ата-бабаларымыздың бойынан көрген «кемшіліктерді» себеп ретінде емес, сол замандағы саяси-әлеуметтік қатынастардың салдары ретінде қарастыруға жол ашқан ақын. Абай жастардың бойындағы кеселді кемістіктерді, арсыздық пен ұятсыздықты, дөрекі надандықты тәрбие және білім беру арқылы жоюға үндеп отырған. Ақын ол үшін қазақ балаларын оқытатын мектептерді көптеп салуды жақтаған.

Абайдың көркемдік, әлеуметтік гуманистік және дінге көзқарастары айырықша білінген еңбегі - қара сөздері. Абайдың қара сөздері (Ғақлия) - ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Жалпы саны қырық бес бөлек шығармадан тұратын Абайдың қара сөздері тақырыбы жағынан әр алуан. Оның алты-жеті үлгісі қысқа болса, қайсыбіреуі мазмұн, тақырып жағынан өзгешелеу, ауқымды болып келеді. Абай өзінің қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның тереңдігіне, логикалық мәніне зер салған.

Сөйтіп көркемдік шеберлік пен ғылыми зерделік арқылы көркемдік сана мен философиялық сананы ұштастыра білген. Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары дін туралы пікірлерімен бірігіп, тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды.

Абайдың **"Жетінші сөзінде"** ұшырасатын "жанның тамағы" деген күрделі философиялық ұғым бар. Оны Абай біздің санамыздан тыс өмір сүретін объективті дүниенің санада сәулеленуі нәтижесінде пайда болатын ғылым, білімнің жинақталған қоры ретінде қарайды. Осы себептен де Абай: «... құмарланып, жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді,» — деп қайыра түсінік беріп отыр... Абайдай ұстаз ақынның бұл **"Жетінші сөзінде"** көздеген мақсаты адамның бойында туа пайда болатын жан құмары арқылы өз ұрпағының санасына тек қана жанның пайдалы тамақтарын сіңдіру еді. Міне, Абайдың ағартушылық көзқарасының тамыр алған бір саласының қайнар көзі осы жақта жатыр.

Абай бұл бағыттағы ойларын өзге сөзбен "Ғылым таппай мақтанба" т.б. өлеңдерінде айтқан. Мұнда ол "жанның тамағы туралы" ұғымға өз заманының тұрғысынан келіп, "адам болу" үшін қажет көп керектермен ауыстырады. Ақын толық адам болу туралы өзінің жүйелі де қалыптасқан

көзқарасының тезисін ұсынады. Онысы: «Адам болам десеңіз... Бес нәрседен қашық бол..., Бес нәрсеге асық бол,»- деген жолдарында жатыр. Ақынның бүкіл шығармаларындағы негізгі бір тұтас тақырыпта өзекті идея болған. Абайдың пікірінше, ішкі рухани казынамыздың молығуы тікелей өзіміздің қолымыздағы іс. Осы пікір Абайдың "Он тоғызыншы сөзінде" де қайталанады. Абайдың дүние танымы бойынша сананың, ақылдың пайда болуы күнделікті өмір тәжірибесінің нәтижесінен ғана туындайтын табиғи құбылыс. Сондықтан да Абай **"Он тоғызыншы сөзінде"**: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады,»— деп жоғарыдағы өлең үзіндісендегі ойын осы сөзінде одан ары кеңіте отырып дамытатынын көруге болады.

Абайдың кара сөздері жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге айналды. Оның кара сөздерінің бірнешеуі ең алғаш 1918 ж. Семейде шыққан "Абай" журналында жарық көрді. Кейіннен, Абайдың кара сөздері орыс, қытай, француз, т.б. көптеген әлем тілдеріне аударылды.

Абай орыс тілін тамаша меңгерген. Мұның өзі оның орыс ақыны М.Лермонтовтың біркатар өлеңін қазақ тіліне аударуына мүмкіндік берді. Атап айтқанда, Абай М.Ю. Лермонтовтың «Шайтан» («Демон»), «Дұға» («Молитва»), «Қанжар», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз», «Жалау» («Жалғыз жалау жалтылдап»), «Теректің сыйы» («Асау Терек долданып, буырқанып») сияқты өлеңдерін аударды. Абай А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» дастанының үзінділерін қазақы ұғымда жатық етіп аударды. Абайдың Татьяна хатының сөзіне шығарған «Татьянаның қырдағы әні» қалың елдің сүйікті әніне айналды.

Абай И.А. Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне аударумен де айналысты. Ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті жетекшісі Ә. Бөкейханов өзінің қырғыз даласындағы әртүрлі уездерде болған кезінде ондағы ақындардың Пушкин мен Лермонтовтың Абай аударған өлеңдерін жақсы білетініне, оларды домбырада әнге қосып айтатынына көз жеткізіп қайтқанын жазады. Орыс тілінен Абай аударған шығармалар қазақ әдебиетін байыта түсті. Абай орыстың ұлы акындарының 50-ден астам өлеңін қазақ тіліне аударған.

Ұлы ақын, ағартушы Абай музыка саласында да айтарлықтай мұра қалдырды. Өзінің асыл өлеңдерін, кара сөздерін қағазға түсіріп, таратып ұрпаққа қалдырса, музыкалық шығармалары жөнінде оның мұндай мүмкіншілігі болмады. Өйткені, Абай өмір сүрген кезеңде қазақта музыканың жазба мәдениеті болмап еді, ал халықтық музыка ауызша дәстүрлік қалыпта еді. Сондықтан Абай әндері де қазақтың басқа

халықтық ән-күйлері сияқты, ауыздан-ауызға, заманнан заманға ауыса отырып жетті. Музыка саласында жазба мәдениеттің болмауына қарамастан, Абай әндерінің бізге толық жеткен себебі - олардың халықтың жүрегінде сақталуға сапасы сай келетін шығармалар болғандығында, халық санасынан өшпес орын алғандығында. Абай әндерінің өзгешелігі - мелодиялық, ырғақтық жақтарындағы жаңалықтарында, идеялық мазмұнының ашықтығында. Бұл өзгешелік алғашқы кезде тыңдағандардың бәріне бірдей түсінікті бола қоймады. Мәдениеттің дамуына кедергі болатын феодалдық жағдайда кейбіреулер үшін ол әндердің жаңа тілдері қазақтың халықтық ән дәстүрінен шығып кеткендік болып көрінуі де мүмкін еді. Бірақ жана, прогресшіл мәдениет күрескері болған Абай өз бетінен қайтқан жоқ. Сөйтіп, Абай әндері алғашқыда оның өз айналасына - ауыл-аймағына, кейін жалпы қазақ арасына тарай бастады. Абай әндері халықтық негізден нәр алғандықтан, халық әндерімен тамырласып жатқандықтан, нотаның жоқ кезінде-ақ, ауыздан ауызға көше отырып, қалың бұқараның игілігіне айналды. Бұған бұрын-соңды халықтың музыкалық салтында болмаған жаңа өткір тілмен өлең тексіне құрылуы да себеп болды.

Абай өмірінде 3 әйел алып, барлығы 7 ұл, 3 қыз сүйген. Байбішесі Ділдадан: Ақылбай, Әбдірахман, Кұлбадан, Әкімбай, Мағауия, Райхан; екінші әйелі Әйгерімнен Тұрағұл, Мекайыл, Ізкәіл, Кенже. Келіндей алған әйелі Еркежаннан ұрпақ көрмеген.

1891 жылдан бастап Абайдың басына ауыртпалық түсіп, бір-біріне ұласқан қайғы бұлты ашылмай қояды. Осы жылы ақынның сүйікті інісі Оспан жарық дүниеден өтеді. Одан кейін орысша әскери білімі бар, өзі үлкен үміт күткен баласы Әбдірахманнан айырылады. Бұлардың қазасының ақын жанына қандай батқаны оның осы тақырыпқа арнаған топтама өлеңдерінен айқын көрінеді.

Оның үстіне 1891 жылы Абайға қарсы Оразбай бастаған дау 1897 жылға дейін созылып, шиеленістің аяғы 1898 жылғы Мұқыр сайлауындағы жанжалға, Абай өміріне қастандыққа әкеп соқтырады. Сөйтіп жүргенде соңғы сүйенішіндей болған дарынды ақын баласы Мағауия да дүние салады. Осындай қабаттасқан қайғы қасіреттен күрт сынған Абай Мағауияның қазасынан кейін қырық күннен соң, 58 жасында 1904 жылдың 6 шілдесінде өзі де дүниеден озады. Ақынның сүйегі Шыңғыстаудың ығындағы Жидебай мекенінде, інісі Оспанның жанына жерленді. Бұл күнде ол мекенде қазақтың ұлы екі перзенті — Абай мен Шәкәрімге деген ұрпақтың өшпес махаббатының, ізгі құрметінің белгісіндей болып, сәулет өнерінің соңғы үлгісімен салынған қос мұнаралы кешенді алып мазары тұр.

Абай ұлы ақын, ағартушы, философ, композитор, саяси қайраткер ретінде отандық тарихымыз бен ұлттық әдебиетімізде аса көрнекті орынға

ие. Ол қазақтың ұлттық жазба әдебиетінің негізін қалады. Абай есімі дүниежүзі халықтары әдебиетінде Шекспир, Пушкин, Гётелермен қатар тұрады. Ақынның мол әдеби мұрасы тек бір қазақ халқының ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани қазынасы саналады. Қазақстанда ұлы Абайдың есімі көптеген елді мекендер мен көшелерге, Алматы Ұлттық университетіне, Алматы қаласындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театрына берілген. Ұлы ақынның құрметіне Қазақстан мен Ресейде ескерткіштер орнатылған. Жыл сайын Қазақстанның жоғары оқу орындарында Абай шығармашылығына арналған халықаралық және республикалық ғылыми конференциялар өткізіліп тұрады.

Ұлы ақынның 170 жылдық мерейтойы өзінің кіндік қаны тамған Семейде, Қазақстанның басқа да өңірлерде тиісті деңгейде аталып өтті.

Пайдаланылған басылымдар:

1. Абай энциклопедиясы. –Алматы: Санат, 1995. - 126с.
- 2.Орынбеков, М.С.Философские воззрения Абая / М.С.Орынбеков. - Алма-Аты: Білім,1995–136с.

*Демеуов А.Ш. к.п.н., ст.преподаватель
Актюбинского университета им.Баишева*

Аннотация

В статье описаны краткая биография великого казахского - поэта Абая Кунанбаева, а также основы служившие формированию его мировоззрения. Абай представлен как стихотворец, философ, просветитель, повествуются о его переводческом и композиторском творчестве. Его последние годы жизни прошли очень тягостно, в духовных переживаниях.

Ключевые слова: *Абай Кунанбаев, краткая биография, его стихи, слова назидания, переводческое и композиторское творчество*

.

*A.Demeuov - Candidate of pedagogical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

Summary

The article describes a brief biography of the great son of the Kazakh people - the poet Abay Kunanbayev, and foundations serving the formation of his world view. Abay is presented as a poet, philosopher, educator, and is told

the story of his translation and composing work. His last years were very painful, in spiritual experiences.

Key words: *His poems, words of edifications, translation and composer creativity.*

УДК 821.512.122

*Қарағұлова Б.С, ф.ғ.к., доцент
Тәшпеннова Қ.Е. студент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті*

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация

Бұл мақалада қазақ тіліндегі бейвербалды амалдардың (ым-ишара, дене қалыбы, интонация) қолданылу аясы, оның маңызы қарастырылған. Аталған амалдардың қолданылу ерекшеліктері көркем шығармалар арқылы дәлелденген.

Тірек сөздер: тіл, бейвербалды амалдар, коммуникация, вербалды тәсілдер, тілдік құралдар, антропоцентристік бағыт, тілдік бейне, паралингвистика, көркем шығарма, ұлттық сана т.б.

Кейінгі уақыттарда адамның өмірлік маңызы бар аспектілерін – оның санасы мен ой-өрісін, ақиқат шындықты қабылдау және ұғыну ерекшеліктерін, сондай-ақ аталған үдеріс нәтижелерінің тілде белгіленуін кеңірек қарастыруға жол ашылды. Соған сәйкес қазіргі кезеңдегі лингвистикалық зерттеулерде басымдылыққа ие бола бастаған антропоцентристік бағыт адам қызметінің тұлғалық және әлеуметтік қырларына деген қызығушылықты арттыра түсті. Дүниенің тілдік бейнесінде әр халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, т.б. ұлттық-мәдени құндылықтары, адамның күллі әлем, тұтас дүние туралы көзқарас, түсініктері, сондай-ақ адамның сол тұтас әлемнен өз орнын табуға деген ұмтылыс-талпынысы, түрлі қызметі, алуан әрекеті, адамдар арасындағы қым-қиғаш қарым-қатынас та көрініс табады. Ал дүниенің тілдік бейнесін жасауда тілдік амалдармен қоса бейвербалды компоненттер де қолданылады. Қазақ тілінде бейвербалды амалдар турасында В.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, О.А.Яновая, С.Аленикова, Т.М. Николаева, А.Сембаева, Б.М.Жүсіпов, Ғ.Құрманғалиев, Ә.Құрманов, С.Медеубекұлы, Б.Хасанұлы, Г.Мамаева, Г.Смағұлова, С.Мағжан, Ш.Зекенова т.б. көптеген ғалымдарымыз өз

еңбектеріне арқау еткен. Осылардың ішінде Ж.Нұрсұлтанқызы өзіне дейінгі ғалымдардың пікірлерін саралай келе, «...бейвербалды амалдар вербалды амалдарды толықтырып, оларға қосымша мағына үстейтін, коммуникативтік актіні жалғастыруға қызмет ететін, адамдардың өзара түсінісуін қамтамасыз етуге көмектесетін қарым-қатынастың түрі» деп көрсетеді [1, 8].

Вербалды амалдармен жеткізілген хабарда сөйлеушінің эмоциясын, оның қандай жағдайда және нені меңзеп тұрғанын толықтай білу жеткіліксіз сияқты болады. Бейвербалды амалдар сол тілдік амалдарға қосымша мағына беріп, сөйлеушінің қарым-қатынас барысында қолданған ым-ишарасы оның көңіл-күйінен хабардар етіп, шынайы бет-бейнесін ақпарат береді. Бұл сөйлеушінің сөйлеген сөзі мен ым-ишарасының қаншалықты сәйкесетіндігінен көрсете алады.

Тіл білімінде бейвербалды амалдарды **паралингвистика** (грек тілінде **пара** – қасында, жанында және латынның **linqua** - тіл деген сөздерінен құралған) қарастырады. Паралингвистика терминін қырқыншы жылдары американдық зерттеуші ғалым А.Хилл енгізген. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде бұл терминге мынадай анықтама берілген:

- 1) Сөйлеуде қолданылатын мағыналы хабар жеткізуші, бірақ тілге жатпайтын құралдар;
- 2) Тілдік байланысқа қатысатын тілдік емес (вербалды емес) құралдардың жиынтығы [2,234].

Адам баласына негізінен өз дене қалыбын дұрыс игере алып, айтайын деген хабарын ым-ишараның көмегі арқылы жеткізе алуы керек. Ғалымдардың пайымдауынша, қарым-қатынаста берілетін ақпараттың басым бөлігі, атап айтқанда, хабардың 60-80%-ы ым-ишара, бет, қол қимылдары, көзқарас, интонация, ара-қашықтық тәрізді бейвербалды амалдармен жеткізіледі екен. Тілші ғалым Т. Қордабаев: «Ым тілі жасанды емес, ол ұрпақтан ұрпаққа ауысып, мұра ретінде беріліп отыратын табиғи құбылыс. Шарттылық ым тілінде тым елеусіз, сондықтан ол негізінде интернационалдық құрал, оны бірінің тілін бірі білмейтін адамдар да түсіне алады. Барлық халықта жұдырық көрсетуді қорқыту деп, қол бұлғауды шақыру деп түсінеді. Сөйленістің вербалды тәсілдерімен бірге жүретін кинесикалық, проксемикалық, просодикалық амалдар мен қимылдар лингвистикада бейвербалды қатынастың құрамында болатынын түсіндіреді. Паратілдік құралдар да дыбыстық сөздер сияқты өте тиімді және ыңғайлы болып есептеледі. Шынында да, адамдар бірін-бірі белгілі бір дыбыстар арқылы ғана емес, қимылдар арқылы да түсінісе алады» [3,34].

Қарым-қатынастың бейвербалды түрін, жасалу жолдары мен табиғатын ашып көрсету, оның көркем әдебиеттегі көрінісі мен алатын

орнын талдап жүйелеу көркем шығарманы автор ойын терең түсінуге ықпал етеді. Мұндай мақсатқа жетуге арқау болар тілдік материалдардың бірден-бір қайнар көзі – жазушылар шығармашылығы. Осы орайда бейвербалды амалдар қолданылған шығармалардан бірнеше мысалдар келтіре кеткенді жөн көрдік:

«...Соны растағандай дәу басын изеген кезде, жіңішке мойны әлгі басты әрең көтеріп тұрғандай еді...

...Бала мені мүсіркегендей дәу басын қисайтып біраз тұрды...» [4,33] Жоғарыда айтып өткеніміздей, бейвербалды амалдар дене қимылдары арқылы жүзеге асады. Аталған екі сөйлемде де бастың қимылы арқылы әрекет сипатталып тұр. Айырмашылығы тек біреуінде растау, қолдау мақсатында бас изелсе, енді біреуінде мүсіркеу, аяу сезімі көрінеді.

«... Нөкерлеріне карап, **иек қақты**. Губернатордың тілін **иек қағысынан** түсінетін аңшы тазыдай сумандаған нөкерлер арақ аузынан кейде тамшылап, кейде лақылдап ағатын тырна мойын бөтелкелерді лезде жеткізді.

-Зират осы, қалған тамтығы анау,- деп қамыс басқан төмпешіктерге **иегін көтерді**. ...Бахтияр Алақайдың ұсынған қолын қағып жібереді. Қалған екі інісіне **иек қағып қалады**. Екі інісі Алақайдың екі қолтығынан ұстап, базардың шетіне алып шығады» [4,114]. Ал бұл сөйлемдерде иектің қозғалысы арқылы белгі беру, бір нәрсені нұсқау мақсаттарында жұмсалып тұрғанын көреміз.

«...Шағын шаруа бастығы **теріс қарап еді**, Губернатор: -Сен не, сенен басқа не переживают, что ли, ал! – деп ақырды» [5,85] деген сөйлемнен теріс қарағанының өзі жақтырмау мағынасындағы қимыл екені,

«Сонсоң Барханға **жалт бұрылды да**, өз қылығына өзі ұялғандай жасып, **жанарын төмен салды**» немесе «Әліқұл шаптығып, тіл тигізе берген соң Бархан **алая қарады да**, тамағын кенеп ырғалды» [5,28] деген сөйлемдерде адам көзқарасының, тіпті тосын іс-әрекетінің өзі қаншалықты адамға әсер ететінін, сезімінен қаншалықты хабар беретінін байқау қиын емес.

Қорытындылай келе, талдау жұмысы бойынша төмендегідей қорытындыға келуге болады: бейвербалды амалдар ақпаратты қабылдау, өңдеу арқылы жаңа сапада жаңғырта отырып, таным мен мәдениет сабақтастығын дәлелдеп қана қоймай, ұлттың психологиясынан хабар береді. Зерттеу мазмұнында талданған бейвербалды амалдардың әлеуметтік, психологиялық, мәдени т.б. дәйегі, ұлттық сананың кілтін ашатын тілдік құралдар болып табылады. Бейвербалды амалдар қарым-қатынас кезінде тілдік амалдармен қатар қолданылып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты жеңіл іске асырып, біреудің ойын екінші

адамға түсінікті, жан-жақты жеткізуге ықпал етеді. Сондай-ақ, көркем шығармалардағы бейвербалды амалдарды қалыптастыру, сипаттау – тек тілдің ғана емес, әлеуметтік, психологиялық, мәдени, ұлттық ұлағат, ұлттық тәрбие, халықтық үлгі-өнегеге сүйенетін кешенді мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрсұлтанқызы, Ж. О. Бөкеев шығармаларындағы бейвербалды амалдар: Ф.ғ.к. ...авторефераты. – Алматы, 2006 – 29 б.
2. Қалиев, Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі / Ғ.Қалиев. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
3. Қордабаев, Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары /Т.Қордабаев. - Алматы: Мектеп, 1987. – 124 б.
4. Мұртаза, Ш. Мыңбұлақ: әңгімелер мен хикаяттар / Ш.Мұртаза. - Алматы: Жазушы, 2007. - 320 бет. - (Қазақ прозасының кітапханасы).
5. Бөкей, О.Екі томдық таңдамалы шығармалар. I том. Повестер /Оралхан Бөкей. – Алматы: «Жазушы», 1994. – 496 б.

Карагулова Б.С. к.ф.н., доцент

Ташипенова К.Е. студент

Актюбинский региональных государственный

Университет имени К.Жубанова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕВЕРБАЛЬНЫХ ЖЕСТОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

В этой статье рассматриваются невербальные средства коммуникации (жесты, телодвижение, интонация) , и о ее важности в казахском языке.

Ключевые слова: язык, невербальные жесты, коммуникация, вербальные методы , языковые средства, антропоцентрическое направление , паралингвистика, художественное произведение, национальное сознание и др.

Karagulova B.S. - candidate of philological science, docent

Tashpenova K.Y. - Student

K.Zhubanov Aktobe regional state university

USAGE OF NON-VERBAL MEANS IN THE FICTIONS

Summary

The article deals with non-verbal communication (gestures, postures, intonation) and the significance in Kazakh language.

Key words: language, non-verbal gestures, communication, verbal means, linguistic means, [anthropocentric](#) way, [paralinguistics](#), a piece of word, [national consciousness](#).

УДК 37

*Мамбеталина А.А.ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева, Ақтобе*

ЭТНИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

АННОТАЦИЯ

Этническая толерантность многогранный феномен и понимается как активная жизненная позиция, находящая свое выражение в открытости, готовности к диалогу с представителями разных этносов, проявляя уважительное отношение к любой инаковости: ценностям, нормам, образу жизни, поведению, традициям, чувствам, мнениям, идеям, убеждениям.

Ключевые слова: *толерантность; терпимость; идеология; культура; взаимоотношения.*

Бурные социальные процессы, происходящие в мире на современном историческом этапе, характеризуются неоднозначностью и противоречивостью, которые при этом сопровождаются ростом агрессии и нетерпимости в обществе, усиливая напряженность в обществе. Подобная ситуация складывается в глобальном масштабе и в современном обществе, где происходят значительные преобразования, которые сопровождаются сложными и неоднозначными процессами смены идеологических ориентиров и утверждением новых ценностей. Все эти процессы усложняются тем, что Казахстан многонациональная страна, на территории которой проживают различные народы со своими особенностями: самобытными культурами, историческими традициями, религиозными верованиями. И, как известно, человек не может существовать вне общения и взаимодействия с другими людьми, а нации, в свою очередь, не могут развиваться обособленно, избегая взаимоотношений друг с другом. Поэтому проблема взаимоотношений разных народов, особенно в пределах одного государства, присутствовала во все времена. И те, преобразования в социально-экономической сфере, которые происходят в последнее время в нашем обществе, только

усиливают проблемы взаимодействия представителей различных народов, проживающих в одном государстве. Террористические акции, совершаемые на территории Казахстана представителями исламских группировок, вселяют страх в сердцах людей и неуважение ко всему мусульманскому миру. Как сохранить или наладить добрососедские отношения жителям сел и городов, населенных людьми разных национальностей в сложных современных условиях? Как сделать толерантность личностным достоянием каждого человека, которое позволило бы адекватно оценивать события, происходящие в стране? Поиск ответов, решения данной проблемы приводит нас к проблеме формирования толерантной личности, а в данном случае - этнотолерантной личности.

Внимание к этому насущному вопросу вызывает необходимость изучить феномен этнотолерантности, его сущность и специфику в контексте общей проблемы толерантности. И рассмотреть этническую толерантность как особую составляющую проблемы толерантности.

В Декларации принципов толерантности, утвержденной Резолюцией Генеральной Конференции ЮНЕСКО в 1995 году, суть толерантности формулируется на основе признания единства и многообразия человечества. Взаимозависимости всех от каждого и каждого от всех, уважения прав другого (в том числе и права быть иным), а также воздержания от причинения вреда, так как вред, причиняемый другому, означает вред для всех и для самого себя. [1, с. 8]

Сущностные характеристики толерантности выявляются на основе анализа политической, социальной, психологической, педагогической, этической и философской точек зрения.

В политическом плане толерантность интерпретируется как позиция тех или иных политических сил, выражающая их готовность допускать существования инакомыслия в своих рядах; проявление готовности прислушиваться к мнению противников, стремление их переубедить (по одним вопросам - средствами аргументации; умения признавать правоту их позиций - по другим). Практика достойных форм признания своего поражения в политической борьбе - одно из свидетельств толерантности в партии, в движении, а также в стране в целом [2, С. 375]. В либерализме толерантность понимается как выражение внешней и внутренней свободы, как средство воспитания способности к продуманному выбору между альтернативными мнениями, способами поведения (Д.С. Мидль).

Категория толерантность в социологии определяется как «терпимость к чужому образу жизни, поведению, обычаям, чувствам, мнениям а также выносливости по отношению к неблагоприятным эмоциональным факторам» [3, С. 370]. Данное определение носит

несколько негативное понимание толерантности и не раскрывает всей сущности этого явления.

В психологии же толерантность не имеет однозначного определения. Так, современный психологический словарь рассматривает толерантность как феномен отсутствия или ослабление реагирования на какой-либо неблагоприятный фактор в результате снижения чувствительности к его воздействию, повышение порога национального реагирования на угрожающую ситуацию; внешне выражается в самовыдержке, самообладании, в способности субъекта длительный промежуток времени выносить негативные воздействия [4].

Темирова Ф.А., исследуя психологические особенности формирования этнической толерантности подростков дает следующее определение, с которым мы согласны: «этническая толерантность представляет интегративное образование, проявляющееся как субъектно-ценностное отношение личности к этническому многообразию и обуславливающее степень принятия дифференцированных признаков других личностное толерантности.

В нашем исследовании толерантность определяется как установка либерального принятия моделей поведения, убеждения, ценностей другого; как способность выносить стресс без серьезного вреда. Это определение толерантности в значительной мере ориентировано на принятие другого, его самооценку, это своего рода установка на принятие «другого» что соответствует современному пониманию толерантности.

В педагогике толерантность рассматривается как терпимость, выносливость, психологическая устойчивость при наличии фрустраторов и стрессоров, сформировавшиеся в результате снижения чувствительности к их повторяющемуся воздействию. Толерантность понимается и как терпимость к различным мнениям и непредубежденность к оценке людей и событий [5].

В словаре по этике толерантность трактуется более полно и обозначает моральное качество, характеризующее отношение к интересам, убеждениям, верованиям, привычкам и поведению других людей. Выражается, как стремление достичь взаимного понимания и согласования разнородных интересов без применения давления, преимущественно методом разъяснения и убеждения [6, С. 351]. Толерантность является формой уважения к другому человеку, признание за ним права на собственное убеждения, на то, чтобы быть иным, отличным от других. Для определения более адекватного понятия толерантности рассмотрим данный феномен в историческом и философском аспектах.

В современной философии толерантность представляется мировоззренческой жизненной позицией «за» и «против» принципов, норм, убеждений, вырабатываемая как результат этнического, духовного опыта личности, предполагая терпимость к иному взглядам. При этом с философской точки зрения особенностью данного отношения является его внутренняя противоречивость: терпимость воспринимается, как готовность принять «инаковость», но при этом одновременно предполагает уверенность в себе и надежность собственной позиции [7, С. 135].

Одновременно предполагается наличие в категории толерантности философской категории «другой». Именно сравнивая свои взгляды, свою систему ценностей с ценностями «другого», человек осознает свою норму ценностей, выделяет их и наделяет определенными превосходными свойствами. Только при таком сравнении происходит обогащение опыта, формируется сочувствие к мотивам другого, желание понять их, проявляется симпатия в диалоге с «другим». М.М. Бахтин утверждает, что природа сознания человека диалогична по своей сути. И в сегодняшних сложных социокультурных процессах взаимодействие возможно только на основе диалога, учета иных точек зрения возможно понимание других позиций и самого себя.

Педагогика толерантности, построенная на концептуальных основах современной педагогической науки, и ориентирована на ненасильственное, уважительное взаимодействия педагога с различными субъектами педагогического процесса и создание условий для развития толерантности во взаимоотношениях с разными представителями социума у детей. Такая педагогика предполагает пересмотр содержания образовательного процесса с целью учета плюрализма трактовок, разнообразия мировоззренческих подходов и многообразия всех сфер жизни, разработку и внедрение технологий, способствующих толерантному взаимодействию; подготовку и переподготовку педагогических кадров с целью их принятия и признания нового содержания и технологий; организация толерантного пространства в образовательных учреждениях.

Этническая толерантность трактуется современными исследователями как особая черта любого этноса, как неотъемлемый элемент структуры этнического менталитета, ориентирующегося на терпимость, признание легитимности «чужой правды», отсутствие или ослабление реакции на какой-либо неблагоприятный фактор в межэтнических отношениях [8, С. 516].

Этнопсихология трактует этническую толерантность как способность человека проявлять терпимость к малознакомому образу жизни представителей других этнических групп, к их обычаям, традициям,

поведению и т.д. Она проявляется в различных ситуациях полиэтнического взаимодействия [9].

Этническая толерантность подразумевает наличие определенных взаимосвязей и взаимоотношений, на основе уважения, понимания, признания и принятия, в процессе которых люди, принадлежащие к разным национальным общностям и придерживающиеся различных религиозных взглядов, обмениваются духовными ценностями, мыслями, чувствами, опытом. И толерантность в полиэтническом взаимодействии зависит от общего уровня личности, от умения воспринимать ею и соблюдать общечеловеческие нормы и мораль. Это есть личная способность каждого человека адекватно воспринимать представителей других этносов и контактировать, взаимодействовать с ними.

Этническая толерантность, выступающая как личностное качество, изменяет формы полиэтнического взаимодействия, что дает, соответственно, различные и последствия такого взаимодействия.

Таким образом, этническая толерантность способствует гармонии и согласию между представителями разных этносов. И эта основа этнической толерантности и делает ее востребованной в современном обществе. Обществу нужна личность, стремящаяся при полиэтническом взаимодействии достигнуть взаимного уважения, согласования ценностей, разного рода интересов, взглядов, различных точек зрения на вопросы межэтнических отношений, межэтнического общения, межэтнического сотрудничества на основе диалога культур.

Список использованных источников:

1. Асмолов, А.Г. О смыслах понятия «толерантность» / А.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности - М.: МГУ, 2001. - С. 8-12.
2. Политология: энциклопедический словарь / Под ред. Ю.И. Аверьянов. - М.: Изд-во Моск. ком. ун-та, 1993. - 431 с.
3. Социологический энциклопедический словарь. - М.: Мысль, 1998. - 370 с.
4. Психология : словарь / Под общ.ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.
5. Современный словарь по педагогике / Под ред. Е.С. Рапацевич. - М.: Современное слово, 2001. - 928 с.
6. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона. — М.: Политиздат, 1989. - 351 с.
7. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л.Ф. Ильичева, П.Н. Федосеева. - М.: Сов. Энциклопедия, 1983 - 665 с.
8. Тавадов, Г.Т. Этнология : словарь-справочник / Г.Т. Тавадов. - М.: Просвещение, 1998. - 516 с.

9. Этнопсихологический словарь. - М.: Академия педагогических и социальных наук, 1999. - 342 с.

*Мамбеталина А.А.аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ -ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТӨЗІМДІЛІК

Этникалық төзімділік және кез келген өзгешілік құрмет көрсетіп, түрлі этностар өкілдерімен диалог үшін ашық және дайын екендігін өз көрінісін табады про - белсенді көзқарасы, деп түсінген көп қырлы феномен: құндылықтар , нормалар, өмір салты, мінез-құлық, дәстүр, сезім, пікірлер, идеялар, таным.

Кілт сөздер : толеранттылық ; төзімділік ; идеология ; мәдениет ; қарым-қатынас .

Mambetalina A.A. senior lecturer

Aktobe university named after S. Baishev

ETHNIC TOLERANCE AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

ABSTRACT

Ethnic tolerance, multifaceted phenomenon means as active vital position which finding its expression in openness, readiness to dialog with representatives of different ethnic groups, showing the respectful attitude to every strangeness values, norms, file-styles, behavior, traditions, feelings, opinions, ideas and believes.

Keywords: *tolerant; ideology; culture; mutual relations.*

ӘОЖ 37

*Мустоянова А.С. п.ғ.к., доцент.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ПЕДАГОГИКА ӘДІСНАМАСЫ ҰСТАНЫМДАРЫНЫҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ

АННОТАЦИЯ

Педагогиканың әдіснамасы педагогикалық процесті ұйымдастыру мен жүру құрылымына, ішкі тетіктеріне бағдарланылған әдістерді

кұрайды. Ол өзгермелі әлеуметтік-мәдени жағдайларда жеке-тұлғалық кәсіби өзін танытудағы білім субъектілерінің жолдары мен тәсілдері, педагогикалық әрекеттің мәнін ашатын ғылыми көзқарастарға негізделінген.

Кілт сөздер: педагогиканың әдіснамасы; педагогтың кәсіби қызметі; реформалар.

Білім беру процесін жанаша ұйымдастыру оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін тереңірек қайта қарауды қажет етеді. Бүгінгі философтар мен педагог ғалымдар білім беру саласында жаңа оқыту технологиялары мен әдістерін енгізумен ғана шектелмей, білім берудегі дүниетанымдық ұстанымдарды қайта қарау, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасау қажеттігін дәлелдеуде.

Соңғы жылдары оқу-тәрбие процесіне жеке тұлғаны дамытуға бағытталған оқытуға үлкен мән берудің өзі елімізде болып жатқан өзгерістердің маңыздылығын көрсетеді.

Еліміздегі білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне бағдар тұтуы білімге деген көзқарасты жанаша тұрғыдан қарастыруды көздейді. Осыған сәйкес қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты, білім алушылар білімді, бәсекелестік қабілеті бар, шығармашыл, дербес, ізденімпаз, өзін-өзі жүзеге асыра алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру.

Білім алушылардың білімділік, рухани дамуының негізі – оқылатын пәннің мазмұнына, оқу-тәрбие жұмысының мақсатқа сәйкестігі мен меңгеретін ғылыми білімдер жүйесінің шығармашылық сипатына байланысты.

Білім беру саласындағы реформалар бір жағынан әлемдік білім беру кеңістігіне сай өркендеуге ұмтылса, екінші жағынан ұлттық болмысты қалыптастыру мақсатында мәдени-тарихи құндылықтарға сай өзіндік бет бейнесін сақтауды көздейді.

Педагогикалық жүйелерді қайта құру (реформалар, инновациялық өзгерістер, қалыптасқан тәжірибені өзгерту, оқу мен тәрбиенің дәстүрлі үлгілерін қайта құру) әдіснамалық ұстанымдардың көп астарлы сипаттарына бағынады [1]. Бұл ретте барлық қайта құру әрекеттерінің әдіснамалық директивалары оларды іске асыруға бағытталған. Өйткені практика, педагогикалық еңбекті жаңартуға қойылатын әдістемелік талаптарды басшылыққа ала отырып, өзінің іс-әрекетін қайта құру мәселесін шешеді. Әдіснама талаптарына сүйене отырып, педагогикалық жүйені бір жағдайдан екінші, одан да гөрі жақсы жанаша жағдайға көшіруді жүзеге асырады. Ғылым мен практиканың қосарлануы жүзеге асады.

Педагогикалық жүйедегі бірде-бір реформа, қайта құрулар, оларды әдіснамалық жағынан қамтамасыз етпейінше, яғни педагогика

әдіснамасының директиваларын бұлжытпай сақтамайынша, табысқа жете алмайды.

Әдіснамалық принципке негізделген нұсқамалардың құрамына, оларды жүзеге асырушы реформа жасаушылар, білім беру құрылымдарының басшылары, жаңашыл педагогтар мен жаңа педагогикалық технологияларды жасаушылардың белгілі бір бөлігі оның құрамына кіреді. Әрбір әдіснамалық нұсқаманың, яғни жоғарыда айтылғандай, директиваның өз технологиясы бар, оны орнықтыру үшін шығармашылық еңбек қажет.

1. Реформалауға жататын педагогикалық жүйе жағдайының критерилік аппаратын жасау.

Бұл талаптың мәні өлшемдерді алдын ала әзірлеуді көздеуінде, соның көмегімен педагогикалық құрылымның тиімсіздік деңгейін, іс-әрекетті, басқару жағдайларын өзгертуге, ауыстыру қажеттілігін көрсетіп беруінде.

2. Педагогикалық жүйені реформалаудың қажеттігін анықтау үшін оның сапасын жан-жақты тексеру және бағалау.

Бұдан әдіснамалық талаптардың логикасы айқындалады. Педагогикалық прогресс талаптары нәтижелі үрдісті, яғни білім алушылардың қызығушылықтары мен игілігіне сәйкес келетін, қоғамның және әрбір азаматтың мүддесіне жауап беретін нәрсені реформалауға, өзгертуге тиым салады.

3. Озық сипатқа ие жаңа педагогикалық шешімдерді іздестіру ескіні, тиімсіз нәрсені жаңамен ауыстыру үшін де тиімді. Бұл әдіснамалық талаптың мәні - отандық және әлемдік практикадағы озық педагогикалық технологияларды кең көлемде және мұқият талдау арқылы жаңа үлгілерді, инновациялық өзгерістерді жасау үшін қажеттігін көрсетеді.

4. Алдымен, ғалымдардың озық идеяларына негізделген шығармашылық шешімдері сақталған ғылыми бөлімді жан-жақты талдау, сонан кейін ғана практикалық жағдайда сынап көру.

5. Педагогикалық жүйенің жаңарған бөлімінің инновациялық үлгісін жобалау.

Жаңа өзгерістердің жобасы нақты тапсырмалармен және оның өзі алмастыратын жұмыстың дәстүрлі нұсқаларынан айырмашылығы бар тұстарымен салыстырмалы түрде бірге жасалады.

6. Реформаның орындаушылық интерпретациясы - педагогикалық құрылымды қайта құру әдіснамасының келесі нұсқамасы болып табылады. Оны мынадан көруге болады: жаңа енгізілген өзгерістер өздерінің жобалау және енгізілу кезеңдеріндегі міндеттерді қатаң бөлісуді қажет етеді. Соның нәтижесінде кімнің не үшін жауап беретіні, оны қандай құралдармен қамтамасыз ету қажеттігі, қайта құрулардың барысын бақылау және түзеу функциялары кімге тиесілі екендігі, сәтсіздіктің себебін анықтау т.б. түсінікті болады.

7. Белгілі еңбек заңындағы өзгерісті практикалық тұрғыда жүзеге асыру. Педагогика әдіснамасының бұл талабы жаңа өмірге енгізгеннен кейін оған тікелей немесе жанама түрде қатысы бар адамдардың практикалық, танымдық, басшылық іс-әрекеттеріндегі өзгерістерді жіті пысықтауды талап етеді.

8. Жаңашылдықты өмірге енгізудің алгоритмін құру.

Жаңа өзгерістерді педагогикалық қызметке енгізу проблемасы инновациялық процестерді басқарудағы өте күрделі міндеттердің бірі. Әлемдік педагогикалық тәжірибені талдау көрсетіп отырғандай, педагогтар үшін оңтайлы әрі жағымды жаңалықтардың өзін олар бірден қабылдай қоймай, алғашқыда қарсы пікірде болатынын толып жатқан мысалдармен дәлелдеуге болады. Жаңа енгізілімдерге деген теріс көзқарастардың өзіндік психологиялық факторлары да жоқ емес.

Педагогика әдіснамасында ғылыми зерттеулердің нәтижелерін өмірге енгізу процестерінің жалпыланған алгоритмдері әзірленген. Олардың мынадай тұрақты түрлері бар: жаңартуға немесе ауыстыруға тиісті практиканы талдау; ғылыми деректер және тәжірибені сараптау негізінде өзіндік жаңашылдық үлгі құрастыру; жаңа өзгерістерді енгізу кезінде педагогикалық қызметтің жақсару жағдайын анықтау үшін оны бағалау өлшемдерін әзірлеу; үздік педагогтардың жаңаны алғаш меңгеру бағдарламасын әзірлеу, жаңалықтарды бәріне үйрету, жаңаша жұмыс істеуге біртіндеп немесе бірден көшу; инновацияны күнделікті тәжірибеге айналдыру үшін түзетулер енгізу және мониторинг жүргізу.

7. Кәсіби тілдік айналымға жаңа ұғымдар енгізу немесе қолданыстағы кәсіби сөздікті қайтадан ой елегінен өткізу.

Инновациялық басқарудың әдіснамалық нұсқамаларының бірі кәсіби тілді жаңаша түзеу талаптары болып табылады. Тілде және практикада жаңа ұғымдардың пайда болуы, сөз жоқ, педагогикалық ойлаудың негіздеріне әсерін тигізеді, ұғымдық дүниетанымды кеңейтеді және педагогтардың тілін ғылым мен тәжірибеде бұрын-соңды болмаған ұғымдармен байытады. Мұндай процестер ғалымдардың жаңа педагогикалық компоненттерді білдіретін терминдерді енгізуіне байланысты болады.

Ғалымдар терминологияны жасаған кезде оны тілдік қолданысқа енгізу үшін бірнеше принциптерді: диалект логикасын, тілдегі педагогикалық фактілерді көрсету теориясын, конвенционалдылық принципін басшылыққа алады.

10. Педагогикалық жүйені жалған жаңашылдықтан қорғау - педагогика әдіснамасының аса маңызды ережелерінің бірі. Ғаламдық және оқшау, ұжымдық және дербес педагогикалық қайта құруларды ұйымдастырушылар, педагогика әдіснамасының нұсқамасы бойынша мақсаткерлік және жаңа енгізілімдердің ақталымы принципін ұстануға міндетті.

Білім берудегі инновациялық процестердің мәнін түсінудің негізінде педагогикалық аса маңызды екі проблема - озат педагогикалық тәжірибені зерттеу, қорыту және тарату; психологиялық-педагогикалық ғылымның жетістіктерін өмірге енгізу болып табылады. Демек, жаңашылдық, инновациялық процестердің мазмұны мен тетіктері қазіргі кезге дейін әзірше бір-бірінен бөлек қаралатын екі өзара байланысты процесті біріктіру жазығында жатуға тиісті, яғни инновациялық процестердің нәтижесі теориялық та, практикалық та жаңалықтарды, теория мен практиканың ұштасуында пайда болатын жаңалықтарды да пайдалану болуға тиісті. Осының бәрі педагогикалық жаңалықтарды жасау, меңгеру және пайдалану жөніндегі қызметті басқарудың маңыздылығын көрсетеді.

Педагогтың кәсіби қызметі - бұл білім беру қызметі. Бұл салада қолданылатын кәсіпқойлық термині, әдетте білім беру қызметінің негіздерін меңгеру және ғылым мен практикада белгілі ұйымдастыру нысандарын, әдістері мен тәсілдерін оңтайлы қолдану ретінде түсіндіріледі. Алайда, бұл алғашқы деңгей, оны қалыптастырудың бастапқы кезеңі ғана.

Екінші деңгейде сабақта қызметтің белгілі тәсілдерімен қатар педагогикалық міндеттерді шешудің жаңа тәсілдерін пайдалануға дайындықты қалыптастыру міндеті қойылады. Бұл сатыда педагогтың өзінің қызметін жаңашылдық бағытта жүргізуге мүмкіндігі бар. Тәсілдер мен әдістердің тепе-теңдігі, оқу-тәрбие мекемелерінің және білім алу нысандарының әр түрлілігі жағдайындағы жаңашылдықты педагогикалық шеберлік белгісі ретінде тануға болады. Өйткені мұндай жағдайда педагог педагогикалық нормаларды жай ғана орындаушы болып қалмайды, оның қызметі едәуір дәрежеде жаңашылдық сипатқа ие болады.

Үшінші деңгейі педагог жаңашылдық тәсілдерді, идеяларды беріп қана қоймай, қолдануға және енгізуге ұсыну үшін олардың тиімділігін ғылыми тұрғыдан бағалауға байланысты болмақ.

Кәсіби жоғары деңгейі - дербес ғылыми зерттеу жұмысы, ол оқытушы әрекетінің үш бағытында жүзеге асады:

- педагогикалық білімді өз жұмысында шығармашылықпен қолдану;
- педагогика саласында ғылыми жұмыс жүргізу үшін педагогикалық зерттеулердің әдіснамасын білу;
- педагогика курсына біртұтастықта құруға мүмкіндік беретін педагогикалық проблеманы өзіндік талдау тұрғысынан көре білу [2].

Сонымен кәсіпқойлықтың ең жоғары деңгейі педагогтың инновациялық және зерттеушілік қызметке қабілеттілігімен сипатталады. Ол – ғылыми және оқу қызметінің тұрақты байланысы, өз жұмысын үздіксіз ой елегінен өткізіп отыру, оған педагогикалық ғылым тұрғысынан талдау жасап отыру, өзінің кәсіби мәдениетін және соған кіретін барлық элементтерді күнделікті жетілдіріп отыру.

Педагогикалық ғылымның жетістіктерін өмірге енгізу оқу-тәрбие мекемелері оқытушыларының, мұғалімдерінің, тәрбиешілері мен басшыларының жаңа педагогикалық зерттеулердің нәтижелерін, солардың негізінде жасалған практикалық ұсынымдарды және оларды қолдану әдістерін меңгеруді көздейді [3].

Педагогика ғылымының жетістіктерін өмірге енгізудің бастапқы кезеңі-оған алдын ала дайындықты қамтиды және мынадай мәселелерді қамтиды: мектеп басшылары мен педагогикалық ұжымның жаңаны қабылдауға және меңгеруге моральдық-психологиялық дайындығы, педагогикалық нұсқауларды таңдау, олардың мәнін түсіндіру және мектептегі істің нақты жағдайына салыстырмалы талдау жасау, мұғалімдердің алда тұрған жұмыстың қажетті тәсілдерін меңгеруі және басқалар.

Енгізілімнің осы кезеңінде оқытушылардың ғалым-педагогтармен және озат педагогтармен кездесулері, педагогикалық зерттеулердің жаңа нәтижелерін әдістемелік бірлестіктердің педагогикалық кеңестерінің отырыстарында, педагогикалық оқуларында, өндірістік кеңестерде шолу-қорытындылар жасауы, т.с.с. іске асырылады. Сонымен бір мезгілде тәжірибені талдаудың және енгізуге белгіленген ұсынымдарды салыстырудың негізінде енгізілімнің міндеттері белгіленеді.

Бұдан кейінгі кезеңдер енгізілімді жоспарлау және ұйымдастыру болып табылады. Жоспарлау енгізілімге нақтылық пен дәйектілік бере отырып, оған бағыт береді. Енгізілімді ұйымдастыру жұмыс барысын жүйелі түрде бақылап отыруды, қолданыстағы жоспарларды түзетуді, алынған нәтижелердің есебін және оны талдауды көздейді.

Енгізілімнің барысын және нәтижелерін әдістемелік жұмыстың әр түрлі нысандарында және арнайы семинарларында ұжымдық талдаудың үлкен маңызы бар.

Демек, педагогикалық жүйелерді қайта құру әдіснамалық ұстанымдардың көп астарлы сипаттарына бағынады. Педагогика ғылымының жетістіктерін өмірге енгізудің бастапқы кезеңі – оған педагогтың алдын ала дайындығын қамтиды. Келесі кезеңі педагог жаңашылдық тәсілдерді, идеяларды беріп қана қоймай, қолдануға және енгізуге ұсыну үшін олардың тиімділігін ғылыми тұрғыдан бағалауға байланысты болмақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Новиков, А.М. Методология / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. – М.: СИНТЕГ. – 668 с.
2. Методология педагогического исследования: Пособие для педагога исследователя. - Самара: СамГПИ, 1994. - 165 с.
3. Таубаева, Ш.Т. Педагогика әдіснамасы дамуының жаңа үрдістері /Ш.Т. Таубаева // С.Торайгыров ат. ПМУ. -2011.- №6. - Б.3-7.

*Мустояпова А.С. к.п.н., доцент.
Актюбинского университета им.Баишева*

ПЕДАГОГИКА И НОВЫЕ ПОЗИЦИИ МЕТОДОЛОГИЯ

АННОТАЦИЯ

Методология педагогики является наука о методах , ориентированных на внутренний механизм , логики движения и организации педагогического процесса . Оно базируется на научных идей , которые описывают значение педагогической деятельности в целом, путей и средств личной профессиональной самоопределение из фигур образование в изменяющейся социальной культурной ситуации .

Ключевые слова : *методология педагогики ; профессиональная деятельность учителя ; реформы .*

*Mustayapova A.S. Candidate of pedagogical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

PEDAGOGY AND THE NEW POSITIONS METHODOLOGY

ABSTRACT

Methodology of pedagogic is a science of methods, oriented to inner mechanisms, logic of movement and organization of the pedagogical process. It bases on scientific ideas, that describe a meaning of the pedagogical activity on the whole, ways and means of a personal professional self determination of the figures of an education in the changing social cultural situation.

Key words: methodology of pedagogic; professional activity of a teacher; reforms.

УДК 1

*Муханбеткалиев Е. Е. фс.ғ.к. доцент,
С. Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

ҰЛТТЫҚ СЕНІМ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ РЕТІНДЕ

Аннотация

Бұл мақалада «Мәңгілік Ел» стратегиясының алатын орны қарастырылады. «Мәңгілік Ел» ұлттың рухани болмысының дамуына жан-жақты әсер ететіндігі көрсетіледі.

Кілт сөз: *ұлттық сенім, ұлттық наным.*

Қай заманда болмасын адамзат тарихында сенім ұғымының мәні зор. Сенім - адамның қоршаған ортаға және ақиқатқа көзқарасын, қарым-қатынасын анықтайтын түсінік, білім, елес, идеялар. Сенім - адамның белгілі бір түсініктеріне сәйкес қажеттіліктерін қанағаттандыру жүйесі. Қажеттіліктерін орындау жолында адам дүниетанымдық көзқарасында, табиғат пен әлеумет заңдылықтары жөніндегі ұғымдарына, өмір тәжірибесіне сүйене отырып іс-әрекет жасайды. Адамның адалдығына сеніп, оны құрметтей білу - әдептілік. Сол сияқты бүкіл әлемге жақсылық ойлау адамның тұлғалық бейнесі. Адам алдына мақсат қойып, оның нәтижелі орындалуына сенім білдіріп, іс-әрекетке кіріскен кезде ғана, ол жоғарғы нәтижелерге жете алады. Сенім - адамның ақыл-ойын, күшін, еркін, қабілетін жоғарылататын жағымды сезім. Сенім - адамның жігерін арттырып, болашаққа құлшындыратын құбылыс (болашаққа сену, еңбекке сену, жақын адамдарға сену, дінге сену, т.б.). Сенім үміттен басталады. Сенім адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы, дүниетанымының өмірмен байланыстылығы берік сенімнен туады. Бұл адамның нақты іс-әрекеті мен тәжірибесіне байланысты. Олай болса, Елбасының сонау 1997 жылдан бастап Қазақстан халқына Жолдауы қашанда ел көңілінен шығып, жұртшылықтың қолдауын тауып, нық сеніммен орындалып келеді.

Олай дейтініміз, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының басты, негізгі іргетасы бірлік екенін ұмытпағанымыз абзал. Бірлік - ол елдің рухани бірлігі, халықтың мәдени, тілдік, ділдік, ақпараттық кеңістікке деген бірлігі. Қазақстандықтардың әлеуметтік, мәдени, рухани бірегейлігін дамыту ұлттық идеологияны дамытудың басты факторы болуы тиіс. Біздіңше, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялаған күннен бері жүзеге асырып келеді. Ол қазақ халқының тарихи санасын қалыптастырып дамытуға бағытталған. Осындай бір алғашқы қадамдардың қатарына «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекара туралы» Заңын жатқызуға болады. Мұны «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудағы басты нық қадам деп қабылдауымыз керек.

«Мәңгілік Ел» идеясының келесі тұғыры, негізі - Елбасы үнемі айтып келе жатқан елдің ішкі тұрақтылығы, халықтардың өзара достығы мен татулығы, бір-біріне деген сыйластық қарым-қатынасы. Этнос және дінаралық келісім мен татулық Қазақстан дамуының басты тұғыры. Тек тату, бірлігі жарасқан ел ғана алға қойған мақсат-мұраттарына жете

алады. Сондықтан ел ішіндегі татулық пен тұрақтылық «Мәңгілік Ел» жолындағы басты ұстаным болып қала бермекші.

«Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асырудың тағы бір негіз халық пен билік арасындағы сенімді нығайту. Халықтың билікке сенімі күшті болған сайын, қоғамды ортақ мұратқа жұмылдыру жеңіл болады. Халықтың билікке сенімсіздігін көрсететін бірден-бір фактор - сыбайлас жемқорлық. Жемқорлық қоғамды рухани тұрғыдан ірітіп, тәуелсіздікке қауіп төндіреді. Адамдардың ментальдық болмысын өзгертіп қоғамның барлық саласына өзінің жағымсыз әсерін тигізеді. Сондықтан да жемқорлық мінез-құлыққа қарсы күресті күшейту арқылы адал еңбекке негізделген іс-қимыл «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруға көмектеседі.

«Ел болам десең есеңді жіберме, ірі болам десең бірлігіңді үзбе» деп Жамбыл баба жырлағандай, тәуелсіз ел болғанымыздың арқасында осы елде тұратын қандай да бір этнос, қандай да бір ұлт қысым көрген емес. Мұны ашық айтып, мақтана да аламыз. Кеңестік шинельден шығып, «ұлттар лабораториясы» болғанымызды есте ұстадық, бірақ оны өз бойымызға мін көрмедік. Керісінше, жүзден аса этностың өкілдері біздің жерімізде тұратынын мақтан етіп, күшті болу үшін пайдалана білдік. Қаншама ұлт өкілдерін «Бір Ел» болу жолында ұйыстырып, «Бір Халық» болуға ұмтылдыра білдік. Жиырма төрт жылда қазақтың тәуелсіздігі осы Елде тұратын барлық ұлттардың ұйысуына, бірігуіне қызмет етті.

Ендігі жерде қазақтан шыққан ұл-қыз «тәуелдімін» демес, ал тегі басқа ұл «өзгешемін» демес. Өнерде, мәдениетте, әдебиетте, спортта, өмірдің сан-салалы қайнауында жүрген басқа этнос өкілдері туған тіл, туған мәдениетін, ұлттық өзегін сақтай отырып, Қазақстанның туын биікке көтеріп, мемлекетіміздің абыройын асқақтатуға аянбай еңбек етіп жүр. Жеке басының емес, Елінің мерейін үстем етуге ұмтылатын, оның тәуелсіздігінің баянды болуына жан-тәнімен қызмет ететін азаматтар қаншама! Ендеше, «Мәңгілік Ел» ұлтына, ата-тегіне, руына т.б. ерекшелігіне қарамастан, барша Қазақстан азаматтарын біріктіретін, Ұлт бірлігін одан әрі бекітетін, ортақ мақсатқа жұмылдыратын тұғырлы идея.

Бір жапон философының: «Біз, жапондар, бір-бірімізді Жер шарының қай жерінде кездестірсек те, бір-бірімізді көрген сәтте-ақ тілсіз, сөзсіз түсініп тұрамыз», – деп жазғаны еске түседі. Ұйымшылдық, ұлттық намыс – жапон менталитетінің басты ерекшелігі. Жапон ұғымында ата-анаға бағыну әлі күнге сақталған. Әлі күнге дейін жапондардың ұл, қыздары үйленгенде олардың таңдауына ата-анасы ықпал етеді. Отбасындағы әке беделіне сына түспеген. Осынау отбасы үлгісі жапондар істейтін компанияларда да сақталған. Әр қызметкер, жұмысшы өзі істейтін компания беделін өз отбасы беделіне балайды. Әр жапон үшін император басқаратын Жапония беделі әке басқаратын өз отбасы

беделімен бірдей. Осыдан келіп 140 миллион жапон бір отбасындай ұйымшыл. Бүкіл ұлт – бір команда. Жапондардың табыс кілті – осында.

Ұлттық сенім, ұлттық мүдде деген ұғыммен астарласып жатыр. «Қай ұлттың баспасөзі мықты болса, сол ұлттың өзі де мықты», - деп А. Байтұрсыновтың айтқаны - бүгінгі күннің де ақиқаты. Қазақстанның мемлекеттігінің басты тірегі ұлттық идея болса, сол ұлттық идеяны айқындайтын, бұқаралық сананы жетілдіріп, қоғамдық пікір қалыптастыратын құрал бұқаралық ақпарат және коммуникация жолдары саналады.

Қоғам өмірінің бар саласына ақпараттың тигізер ықпалының артуы ақпараттық қауіпсіздікті ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлшегіне айналдырды. Әлемдік ауқымдағы ақпараттық кеңістіктің дамуы Қазақстан үшін өзінің ақпараттық ағымын кез келген ақпараттық агрессиядан сенімді қорғау міндетін қояды.

Қоғамдағы әрбір адамның өзіндік идеялары, өмірге деген көзқарастары, идеалдары мен құндылықтар жүйесі бар. Бұлар жиналып келіп, адамның рухани жан дүниесін құрайды. Елбасы Н. Назарбаев: «Ұлттық идея – идеология жәдігерлерінің ашқан жаңалығы емес, миллиондаған адамдардың өздерінің ұлттық міндеттерін түсінуінің жемісі болып табылады», – деп тұжырымдайды. Сол сияқты әр ұлттың да өзіндік идеялары бар. Бұл тұрғыда орыстың ұлы жазушысы Ф.М. Достоевскийдің «Асқақ идеясыз адам да, ұлт та өмір сүре алмайды» деген нақыл сөзі еріксіз ойға оралады. Бұл – жеке адамның рухани өмір саласындағы бас бостандығы аясының кеңеюі, рухани тілектері мен мұқтаждықтарының артуының көрінісі. Сонымен бірге ағылшын философы Фрэнсис Бэкон атақты үштағанының дұрыстығын дәлелдеумен келеді. Ол ұлтты ұлы және берекелі ететін үш нәрсе бар деген еді: құнарлы топырақ, іскер өнеркәсіп және адамдар мен тауарлардың жеңіл қозғалуы.

Дәлірек айтсақ, әрбір тарихи даму кезеңінде өзіндік идеясы болмайтын ұлт жоқ. Жоғары парасатты адамдар тобының санасы мен жүрегін жаулап алуда ешбір әлеуметтік идея тиімділігі жағынан ұлттық идеямен теңдесе алмайды. Оның ұтымды тұстарының құпиясы – адамдардың ұлттық абыройы мен сезімі атынан сөйлеуге қабілеттілігінде. Ал адамдар үшін жәбірленген намысын ешкімге аяқасты етпей, ақыл-санасымен елін, жерін сүю сезімі жоғары тұрар еді.

Өткен ғасырдың басында Алаш арысы Әлихан Бөкейханов: «Бостандыққа апаратын жалғыз жол – ұлттық ынтымақ қана» десе, қазақ данасы Ахмет Байтұрсынов: «Ұлт жұмысы үлкен жұмыс: үлкен жұмысқа көп жұмыскер керек»- деген еді. Алаш арыстарының жалғыз арманы қазақты азаттыққа жеткізу, шекарасын шегендеп, дербес ел ету болатын. Бүгінде осы арманымыз орындалды. Ендігі ұрпақтың міндеті – осы тәуелсіздікті баянды етіп, Мәңгілік Ел болу.

XXI ғасыр ортасына дейінгі Қазақстан халқы ұстанатын ұлттық идея қысқа да нұсқа идеологиямен анықталды: «Мәңгілік Ел». Кім Отанының, ұрпағының, ісі мен есімінің мәңгілік болғанын қаламайды? Ешкім де! Америкада да, Африкада да солай. Жұмыр басты пендеге мәңгілік өмір бұйырмаған. Бірақ қамшының сабындай қысқа өмірінде адам толағай ақыл-ойымен, шебер қолымен мәңгілік ел түзе алады. Басқасының бәрі – көмір де, темір де, тау да, тас та көмекші құрал ғана. Ұлттық сенім– ұлттық идея кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы /бас ред.Ерлан Сыдықов.— Алматы, «Pride Print. - 2013. — №9. - 108 бет.
2. Күлтегін Тоныкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары: Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли / Күлтегін Тоныкөк. — Алматы, «Өлке» баспасы, 2001. — 144 б.
3. Назарбаев, Н. Ә. Тарих толқынында /Н.А.Назарбаев. — Алматы, «Жібек жолы», 2010. — 232 бет.
4. Гумилев, Л.Н. От Руси к России /Л.Гумилев. — М: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 392 с.
5. «АСЫЛ МҰРА» түркі антологиясы. — Астана: Сарыарқа, 2012. — 568 б.

*Муханбеткалиев Е. Е к.фс.н.доцент,
Актюбинский университет им. С. Баишева*

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОВЕРИЯ НАМ ЦЕННОСТЬ ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ»

Аннотация

В данной статье рассматривается роль стратегии «Мәңгілік Ел», а также влияние идеи «Мәңгілік Ел» на развитие национального духовного бытия.

Ключевые слова: *национальный доверия, национальный убеждений.*

*Mukhanbetkaliyev Y.Y candidate philosophical.s
Aktobe Universityby S. Baishev.*

NATIONAL TRUST AS VALUE OF IDEA «FOREVER COUNTRY»

Annotation

In this article describing role of strategy «Forever country» and also in fluence of idea «Forever country» in development of national spiritual existence

key words: *national trust, national persuasions.*

УДК 37:81'243

*Токжанова А.М. к.пед.н,ст.препд.
Актюбинский университет им. С.Баишева.*

ВНЕДРЕНИЕ КАЗАХСТАНСКОГО КОМПОНЕНТА ПРИ АДАПТАЦИИ ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме внедрения казахстанского компонента при адаптации зарубежных учебных пособий по английскому языку. Делается обзор учебника «Tiger time», выпущенного издательством «Макмиллан» и адаптированного к изучению в первом классе общеобразовательных школ Республики Казахстан. Рассматриваются вопросы отбора языкового материала, включения лингвострановедческих знаний о Казахстане с учетом действующих учебных программ по английскому языку в школах Республики Казахстан.

Ключевые слова: *адаптация зарубежных учебных пособий; внедрение казахстанского компонента; отбор языкового материала; лингвострановедческие знания; менталитет.*

В настоящее время реформирование современной системы образования в Республике Казахстан затронуло проблемы изучения иностранных языков в целях интеграции в мировое образовательное пространство. Языки в условиях поликультурного и полиязычного мира являются наиболее важным компонентом в системе подготовки школьников. Иностранный язык способствует формированию коммуникативной культуры обучаемых, их общему речевому развитию, развитию представлений школьников и студентов о диалоге культур, осознанию ими себя, как носителей духовных ценностей своего народа, национальной идентичности, гражданственности, норм морали и речевого поведения. Также владение иностранным языком помогает подготовиться к обучению за границей, поскольку студенческий обмен рассматривается как мощное средство развития рынка специалистов и квалифицированных кадров.

В Республике Казахстан огромное значение уделяется проблемам изучения языков; введено полиязычное обучение в школах для одаренных детей. В 2007 году был принят культурный проект «Триединство языков» [1], который обусловил введение полиязычия в некоторых школах РК, так наряду с казахским/русским языками и литературным чтением третьим языком обучения в более чем 30-ти школах стал английский язык.

В соответствии с курсом политики МОН РК на интеграцию в мировое образовательное пространство были приняты нормативные правовые документы, определяющие основные направления педагогического процесса, объем нагрузки по предметам в РК.

8 ноября 2012 г. были опубликованы типовые учебные планы [2], в которых есть изменение: * - Иностранный язык в 1 классе вводится в 2013-2014 учебном году, во 2 классе – в 2014-2015 учебном году, в 3 классе – в 2015-2016 учебном году, в 4 классе – в 2016-2017 учебном году. До введения предмета «Иностранный язык» выделенная ему учебная нагрузка отводится изучению предмета «Познание мира»:

Кроме того, в государственном общеобразовательном стандарте говорится и о делении на 2 группы при изучении иностранного языка:

«Деление класса на 2 группы осуществляется в городских общеобразовательных организациях при наполнении класса в 24 и более обучающихся, в сельских - в 20 и более обучающихся, в малокомплектных школах - не менее 10 обучающихся при проведении уроков» [3].

В 2013 г. В национальной академии образования им. И.Алтынсарина вышла в свет «Английский язык. Учебная программа для 1-4 классов общеобразовательной школы» [4].

В ней рассмотрены дидактические принципы, которыми нужно руководствоваться при обучении английскому языку в начальных классах: воспитывающего обучения, активности, наглядности, системности и последовательности, прочности усвоения, доступности, индивидуализации.

На данный момент остро стоит проблема выбора средств обучения, а именно учебников и учебных пособий. Между тем в последние годы появилось очень много учебников по иностранному языку, изданных как за рубежом, так и в Казахстане. В Казахстане для изучения английского языка в начальных классах представлено около десяти отечественных учебно-методических комплексов, а также УМК четырех зарубежных издательств.

В настоящее время необходимо уделять особое внимание адаптации зарубежных учебных материалов по иностранному языку, так как отказ от зарубежных пособий ограничивает доступ наших преподавателей и учащихся к международной практике обучения.

Без интеграции зарубежных учебников в отечественную лингводидактику невозможно создание единого поликультурного образовательного пространства и нахождение Казахстаном своего места в рамках мировой культуры.

В этом контексте особую актуальность приобретает проблема адаптации зарубежных учебных пособий по английскому языку для внедрения в отечественную систему образования. В целях эффективного применения зарубежных учебников, на наш взгляд, адаптация должна проводиться казахстанскими преподавателями, которые знают сходства и различия двух языковых систем и могут охватить, а также решить весь ряд проблем, возникающих при обучении иностранному языку. Поскольку зарубежные пособия опираются на менталитет носителя языка, поэтому возникает необходимость проводить их адаптацию с учётом нашего казахстанского менталитета.

Проблема адаптации зарубежных учебников к образовательной системе Республики Казахстан может быть решена при учете некоторых моментов: необходим учет менталитета обучающегося. Методика адаптации зарубежных учебных пособий по английскому языку с учётом менталитета включает:

- пояснение культурных и национальных особенностей, этических норм носителей языка, приведение соответствующих аналогов из казахстанской культуры, национальных традиций и общественной жизни;
- изучение на занятиях по английскому языку таких элементов зарубежных учебных пособий, которые не могут быть поняты казахстанскими школьниками или понимание и усвоение которых может вызвать значительные трудности;
- обеспечение взаимосвязи изучения языка и изучения культуры народа - носителя данного языка с охватом культурных ценностей в стране изучаемого языка;
- разработку собственных учебных материалов в дополнение к имеющимся материалам зарубежного учебного пособия, включающего сведения лингвострановедческого характера, информацию о жизни, быте и традициях народов Казахстана, разработанных с учетом казахстанского национально-культурного компонента.

При адаптации имеющегося учебно-методического комплекса «Tiger time» авторов С. Read, М. Ormerod нами был учтен менталитет народов Казахстана, который понимается нами «как мироощущение, мировосприятие, формирующееся на глубоком психическом уровне индивидуального или коллективного сознания, возникает в недрах культуры, традиций, социальных институтов, среды обитания человека и представляет собой совокупность психологических, поведенческих установок индивида или социальной группы; присущая индивиду или

определенной социальной общности совокупность специфического склада мышления и чувств, ценностных ориентаций и установок, представлений о мире и о себе, верований, мнений, предрассудков. Менталитет формирует соответствующую культурную картину мира и в значительной степени определяет образ жизни, поведение человека и форму отношений между людьми» [6].

При адаптации зарубежного учебного пособия «Tiger time» нами была учтена культурная картина мира, менталитет, реалии, традиции, имена собственные, географические наименования Казахстана.

Первый уровень учебника состоит из 6 разделов и рассчитан на 34 учебных часа в год. В целом, преимуществами данного УМК являются:

- сбалансированный подход к развитию всех видов речевой деятельности: каждый урок учебника содержит упражнения, направленные на развитие всех видов речевой деятельности;
- особое внимание уделяется развитию грамматических навыков, формированию технике письма;
- материал учебника направлен у учащихся на развитие компенсаторных умений и навыков, в частности, умения работать с учебной литературой;
- весь процесс обучения построен по принципу перехода от простого к сложному. Формирование языковых навыков и речевых умений проходит несколько этапов, новый лексический, фонетический и грамматический материал тщательно прорабатывается и регулярно повторяется.

Составными компонентами учебно-методического комплекса с цифровыми образовательными ресурсами «Tiger time» являются: книга для ученика, рабочая тетрадь, доступ к онлайн ресурсному центру для ученика, книга для учителя, карточки с иллюстрациями, аудиодиски, дополнительные ресурсы и презентации в Интернете для обучения онлайн. Взаимосвязь аудиосоставляющей, удобной в использовании панели инструментов с печатным материалом делает работу в классе особенно эффективной.

В текст учебного пособия «Tiger time» был включен модуль «Мой Казахстан», который состоит из трех тем: «Города Казахстана», «Весна в Казахстане» и «Весенние праздники в Казахстане».

Поскольку учебное пособие предназначено для учащихся 1 классов общеобразовательных школ, то оно было красочно иллюстрировано с учетом возрастных особенностей младших школьников. Так в начале модуля «Мой Казахстан» представлена карта Казахстана с флагом РК.

При изучении темы «Города Казахстана» учащимся предлагаются задания по прочтению небольших текстов и рассказу о себе по аналогии с имеющимися текстами. Первый текст с иллюстрацией (изображение

мальчика) гласит: «*My name is Nurbol. I am six. I live in Kazakhstan. I am from Astana*». Ниже представлены фотографии видов Астаны с подписью: *Astana is the capital of Kazakhstan*.

Второй текст с иллюстрацией (изображение девочки) содержит следующее: «*My name is Aiym. I am seven. I live in Kazakhstan, too. I am from Almaty*». Ниже представлены фотографии видов Алматы с подписью: *'Almaty' means 'full of apples'*.

Далее детям предлагается работа над проектом «*My favourite place in Kazakhstan*», который способен развивать творческие способности, память и мышление младших школьников.

При изучении темы «Весна в Казахстане» представлено упражнение на чтение слов и сопоставление их с иллюстрациями ниже. Данная работа способствует обогащению и активизации словарного запаса младших школьников, осознанному запоминанию новых слов в связи развитием ассоциативных связей с иллюстрациями. Завершает упражнения работа над проектом «*Spring in Kazakhstan*».

Тема «Весенние праздники в Казахстане» представляет информацию по празднику Наурыз. При работе с первым упражнением учащимся предлагается задание посмотреть, прочитать и сопоставить фразы в таблицах с рисунками ниже. Фразы в таблицах представляют собой словосочетания «глагол + существительное»: *sing songs, eat food, play games*. Иллюстрации ниже имеют подписи: *Nauryz kozhe, Altybakan, Aitys*.

Второе упражнение также иллюстрировано: имеются рисунки с надписями: *I sing songs. I eat tasty food. I play games*. Учащимся дается задание рассказать о том, что они видят.

Следующее задание направлено на активизацию навыков говорения: младшим школьникам дается задание выбрать понравившуюся иллюстрацию и сказать: «*I like...*». На выбор представлены изображения с подписями: *Altybakan, Kyz kuu, Kumis alu*.

Обобщающим этапом работы над этой темой послужил проект «Наурыз», который представлен в четвертом задании. Работа над проектом призвана активизировать компенсаторные навыки учащихся по поиску информации, фотографий, навыков работы с имеющейся литературой.

Таким образом, как показывает практика адаптации зарубежных учебных пособий к условиям образовательной системы в Казахстане, имеется ряд преимуществ адаптированных учебников перед собственно зарубежными. При адаптации в текст учебников включаются имена, реалии Казахстана, национально-культурный компонент содержит информацию о традициях, праздниках. Текст иллюстрирован рисунками и фотографиями, органично включенными в контекст и помогающими учащимся младших классов изучать иностранный язык без культурного

шока. Учащиеся, не отдаляясь от реалий родной культуры, могут изучать другой язык. Это позволяет им культурно обогатиться, изучить язык, развить творческие способности, расширить кругозор.

Список литературы:

1. В Казахстане на госуровне принят "культурный проект "Триединство языков" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1185221100> . – Данные соответствуют на 12.09.2015.
2. Типовой учебный план начального образования с казахским языком обучения: Приложение 1 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от «8» ноября 2012 года № 500).
3. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) Утвержден постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080.
4. Английский язык: учебная программа для 1-4 классов общеобразовательной школы. – Астана: НАО им. И.Алтынсарина, 2013. – 25 с.
5. Read, Carol .Tiger time 1 for Kazakhstan: Student's book / Carol Read, Mark Ormerod, Aigul Tokzhanova.– Macmillan education, 2015. – 314 p.
6. Кононенко, Б.И. Большой толковый словарь по культурологии / Б.И. Кононенко. – М.: Вече: Аст, 2003. –511 с.

*Токжанова А.М.. п.ғ.к., аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АҒЫЛШЫН ШЕТЕЛДІК БІЛІМ БЕРУ АНЫҚТАМАСЫ БЕЙІМДЕУ АТ ҚАЗАҚСТАН КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫН

АННОТАЦИЯ

Мақала ағылшын курсы кітаптар Қазақстанның компоненті қабылдау мәселесіне арналған. Macmillan білім арқылы Қазақстан Республикасы мектептерінің 1-ші сынып оқушыларына арналған жарияланған және бейімделген «Жолбарыс уақыт» Әрине кітап , шолу бар. Қазақстанның енгізу тілі материалдық таңдау сұрақтар , ел зерттеу білім жасады және мектептерде ағымдағы ағылшын тілін білім беру бағдарламалары қаралды.

Кілт сөздер : *шетелдік курс кітаптар бейімдеу; Қазақстандық компоненті қабылдау; тілдік материалды таңдау ; ел зерттеу білу; менталитет .*

*Tokzhanova A.M. Candidate of pedagogical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

IMPLEMENTATION OF KAZAKHSTAN COMPONENTS AT ADAPTATION OF FOREIGN EDUCATIONAL HANDBOOK OF ENGLISH

ABSTRACT

The article is devoted to a problem of adoption of Kazakhstan's component into English course books. There is a review of «Tiger time» course book, published and adapted for the 1st grade pupils of schools of Republic of Kazakhstan by Macmillan education. The questions of a language material choosing, of an introduction of Kazakhstan country study knowledge has done and current English language educational programs in schools has considered.

Key words: *adaptation of a foreign course books; adoption of Kazakhstani component; choosing of a language material; country study knowledge; mentality.*

УДК 37.02

*Туребаева Б.З. п.ғ.к., аға оқытушы
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,
Султанғалиева Ж.С.*

Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

СТУДЕНТТЕРДІ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ

АННОТАЦИЯ

Мақалада ЖОО-да студенттерін толеранттылыққа тәрбиелеуде тәрбие жұмысының маңызы туралы, сонымен бірге, мақала авторлары ұлттық-мәдени құндылықтарды негізге ала отырып, оны іске асыру жолдарын ашып көрсеткен.

Кілт сөздер: *толеранттылық; ұлтаралық татулық; этномәдени білім беру; көпмәдениеттілік; көптілділік; адами құндылықтар; жоғарғы оқу орны; студенттер.*

Толеранттылық ХХІ ғасырда экономикалық дамудың маңызды факторы және әлемдік экономиканы рецессия жағдайынан алып шығушы тұтқа болып отыр. Қазақстанда бұл тәсіл уақытпен тексеріліп, сынақтан өткізілген, сондай-ақ оның тиімділігі тарихпен дәлелденген. Қазақстан осында өмір сүріп жатқан әртүрлі ұлттар мен ұлыстардың шынайы Отаны бола білді. Олардың жалпы тарихи тағдырлары ұқсас және біздің бәріміз үшін бейбітшілік пен достықты, ұлтаралық және конфессияаралық татулықты сақтау маңызды болып қала бермек. Тек өзінің ұлттық шығу тегін сыйлаған адам ғана басқалардың мәдениетін сыйлай алады. Басқа этностардың рухани дүниесін терең түсіне білгенде ғана сол түрлі ұлт адамдарының басын біріктіре алады.

Көптеген этностардың Қазақстанға өз еріктерімен қоныс аудармағаны мәлім. Ұлан-байтақ Қазақстанның кең жазира даласы жер аудару орны болды. Басқа этностардың өмірі туралы неғұрлым көбірек білуге, ортақ тамыр табуға ұмтылу азаматтардың басын біріктіре отырып, ұлтаралық жанжалдар мен өзара өкпе-реніштерге жол бермейді.

Бірыңғай жалпықазақстандық мәдениетке тоғысқан, өзінің қайталанбас қырларымен көзге ұрарлық әртүрлі этностардың өнері мен салт-дәстүрлері Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың жүргізіп отырған ұлттық саясатына алып келді. Нұрсұлтан Назарбаев өзінің барлық баяндамаларында ең бастысы – ел ішіндегі тұрақтылық пен бейбітшілік, ұлтаралық келісім екенін баса айтуы тегіннен тегін емес [1].

Қарама-қарсы беталыс, бағыт, пікір, идеялар қай мемлекет пен қоғамда да бар. Халықтың даналығы, ел басқарудың өнері осы үрдістерді белгілі мәмілеге келтіріп, асауға тұсау салып, үйлесім, жарасым таптыруда. Толеранттылық, келісім тарихтың мәңгілік сыйы емес, себебі күнделікті дамудан туып отыратын қайшылықтар біржола шешілмейді: күніге, ай сайын, жылдар бойы, үздіксіз, ешкімге бұра тартпай, шынайы жанашырлықпен, халықпен ақылдаса отырып, олардың шешімін табуды талап етеді. Сондықтан “толеранттылы”, “тұрақты қоғам” деген ұғымдар шартты түрде ғана қолданылып, жайбарақаттылыққа жол берілмеуге тиіс.

Адамзаттың көптеген мыңжылдықтар бойы жинақтаған тарихи бай тәжірибесі барлық күрделі әлеуметтік мәселелердің түп-тамыры мен кез келген қоғамдағы ұлтаралық қарама-қайшылықтың шешімін таба алмаудың бірден-бір себебі – адамдардың мәдени артта қалушылығы мен надандығында екенін көрсетіп берді. Бұдан шығар қорытынды, мемлекеттің ішкі саясаты азаматтардың жан-жақты және үздіксіз білім алуының дамуына, қоғамның ғылыми және кәсіби деңгейге көтерілуіне сүйенуі тиіс.

Толеранттылық проблемасы мынадай мәселелермен тікелей байланысты анықталады: ұлтаралық қарым- қатынас, ұлтаралық қарым- қатынастарды тәрбиелеу, дінаралық қарым-қатынас, этномәдени білім беру, көпмәдениеттілік, көптілділік т.б. Толеранттылықтың көрініс беруі салалары бойынша мынадай бағытта ажыратылады: қоғамның еркін дамуы мен жалпы өмір сүруіне деген күреске қажетті принциптер мен құндылықтарды алға қою бүгінгі таңда толеранттылыққа тәрбиелеу мәселелерімен тікелей байланысты. Саяси мәдениеті жаңа қалыптасып келе жатқан біздің мемлекетімізде саяси толеранттылық орнығып болды деу қиын. «Бізде демократиялық мәдениетте терең дәстүрлерінің жоқтығы, еркіндікті ойыңа келгенді істеуге болады деп түйсіну елді тұрақсыздыққа ұрындыруы, біздің болашаққа арналған барлық жоспарларымызды белінен басып, өзімізді алысқа кері серпіп тастауы әбден мүмкін екенін мойындауымыз керек», – деді Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев [1].

Педагогика рухани мәдениетті, шыдамдылықты, төзімділікті, толеранттылық тәрбие қалыптастыруды бала өмірінің алғашқы жылынан балалар бақшасында бұл процесс мектепке дейінгі балалар жасында жүзеге асады. Адамның рухани мәдени дамуында ұрпақтан – ұрпаққа көшкен, дамыған біздің адамгершілік қасиетіміз болып есептеледі. Өйткені, Тәуелсіз мемлекетіміздің одан әрі гүлдене беруіне үлес қосу, ортақ міндеттерге сәйкес, мектепке дейінгі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеуден бастау алады. Баланың өмірге белсенді көзқарасының бағыты үлкендер арқылы беріледі.

Толеранттылық рухани, адами, идеялық, діни көзқарастар менің ұстанымдарыма жат болса да, қабылдаймын дегенді білдіреді. XVII ғасырдағы француз жазушысы Вольтер: «сіздің пікіріңіз маған жат, бірақ сізге оны жақтау үшін мен өмірімді құрбан етуге дайынмын», – деген. Ол – толеранттылықтың басты қағидасы. Бұл адамдар арасында өзара сыйластықты, мейірбандықты білдіреді. Сондықтан, толеранттылық екі жақты сана: мемлекеттер, діндер, этностар, жеке адамдардың бір-біріне шапағат жасай білуі.

Жалпы тәрбие жүйесінде адами құндылықтар қатынасында толеранттылық фактор ретінде, жүйені іштей тұрақтандыру, сонымен қатар тұлғааралық қатынасында қоғамда бейбіт өмірде бағыт – бағдар индивиттік дәстүрін, мәдениетін байланыстырып қарастырады. Сондықтан да қазіргі таңда бұл фактордың әсерін зейінге алу қажет. Бірақ қазіргі біздің қарқынды даму кезеңінде өскелең ұрпақты өмірге және толеранттылыққа дайындау, сонымен қатар тұлғааралық толеранттылық қатынасты қалыптастыру қажеттілігі туындауда. Қоғамда ізгілендіру негізінде білім беру мәселесімен айналыса отырып, жастар арасында толерантты тәрбие беру жұмыстарын тең дәрежеде жүргізу қажет.

Қазақстандық білім беру жүйесінде – толеранттылық арқылы тәрбие беру мақсаттары, қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрінің құндылықтарын игеру, жаһандану кезеңіндегі жастарға білім беру мен тәрбие берудегі басты бағыттардың бірі болуы керек. Бұл үшін толеранттылыққа тәрбиелеуде педагогтың біліктілігі білім беру ісі мен тәрбие ісі үздіксіз, сабақтастық принциптерге сәйкес жүйелі, сатылы әрі кешенді түрде жалғасын табуы тиіс[3].

Тәрбие беру ісімен педагогикалық қызметтегі басты мақсаттардың бірі – мұғалім-оқушы, ата-ана мен мектеп арасындағы қарым – қатынас болып табылады. Себебі оның бойында бағалаушылық, когнитивтік және эмоционалдық компоненттер бар. Оның ішінде ерекше орында адамдардың бір – біріне деген қарым – қатынасы, төзімділігі, сыйластығы сияқты мәселелер де бар. Сондықтан да халықтық педагогикада «сабыр түбі - сары алтын», «асықпаған арбамен қоянға жетеді» мақалдар тұлғаның басқаға деген төзімділігін көрсетеді.

Қазақ қоғамында да толеранттылықтың үлгісіне өз заманында баға берген хакім Абай: «Батыл, көзге айтудан қорықпайтын, алдына қойған биік мұратына қалай да жетпей тынбайтын талапты, күрескер адам болуы тиіс деп, ол қорқақты шенейді, олар әдетте жалқау, дәрменсіз болады», - дейді. Абай сол қоғамдағы халық арасында төзімділік пен сабырлықтың ара байланысын бір – бірінен ажыратпай біртұтас күйде қарайды. Мысалы:

Қайрат пен ақыл жол табар,

Қашқанға да, қуғанға.

Әділет шапқан кімде бар,

Сол жарасар туғанға,- дей келе: «Ерліктен – тапқырлық та, батылдық та, сабыр да шығады, сабырлы, табанды болу – ер, мақсатшыл адамның сапасы », - деп баулиды. Абай: «қазақ жастарын қиын кезеңде, ғылым жолында кездескен алғашқы сәтсіздік үстінде күдер үзбе, талаптың сұңқарын мініп, тас қияға өрле, мұратыңа жетпей тынба», - деп төзімділікке шақырады. Ендеше, Абай сөзіндегі «сабырлы, табанды болу», адамдар арасындағы қарым – қатынастың ерекше бір түрі – төзімділік екенін көрсетеді. Басқаша айтқанда, қарым – қатынастағы ішкі белсенділік пен жауапкершілік. Сондықтан қазақ жастарын жалпы адамзатты толеранттылыққа тәрбиелеуде адамзатқа тән құндылықтар басшылыққа алынуы тиіс. Атап айтқанда, ақиқат, парыз, бейбітшілік, сүйіспеншілік, қиянат жасамау, халықтар достығы, әр ұлттың мәдениеті мен өнеріне, тілі мен дініне деген төзімділікті сақтау болып табылады. Көптілділік – жалпы халыққа ортақ қарым – қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі.

Дегенмен, көптілділік пен толеранттылыққа заманның қазіргі даму жағдайындағы өзгерістер, халықаралық интеграция, ақпараттық өркениет,

мәдениеттің алмасуы мен диалогы, жаһандану үрдісі ықпалында қазақ қоғамындағы жастар дайын ба деген сұрақтың туындауы рас. Осы жерде педагогтың біліктілігі көрінуі тиіс деп ойлаймыз. Ол ең алдымен жастардың сана сезімінің, көп тіл білуінің және толеранттылығының сапалық жағынан қалыптасуын, жаңа заманның дамуына лайықты санасы мен болмысын тәрбиелеп, оларды қалыптастыру мүмкіндігі бойынша жұмыс жасауы қажет. Оларды жаңа бағытқа бастайтын, бір сөзбен айтқанда, олардың рухани жетілуіне, шығармашылықпен жұмыс жасауына жол ашады.

Ата – бабамыз ғасырлар бойы бақытты ел болуға талпынды. Азаттықты аңсап, тәуелсіздікті, теңдікті, елдікті көкседі. Сан жылдық аласапыран шайқас, күрес, қақтығыстардан арылып, татулықтың туы желбіреген бейбіт ел болуды армандады. Соның бәрін артқа тастап, тәуелсіздік таңына талып жеткен қазақ елі бүгінде бейбітшілік бесігінде тербеліп отыр десек артық емес. Көптеген елдерде ұлтаралық, дінаралық қақтығыстар толастамай тұрғанда біздің береке – бірлігіміз өзге елдерге үлгі болатындай.

Ертеден еркіндік пен елдікті, бейбітшілік пен берекені тілеген еліміз ешқашан өзгені өзекке теппеген. Сонау күндері елінен еріксіз және ерікті түрде қуылғандар мен қашқындардың да нәсіліне қарамай, бір үзім нанын бөліп беріп, бір жастықты жастанған қазақ қашанда қайырымдылық пен қамқорлықтан қашқан емес.

Қазақ халқы тарихтың жазуыменен елімізге кіріккен көптеген ұлттарға бауырмалдық танытып қана қойған жоқ, оларға барынша демеу болып, қолдау көрсетті. Біздің байтақ даламызда өсіп, өркендеуіне жол ашты. Бүгінгі көп ұлтты Қазақстандағы татулық пен келісімнің болуы да, ең алдымен, қазақ халқының ұлылығын танытса керек. Қазақтың қонақжайлығы мен дарқан мінезіне өзге ұлттар үнемі өз алғыстарын айтып, өздерінің жоғары бағасын беріп келеді.

Толерантты парасаттың үлгісі қазақ билерінде көп кездеседі. Мысалы, Қазыбек бидің қалмақ ханы Қонтайшыға айтқан: «біз қазақ деген мал баққан елміз» деп басталып, «досымызды сақтай білген елміз, дәм- тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз», «... берсең жөндеп бітіміңді айт, не тұрысатын жеріңді айт!», - аяқталатын сөздері өзара сыйластыққа шақырады.

Тәуелсіздік алған жылдар ішінде көршілес мемлекеттерге қарағанда саяси-экономикалық жағынан қарқынды дамып, әлемдік деңгейде өзін танытқан еліміздің жетістіктері ұлтаралық татулық пен толеранттылықтың, осы бағыттағы Елбасы мен мемлекеттің жүргізіп отырған сындарлы саясатының арқасында болып отыр. Әлемде ұлтаралық қақтығыстар мен діни түсініспеушіліктер белең алған тұста бейбіт қатар өмір сүрудің озық үлгісін көрсетіп келе жатқан қазақстандық

толеранттылықтың жарқын үлгісін көптеген мемлекеттер мен діни конфессиялар да мойындап отыр, еліміздің тәжірибесіне қызығушылық пен қолдау табуда. Сондықтан да осы қол жеткізген жетістіктерді баянды болуы және алға қойған жаңа белестерге қол жеткізу үшін Қазақстан азаматтарының бойындағы өзіндік қасиеттерге нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жауапкершілікті тұлғааралық үйлесімді қарым-қатынас орнатуға, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды қалыптастыру мәселесі тұр. Бұл мәселені шешудің бір жолы – еліміздің келешегі болып табылатын жастарды ұлттық мәдениет аясында толеранттылыққа тәрбиелеу. Сондықтан да, ЖОО-да студенттерді толеранттылыққа тәрбиелеу мәселесі бүгінгі таңда өзекті болып табылады [3].

Толеранттылық жеке және қоғамдық сананың бағыты ретінде әлеуметтік қатынастар үйлесімділігінің шартына айналуға. Қоғамның дүниетанымдық бағдарлары үлкен рөл атқаратын білім беру саласында толеранттылық әлеуметтік – білім берушілік императив болып табылады. Алайда тәрбиесіз жастардың бойында этникалық толеранттылықты қалыптастыру мүмкін емес. Еліміздің білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар әр-түрлі әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс-әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанатын толерантты әрі креативті жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде.

Еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде «Қазақстандық патриотизм» ұғымы қолданылып келеді. «Қазақстандық патриотизм» арқылы Отан, туған жер, ел, атамекен, мемлекет, туған өлке, халқы туралы түсініктер оқу-тәрбие үрдісінде, сабақтан тыс іс-шараларда Отан сүйгіштік сезімді дамыту, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу, ана тілін қадірлеу сияқты сезімдерді оқушылар бойында қалыптастыру жүзеге асырылуда. Жастарды толеранттылыққа тәрбиелеуде білім-ғылым және мәдениет ошақтарының әр алуан ашық алаңдарын пайдалану өте маңызды. Ашық алаңдар арқылы оқушылар мен студенттер және жастарға арналған үздік технологиялық жетістіктерді пайдалана отырып педагогикалық контекстегі семинар-тренингтер және т.б. сипаттағы педагогикалық акциялар өткізу өте тиімді деп санаймыз. Оған белгілі мамандардың қатысуы және кері байланыстың орнауы аудиторияның қызығушылық деңгейін арттыра түсетіні сөзсіз.

Осыған орай, қазіргі таңда бұл фактордың әсерін назарға алу маңызды. Бірақ қазіргі қоғамның қарқынды даму кезеңінде өскелең ұрпақты өмірге және толеранттылық дүдамал, күрт өзгермелі жағдайға дайындау сонымен қатар тұлғааралық толеранттылық қатынасты қалыптастыру қажеттілігі туындауда. Қоғамда ізгілікті білім берудің

мәселелерімен шұғылдана отырып, соның ішінде жастар ортасында толеранттылыққа тәрбиелеу жұмыстарын қатар жүргізу керек. Толеранттылық тек әлеуметтік климат, тұлғааралық қарым-қатынас, саясаттың дамуына ғана әсер етпейді, оның көкейкестілігі міндеті қазіргі заман адамы мен оның тәрбиесіне бағытталған. Толеранттылықтың негізі ретінде білім алушы мен оқытушының педагогикалық қарым-қатынасын алсақ болады. Мұнда мәдениетке, ұлтқа деген тәрбиеге, тұлғаның өзін көрсете алуына мәселелері қарастырылады. ЖОО-да студенттерді толеранттылыққа тәрбиелеуде тәрбие жұмысының маңызы зор. Осы орайда ЖОО-да студенттерді толеранттылыққа тәрбиелеу барысында ұлттық-мәдени құндылықтарды негізге ала отырып іске асыру өзекті болуда. Толеранттылыққа тәрбиелеу - басқа өмір салтына, көзқарасқа, құндылықтарға деген төзімділікке тәрбиелеу. Сыныптан тыс сабақтар, ұжымдық- шығармашылық жұмыстар тәрбиеленушілердің өзгелерге деген төзімділігін, кез -келген жаңа ортаға тез үйреніп, қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев, Н. Қазақстан – 2030: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. – 2007. -№ 4. –Б. 2-3.
2. Кенжалин, Ж. Ұлт рухын ұлықтаған ұрпақпыз / Ж. Кенжалин. – Алматы, 2005. – 198 б.
3. Шаяхметова, М. Жоғары білім беру жүйесінде болашақ педагог маманның этникалық толеранттылығын қалыптастырудың моделі [Электронный ресурс] : научное издание / М. Н. Шаяхметова. - Электрон. текстовые дан.(546Кб) // Ұлт тағылымы. - 2009. - №1. - С. 52-57
4. «Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы»: Қ.Р. Президентінің Жарлығы Астана // Ақорда. - 2006. - №200. – Б.2-4.

*Туребаева Б.З. к.пед.н,ст.препд.
Актюбинский университет им. С.Баишева.
Султангалиева Ж.С.
Актюбинский региональных государственный
Университет имени К.Жубанова*

МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

Эта статья посвящена проблеме формирования студентов tolerant . Первостепенная задача для многонациональных Республики Казахстан держать стабильной и согласие в современных условиях . Вот почему

даже период студенты более благоприятной для воспитания толерантного сознания oflearners в школе обучат представителей разных этносов .

Ключевые слова: *толерантность ; межнационального согласия ; этно- культурного образования ; мультикультурализм ; многоязычие ; общечеловеческие ценности ; старшая школа; студенты.*

*Tokzhanova A.M. Candidate of pedagogical sciences
Aktobe university named after S. Baishev
Sultangalieva Zh.S.
K.Zhubanov Aktobe regional state university*

METHODS OF EDUCATION OF STUDENTS TOLERANCE

ABSTRACT

This article is devoted to the problem of formation of students tolerants. The paramount task for multinational Republic of Kazakhstan to keep stable and consent in modern condition. That is why even a students period is more favourable for upbringing of tolerant consciousness oflearners in high school train a representatives of different ethnoses.

Key words: *tolerance; ethnic harmony; ethno-cultural education; multiculturalism; multilingualism; universal human values; high school; students.*

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 614. 725.5.51:681.3

*Абдуллаев Х.Т.к.т.н.,доцент
Актюбинский университет им.С. Баишева*

РАЗМЕЩЕНИЯ СЕТИ И ОПИМИЗАЦИЯ МНОГОПРОФИЛЬНЫХ БОЛЬНИЦ НА ЗОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Рассмотрим модели , методы и программные комплексы для оптимизации сетей основать социальную цель , в частности, на примерах организаций в школьной сети и диспансерное - поликлинической сети сельских регионах .

Ключевые слова: *модель ,алгоритм,программа.*

В значительном росте экономики Казахстана большое влияние оказал индустриально-инновационное развитие строительный сектор. В современных условиях успешно завершается Государственная программы «100 школ, сто больниц»

Главная цель экономической политики государства в кризисные периоды – это сохранение темпов социального развития и роста благосостояния населения. Мировая практика показывает, что развитие инфраструктуры является одним из наиболее эффективных инструментов по поддержанию экономической активности и обеспечению занятости населения в кризисные времена.

С начала мирового финансового кризиса, разразившегося более трех лет назад, Правительством РК был разработан и утвержден ряд государственных программ, определяющих оперативное и стратегическое развитие республики в ближайшие годы, основным из которых является Стратегический план развития РК до 2020 года, являющийся следующим этапом реализации Стратегии "Казахстан-2030" в период с 2010 по 2019 год. (1).

Для оптимального размещения сельских участковых больниц с помощью ЭВМ необходимо обработать следующих информацию:

- перечень перспективных населенных пунктов с указанием численности жителей на конец планируемого периода;
- нормативы потребности населения в больничной помощи с распределением их по этапам обслуживания (см. рис. 1,2,);
- схема района с указанием расстояний между населенными пунктами района, а также от районного центра до областного центра;
- вместимость типовых проектов больниц и допустимые пределы вместимости больниц районного и областного центров;
- радиус обслуживания участковой больниц;
- возможные места размещения участковых больниц;
- места размещения, вместимость и капиталность (сохраняемых на перспективу) существующих больниц.

На зональном уровне размещения больниц планируются койки только по специальностям терапия, педиатрия, акушерство и гинекология, хирургия.

Решение задачи размещения сети и оптимизации многопрофильных больниц на зональном уровне состоит из двух этапов: первый – определение предварительных мест размещения и мощности сельских участковых больниц (СУБ), второй – определение оптимальных мест размещения с учетом вместимости типовых проектов СУБ и результатов первого этапа.

На первом этапе решения задачи используется следующая математическая модель. С учетом допустимого радиуса обслуживания необходимо разместить сеть СУБ таким образом, чтобы обеспечивалась потребность населения данного района в койках многопрофильных больниц и минимизировался суммарный путь передвижения больных к больницам:

$$\frac{1}{1000} \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n l_{ij} q_j y_{ij} x_{ij} \rightarrow \min \quad (1)$$

при ограничениях

$$\sum_{i=1}^m x_{ij} = 1, \quad j = 1, n, \quad (2)$$

$$x_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{если } j - \text{й пункт прикрепляется к } i - \text{й больнице,} \\ & \text{т.е. } l_{ij} \leq R, \\ 0 & \text{в противном случае, т.е. } l_{ij} > R, \end{cases} \quad (3)$$

где m – количество возможных мест размещения СУБ; n – количество населенных пунктов, R – допустимый радиус обслуживания СУБ; l_{ij} – кратчайшее расстояние от j – го пункта до i –й больницы; q_j – количество жителей j – го y_1 - норматив коек на каждые 1000 жителей для СУБ.

В моделях (1) – (3) ограничения означают следующее: (2) – каждый населенный пункт должен обслуживаться только одной больницей, (3) – каждый населенный пункт, входящий в зону обслуживания i –й ($i = 1, m$) больницы, должен находиться в пределах допустимого радиуса обслуживания этой больницы.

Мощность i –й больницы определяется по формуле количество

$$W_i = \frac{1}{1000} \sum_{j=1}^n l_{ij} q_j y_1 x_{ij}, \quad i = 1, m,$$

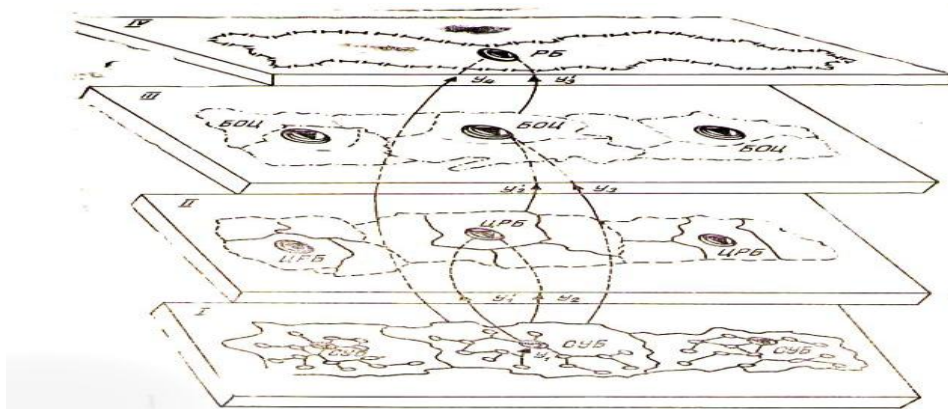
жителей, прикрепленных к обслуживанию i –й больницей, определяем по формуле

$$Q_i = \sum_{j=1}^n l_{ij} q_j x_{ij}, \quad i = 1, m,$$

Как видно из модели (1) – (3), минимизируется путь передвижения больных, связанный только с СУБ. На первом этапе обслуживания жители райцентра и прикрепленных к больнице населенных пунктов получают стационарную помощь «фиктивной» СУБ райцентра.

Значит, на зональном уровне оптимизации рассматривается размещения только СУБ, а потребности жителей райцентра и прилегающих к нему населенных пунктов учитываются на районном уровне.

С помощью алгоритма определения наименьшего внешне устойчивого множества графа можно сравнительно просто решить поставленную задачу [1]. Разработанная на основе этого алгоритма программа «ВУМГРАФ» успешно применяется при реализации модели (1) – (3). Она является составной частью программы БПСР (рис. 1) и позволяет определять предварительные места размещения СУБ, минимально необходимое количество СУБ и предварительные мощности и зоны обслуживания.

Рисунок 1. Схема многоуровневой оптимизации сети многопрофильных больниц;

I – первый этап, зональный уровень, II – второй этап, районный уровень, III – третий этап, областной уровень, IV – четвертый этап, республиканский уровень: СУБ – сельская участковая, ЦРБ – центральная районная, БОЦ – областного центра, РБ – республиканская.

На втором этапе решения задачи оптимизации размещения многопрофильных больниц на зональном уровне результаты первого этапа решения уточняются с учетом вместимости типовых проектов СУБ. Проектировщик, полагаясь на интуицию, учитывает расчетные вместимости предварительного размещения, допустимые отклонения от вместимости типового проекта СУБ и корректирует места размещения и вместимость СУБ, после чего с помощью ЭВМ определяются зоны обслуживания этих СУБ. Одновременно подсчитывается дефицит коек по первому этапу обслуживания.

Задача имеет следующий вид. С учетом допустимого радиуса обслуживания и вместимости типовых проектов необходимо разместить сеть СУБ таким образом, чтобы минимизировался суммарный путь передвижения больных к больницам, т.е.

$$\sum_{j=1}^n \sum_{i=2}^m l_{ij} y_1 + l_i^p y_2 + l^0 y_3 x_{ij} + y_1 + y_2 l_{1j} + l^0 y_3 x_{1j} q_j \quad (4)$$

$\rightarrow \min$

при ограничениях

$$x_{ij} = 1, \quad j = \overline{1, n}, \quad i = \overline{1, m} \quad (5)$$

$$1 - v W_i \leq \frac{1}{1000} \sum_{j=1}^n y_1 q_j x_{ij} \leq 1 + v W_i, \quad i = \overline{2, m}, \quad (6)$$

$$\frac{1}{1000} \sum_{i=2}^m \sum_{j=1}^n y^e q_j x_{ij} \geq \sum_{i=2}^m W_i^e, \quad e = \overline{1, 4}, \quad (7)$$

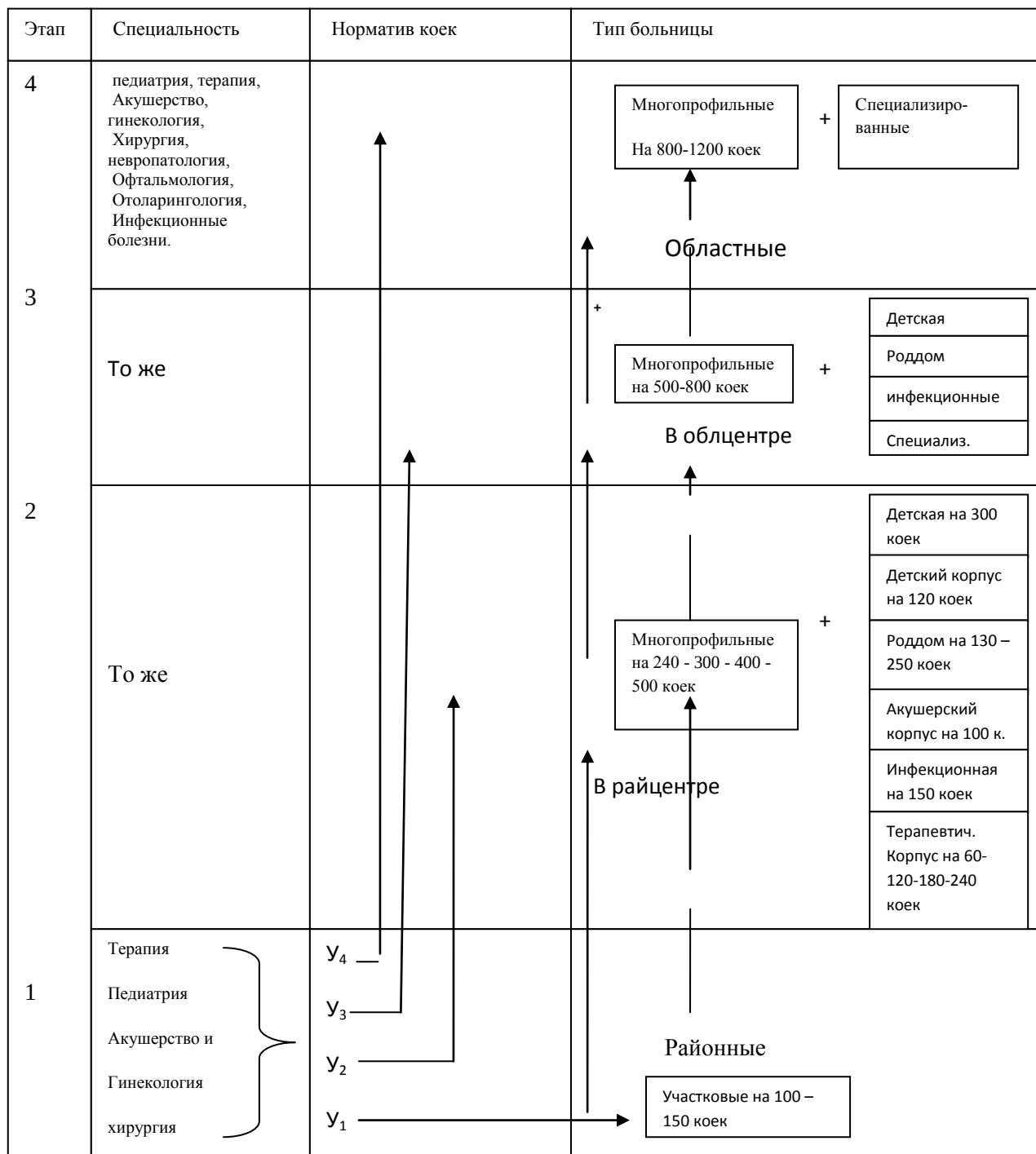

Рис.2 Сеть многопрофильных больниц (норматив коек: y_1 – для СУБ, y_2 – для ЦРБ, y_3 – для БОЦ, y_4 – для РБ)

$$x_{ij} = \begin{cases} 1 & \text{при } l_{ij} \leq R, \quad \text{т.е. если } j - \text{й населенный пункт} \\ & \text{прикрепляется к } i - \text{й больнице,} \\ 0 & \text{в противном случае,} \quad \text{т.е. } l_{ij} \geq R, \quad i = \overline{1, n}, j = \overline{1, n}, \end{cases} \quad (8)$$

где l_i^p – расстояние от i -й СУБ до райцентра; l_{1j} - расстояние от j -го населенного пункта до райцентра; l^0 - расстояние от райцентра до областного центра; W_i - вместимость (количество коек) i -го типового проекта многопрофильных больниц; (6) – ограничение на отклонение требуемой по расчету вместимости от вместимости типового проекта больниц; (7) – ограничение, означающее, что суммарное количество коек по каждой медицинской специальности не должно превышать нормативное; y^e ($e=1,4$) – нормативы коек для первого этапа обслуживания по терапии, педиатрии, акушерству и гинекологии, хирургии на каждую 1000 чел.; W_i^e ($e=1,4$) – количество коек по терапии, педиатрии, акушерству и гинекологии, хирургии в i -й больнице;

v - величина (доля единицы) допустимого отклонения требуемой вместимости от вместимости типовой больницы.

Как видно из модели (4) - (8), одновременно с нахождением оптимальных мест размещения СУБ рассчитывается необходимое количество коек на районном и областном уровнях обслуживания для жителей данного района. Минимизируется путь передвижения больных данного района к сельским участковым больницам, к больницам райцентра и областного центра.

Для реализации модели (4) – (8) использован метод потенциалов. Применяя этот метод, можно определить зоны обслуживания СУБ, места расположения которых легко устанавливаются проектировщиком по результатам первого этапа решения задачи, и рассчитать (если имеется) дефицит коек на первом этапе обслуживания, что необходимо на втором этапе обслуживания, а также найти суммарное количество коек, размещаемых в больницах райцентра.

Список литературы:

1. О дальнейших мерах по реализации Стратегии развития Казахстана до 2030 года: Указ Президента Республики Казахстан от 4 декабря 2001 г. № 735[Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.e.gov.kz. - Данные соответствуют на 09.09.2015.
2. Берж, К. Теория графов и ее применение / К. Берж. - М.: Стройиздат, 1978. - 255 с.

3. Джумабаев, Х.Р. Моделирование сети учреждений здравоохранения на ЭВМ / Х.Р. Джумабаев, Б.Р. Исакулов. – Ташкент: Фан, 1990. – 160 с.
4. Абдуллаев, Х.Т. Моделирование и оптимизация размещения амбулаторно-поликлинической сети в условиях Республики Каракалпакстан: Автореф. дис.канд. техн. наук / Х.Т. Абдуллаев. - Ташкент: ТАСИ, 2005.- 22 с.

*Абдуллаев Х.Т.т.ғ.к.,доцент
С. Баишева атындағы Актюбе университеті*

PLACING NETWORKS AND OPIMIZATSIYA MULTI-FIELD HOSPITAL AT THE ZONAL LEVEL

АННОТАЦИЯ

Мақалада ауыл аудандарындағы амбулатория-поликлиника тораптарын ұйымдастыруда әлеуметтік белгіленген мәселелер торабын оптималдастыру моделі, алгоритмі және бағдарламалық кешені қаралады.

Кілт сөздер: *модель ,алгоритм,бағдарлама.*

*Abdulaev.Ch.T. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

PLACING NETWORKS AND OPIMIZATSIYA MULTI-FIELD HOSPITAL AT THE ZONAL LEVEL

ABSTRACT

Consider models, methods and programme complexes to optimization the networks of founding a social purpose, in particular on examples of organizations to school network and dispensary-polyclinical network of rural regions.

Keywords: *model , algorithm, software*

ӘОЖ 37

*Айбасова Ж.А.мед.ғ.к.,доцент.
Раушанова И.М.студент.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ КЕҢ ҚОЛДАНУ- ҚОҒАМ ДӘУІРІНІҢ НЕГІЗІ

АННОТАЦИЯ

Қазіргі педагог тек білімді тасымалдаушы ғана емес, сонымен қатар оқу-танымдық, оқу – ізденушілік, жобалау, нәтижелі іс-әрекеттерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланып ұйымдастырушы ролінде болуы керек.

Кілт сөздер: имидж; ақпараттық құрал; өркениетті; жаңашыл; білімдік капитал; жаңа заман.

Бүгінгі қоғамдағы бұқаралық ақпарат құралдарының дамып өсуі біздің адамзаттық мүмкіндігімізді, ой, санамызды, білім мен мәдени кеңістігімізді белгілі бір мөлшерде кеңейтіп қана қойған жоқ, ол біздің өркениетімізді адам танымастай етіп өзгертіп отыр. Қазіргі кезде ақпараттық- коммуникациялық технологиялар құралдарының пайда болуы бүгінгі қоғамның, барлық қырларымен салаларын түбірімен түрлендіріп жіберді. Сондықтан, ақпараттық қарым - қатынастың дамуы әлеуметтік өмірге үнемі жаңаша сапалық өзгерістер мен қоғамдағы ақпараттық ағынның аясын кеңейтті.

Ш.Ш. Алиевтің пікірінше «Ақпараттық қоғам» идеясы алғаш рет өткен ғасырдағы 60-жылдардың аяғы мен 70 - жылдардың басында бірқатар ғалымдардың, атап айтқанда Д. Белл мен Э.Тоффлердің зерттеулерінде көрініс тапты. Олар адамзат өркениетті аграрлық және индустриалдық даму кезеңдерінен кейін жаңа ақпараттық кезеңге қадам басады деп есептеген. Ақпараттық қоғам зерттеушілердің тұжырымдамасы бойынша «технологиялық жаңалықтар түбегейлі мәдени және әлеуметтік өзгерістер туғызады, әлем мүлдем өзгеше болады» деген. (Александровская В.Н.,2007,б 200).

Ақпараттық қоғам теориясы туралы, электронды қоғамның әлемдік тәжірибесі турлы Й.Масуда, О. Тоффлер, Г.Бехманн, Д. Белл, К.Аклер, Дж. Б.Хак,Б.Лоудер, А.Макинтош сияқты көптеген шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Ақпараттық қоғамда ағартушылық, білім мен ғылым маңызды орынға ие. Ақпараттық қоғам-бұл ең алдымен «білім қоғамы», «ақыл-ой қоғамы», «интеллектуалды қоғам».

Жапон әлеуметтанушысы, Жапониядағы ақпараттық қоғам құру Ұлттық бағдарламасының авторы Й.Масуда былай деп жазады: «ақпараттық қоғам алдындағы қоғамнан толықтай ерекшеленетін қоғамның жаңаша түрі болады» (Кротовской Н.А.,Рудневой Е., 2005,б 80).

Заманауи саяси билік бұрынғы қоғамдық дамудың үрдістерінен арылып, жаңаша мәнге ие болуда. Бүгінгі таңда жеке тұлға мен қоғамға

үлкен әсерін тигізетін бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет арқылы саяси билік жаңа идеологиялық ақпараттық-коммуникативтік ресурсқа ие болуда. Уақыттың жылдам өзгеруі, күн санап қоғамымызға еніп жатқан жаңашылдықтар сәйкесінше, саяси билік пен басқарудың жаңа түрлерін қажетсінуде. Ақпараттық желілер барлық сала мен билік құрылымдарын бір-бірімен араластырып жіберуде.

Қазіргі уақытта Э.Тоффлердің пікірінше білім мен ақпараттық құралдар әлемде ерекше маңызға ие бола бастады. Ақпараттық қоғам алаңында ақпарат пен білімге негізделген жаңа биліктің түрі басымдыққа ие болып келеді. Жаңа биліктің негізгі сипаты болып – білімнің синтезі ретіндегі интеллект, ақпарат пен коммуникация, әлеуметтік-мәдени құндылықтардың рухани күші басымдыққа ие болуда. [Луман Н., 2005, 2806].

Қазіргі ақпараттық қоғамның жаппай, ғаламдық коммуникация кезеңі білім беру саласы мамандарын интернет ресурстарын қолдануға, жергілікті және ауқымды желілерде ақпарат құралдарымен өзара әрекет етулерін және оның әдістерін меңгерулері, ақпараттық - коммуникациялық технология құралдарының мүмкіндіктерін іске асыру жауапкершілігін алуға қабілетті, өзінің кәсіптік деңгейін үнемі жетілдіріп отыруға дайын педагогикалық кадрлар қажет болуда.

Сонымен, заманына қарай адамы демекші қазіргі уақыт талабына сәйкес жаңаша тұрпатты педагогты қалыптастыру, қазіргі ақпараттық қоғам талабына сай бейімделген жаңа бейнедегі педагог имиджін қалыптастыру компонентті қажет болып отыр. Сондықтанда қазіргі тәуелсіз егеменді мемлекетіміздің педагог имиджін біз төмендегідей басқада қырынан қарастырамыз.

Егер педагог имиджінде ақпараттық –коммуникациялық технологиялық құзыреттілігі қалыптасқан болса, педагог ақпараттық - коммуникациялық технологияларды белгілі мақсаттағы презентациялық және анимациялық графикалық программаларды, веб-сайттарды, телекоммуникациялық жүйелерді, т.б.оқу-әдістемелік материалдарын, немесе дидактикалық ойындар жасау құралдарын, компьютерлік педагогикалық тестілеу мен диагностикалауды, сараптама нәтежиелерін өңдеу үдерісіне және техникалық оқыту құралдарын пайдалану негізгі қызмет түрі болып есептеледі.

Сондықтан, педагогтің ақпараттық - коммуникациялық технологиялық құзыреттілігі білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттерін бірі болып отыр. Ақпараттық- коммуникациялық технология ХХІ - ғасырдағы ең басты қазіргі заманның үнемі дамып, өзгеріп, жаңарып жатқан маңызды да, мәнді айрықша алысты жақындатып, жұмыс түрлерін жеңілдетіп, мүмкіндіктерімізді кеңейтіп жатқан құралдар болып табылады;

- Бұл заман талабына сай қазіргі кезде ойып табылып жатқан технологиялар;
- Әлемдегі ең тез білім алудың бір түрі;
- Бұл әлемдегі болып жатқан хабарлардың барлығын қамтамасыз етіп, адамдардың көмекші құралы;
- Қазіргі заман ақпараттық - коммуникациялық технология қажет ететіндіктен әрбір адамға пайдалы;
- Ақпараттық- коммуникациялық технология - бұл осы заманда керекті құралдардың бірі, яғни әрбір адамның күні ақпараттық технологияға тікелей байланысты;
- Өзіне қажетті деген материалдарды табуға, ізденуге мәліметтер жинақтап отыруға пайдасы бар;
- Қазіргі заман ақпараттық технология заманы болғандықтан оны толық білу, оны игеру қажет, ақпараттар алуға өте қолайлы.
- Қазіргі ХХІ - ғасырда өте дамыған, әр адамның қажеттілігіне керек, өте қызықты да басқада ақпараттар алуға қолайлы.

Демек, қазіргі күні біз жаңа технологиялық тасқының куәгері болып отырмыз. Қазір ғылыми- техниканың, өркениеттің даму заманы, ақпараттық-коммуникациялық технологияның заманы. Ақпараттық-коммуникациялық технология қазіргі заман талабына сай білім алуына, педагог имиджінің жаңаша қалыптасуы үлкен маңызды өзекті мәселе екендігін көрсетеді.[4,23]

Қазіргі кездегі білім берудегі педагог мақсаттарының бірі білім мазмұнын игеруге және оны өзінің жеке білімдік капиталына енгізуге арналған ақпараттық ортадағы берілген мүмкіндіктерді қолданып игеру болып саналады.

Жаңа заман педагогы тек білімді беруші тасмалдаушы ретінде ғана емес, оқу - тану, оқу - іздену, жобалау іс - әрекетінде ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдалана алатын ұйымдастырушы да бола білуі керек.

Жаңа ұрпақтың негізгі стандартының басты бағыты - жаңа адамды(тұлғаны)қалыптастыру. Ол дегеніміз - іздене білу, сараптау,өзгерту, ақпаратты мәселелерді шешуде пайдалану(ақпараттық құзыреттілік); адамдармен жұмыс жасай білу(коммуникациялық құзыреттілік); мақсат қоя білу, жоспарлай білу, тұлғалық ресурстарды пайдалана білу (өзін ұйымдастыру); өмір бойы жеке білім алу траекториясын жүзеге асыру және оны құруға дайындығы, қарсылыққа дайындық пен жетістіктерін қамтамасыз етуі.

Заманауи білім берудегі интеграция және ақпараттық коммуникациялық технологиялар білім беруді жетілдірудің басты жағдайы. Мұндай интеграция үшін қажетті жағдайдың бірі педагогтың

ақпараттық- коммуникациялық технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру.

Педагогикалық ақпараттық- коммуникациялық құзыреттіліктің екі деңгейі бар: білімділік немесе білімділік және іскерлік функция, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану деңгейі.

Жаңа заман педагогтің ақпараттық – коммуникациялық технологиялық құзыреттілігінің негізгі үш аспектісі бар. Ақпараттық – коммуникациялық технология аймағында жеткілікті функционалдық сауаттылығының болуы; кәсіби, әлеуметтік және жеке міндеттерді шешуде ақпараттық -коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалану негіздемесі; ақпараттық - коммуникациялық технологияларды білімді қалыптастыратын ауқымды ақпараттарды жаңа интеллектуалды және нақты нәтижені ала - алатын, ақпаратты қоғамның субъектісі ретінде дамытуға бағытталған білім берудің негізгі парадигмасы ретінде түсіну.

Ақпараттық - коммуникациялық технологияны пайдалану педагогқа мынадай мүмкіндіктерді береді:

- жеке білім алу траекториялары және жеке оқу жоспарлары оқытуды жүзеге асыру;

- проблемалық және жобалау әдістері сияқты білім беру іс-әрекетінің жаңа түрлерін жүзеге асыру;

- оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру;

- білім берудің интерактивті тәсілдерін пайдалану;

- қазіргі заманауи қарым-қатынас құралдарын пайдалану;

- зерттелетін үрдістерді компьютерлік моделдерін пайдалану.

Сонымен, қазіргі педагог тек білімді тасымалдаушы ғана емес, сонымен қатар оқу-танымдық, оқу- ізденушілік, жобалау, нәтижелі іс - әрекеттерді ақпараттық - коммуникациялық технологияларды пайдаланып ұйымдастырушы ролінде болуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев, Н.Ә. Қазақстан-2030: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы / Н.Ә. Назарбаев // Казахстанская правда. - №437.
2. Калюжный, А. А. Формирование имиджа учителя / А.А. Калюжный. – М.: Владос, 2005. - 177 с.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С. Полат. - М.: Академия, 2000. – 297 с.
4. Калюжный, А.А. Психология формирования имиджа учителя / А.А. Калюжный. - М: Владос, 2004. – 222 с.
5. Шепель, В.М. Имиджелогия. Как нравиться людям / В.М. Шепель. - М.: Народное образование, 2002. – 246 с.
6. Ожегов, С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Русс.яз., 1983. - 816 с.

7. Калюжный, А.А. Технология построения имиджа учителя. Гуманитарное образование в школе теория и практика / А.А. Калюжный. – М.: Владос, 2004. – 311 с.
8. Зязюн, И. А Основы педагогического мастерства / И.А. Зязюн. – Киев: Высшая школа, 1987. – 208 с.

*Айбасова Ж.А.к.мед.н.,доцент.
Раушанова И.М.студент.,
Актюбинского университета им. С. Баишева*

ШИРОКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ -ОСНОВА ОБЩЕСТВА

Современный учитель не только носителем знаний, но и человек, который , используя учебно- познавательной деятельности , проектные работы , в информационно- коммуникационных технологий должны выполнить роль организатора .

Ключевые слова: *имидж, информация, инструмент, процветание,*

*Aibasova Zh.A. Candidate of medical sciences
Raushanova I.M., student
Aktobe university named after S. Baishev*

BASIS OF INFORMATION TECHNOLOGY COMPANY WIDE QOLDANW- Age

ABSTRACT

A modern teacher is not only a carrier of knowledge but also man that, using educational-cognitive activity, project work, of informatively-communication technologies must execute role of organizer.

Key words: *imade; informftion tools; prosperity; noveitu; kuonledge caritol nen time.*

ӘОЖ 625

*Алдамжаров Н.Н т.ғ.к.,доцент
С. Баишева атындағы Ақтөбе университеті*

КЕНҚИЯҚ – ТҰЗ АСТЫ КЕН ОРЫНДАРЫНДАҒЫ КӨЛБЕУ ЖӘНЕ КӨЛДЕНЕҢ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ БҰРҒЫЛАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

АННОТАЦИЯ

Кенкияқ – тұзасты ұңғымасының көлбеу – бағытталушы профилінің көлденең және тік проекцияларын құрастыру үшін есептеу мәліметтері келтірілген.

Кілт сөздер: *мұнай-газ кешені; ұңғыма; ұңғыманың тігінен тереңдігі; азимут.*

Мұнай-газ кешенінің дамуы кен орындарын игеру көрсеткішінің еселей арттыруда қамтамасыз ететін ғылыми және техно-технологиялық шешімдерсіз мүмкін емес.

Кенкияқ – тұз асты кен орындарындағы бұрғылау жұмыстарын – “Ұлы қабырға” қазақ – қытай бұрғылау компаниясы жүргізеді.

Бұрғылау жұмыстары жобалау негіздерде жүргізіледі. Жобаларды “СНПС – Ақтобемунайгаз” АҚ мұнай кен орындарын игеру бойынша ғылыми – зерттеу институтының мамандары, оның ішінде игеру және бұрғылау мәселесін зерттеу бөлімі құрастырды.

Төменде Кенкияқ – тұзасты 70ұңғымасының көлбеу – бағытталушы профилінің көлденең және тік проекцияларын құрастыру үшін есептеу мәліметтері келтірілген.

Кенкияқ – тұзасты 70 көлбеу – бағытталушы ұңғымасы (техникалық бағана асты қисаю үшін профиль құрастыруға арналған есеп).

Келесі шарттарда профильді таңдау, есептеу және құру:

Ұңғыманың тігінен тереңдігі – 4409 м

Түптің тігінен ауыту шамасы – 695 м

Бірінші тік үлеске ұзындығы – 3840 м

Азимут – 224°

Екінші үлескенің қисаю радиусын анықтаймыз

$$R_1 = \frac{57.3 \times 30}{\alpha} = \frac{57.3 \times 30}{4} = 429 \text{ м}$$

430 м аламыз.

Мұндағы α - 10 м жолғы қисаюдың жинақ қарқындылығы.

Үшінші үлескедегі көлбеу бұрыштың азаюы радиусын табамыз

$$R_1 = \frac{57.3 \times 30}{\alpha} = \frac{57.3 \times 30}{3} = 573 \text{ м}$$

575 м аламыз.

Қажет көлбеу бұрышының шамасын анықтаймыз

$$\cos \alpha = 1 - \frac{A}{R_1 + R_2} = 1 - \frac{695}{430 + 575} = 1 - \frac{695}{1005} = 0.3085 \quad \alpha = 75^\circ$$

Қабатқа көлбеу бұрышы

$$\alpha = \arcsin \left\{ \frac{R_0 \sin 72^\circ - (H - H_e)}{R_2} \right\} = \arcsin \frac{1005 \sin 72^\circ - (4409 - 3840)}{575} = \arcsin \frac{1005 \times 0.9511 - (569)}{575} = 0.6727 = 48^\circ 18'$$

Профиль үлескенің және олардың проекцияларының ұзындықтарын анықтаймыз.

Қисық жинағының үлескесінің ұзындығы

$$l_2 = 0.01745 \cdot R_1 \cdot \alpha = 0.01745 \cdot 430 \cdot 72 = 540 \text{ м}$$

Көлденең проекция

$$a = R_1 \cdot (1 - \cos \alpha) = 430 \cdot (1 - \cos 72^\circ) = 430 \cdot (1 - 0.3085) = 297 \text{ м}$$

Тік проекция

$$h = R_1 \cdot \sin \alpha = 430 \cdot 0.9511 = 409 \text{ м}$$

Ұзындық қисығының азаю үлескесі

$$l_3 = 0.01745 \cdot R_2 \cdot a' = 0.01745 \cdot 575 \cdot 30 = 301 \text{ м}$$
$$a' = a - a'' = 72 - 42 = 30^\circ$$

Көлденең проекция

$$a_1 = R_2 \cdot (1 - \cos \alpha) = 575 \cdot (1 - \cos 72^\circ) = 575 \cdot (1 - 0.3085) = 398 \text{ м}$$

Тік проекция

$$H_1 = R_2 (\sin 72^\circ - \sin 42^\circ) = 575 \cdot (0.9511 - 0.6727) = 160 \text{ м}$$

Құрал бойынша діңгек ұзындығы

$$L = l_1 + l_2 + l_3 = 3840 + 540 + 301 = 4681 \text{ м}$$

Ұңғыма діңгегінің профилінің тік проекциясын есеп бойынша құрастырамыз 1 суретті қараңыз.

Кеңияқ – тұзасты 70 000 көлбеу – бағытталушы ұңғымасы (кондуктор асты қисаюы үшін профиль құрастыру есебі).

Келесі шарттарды көлбеу – бағытталушы ұңғыма профилін таңдау, есептеу және құрастыру:

Ұңғыманың тігінен тереңдігі – 4409 м

Тігінен түптің ауытқуы шамасы – 695 м

Бірінші тік үлеске ұзындығы – 41 м

Азимут – 224 град.

Екінші үлескенің қисаюы радиусын анықтаймыз

$$R_1 = \frac{573 \times 30}{\alpha} = \frac{573 \times 30}{2.5} = 687 \text{ м}$$

690 м аламыз.

Көлбеу бұрышының қажет шамасын анықтаймыз

$$\cos \alpha = \frac{R(R-A) + H\sqrt{H^2 + A^2} - 2 \times AR}{(R-A)^2 + H^2} = \frac{690(690-689) + 3999\sqrt{3999^2 + 695^2} - 2 \times 695 \times 690}{(690-695)^2 + 3999^2} = 0.985$$

$$\alpha = 10 \text{ град}$$

Көлденең жазықтыққа қисық жинағының үлескелік проекциясын анықтаймыз

Тік жазықтыққа қисық жинағының үлескелік проекциясын анықтаймыз

Түзу көлбеу үлескесінің тік жазықтыққа түскен проекциясын анықтаймыз

Қисық жинақ үлескесінің ұзындығын табамыз

$$l_3 = \frac{H^1}{\cos \alpha} = \frac{3879}{0.985} = 3938 \text{ м}$$

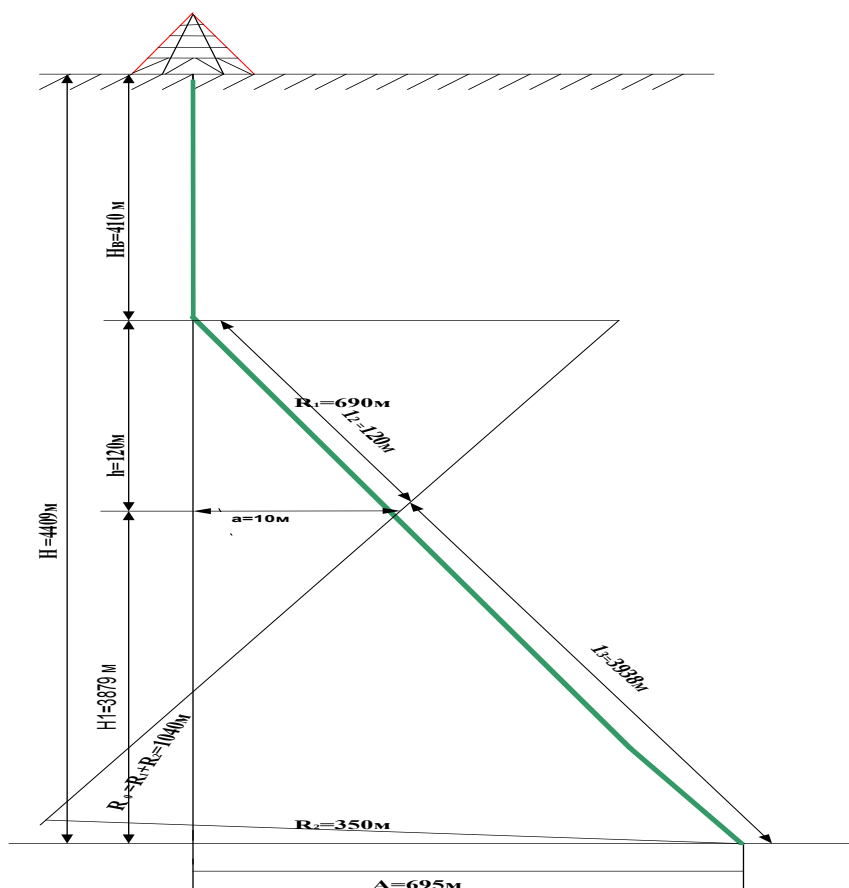
Түзу көлбеу үлескесінің көлденең проекциясын анықтаймыз

$$A^1 = H^1 \operatorname{tg} \alpha = 3938 \times 0.1763 = 694 \text{ м}$$

Құрал бойынша діңгек ұзындығын анықтаймыз

$$\cos \alpha = 1 - \frac{A}{R_1 + R_2} = 1 - \frac{694}{350 + 690} = 0.333 \quad \alpha = 70 \text{ град}$$

Ұңғыманың көлденең проекциясын есептеу бойынша құрастырамыз
сурет

2 - сурет

Әдебиеттер тізімі:

1. Алдамжаров, Н.Н. Құрылықта және теңізде бұрғылаудың жаңа әдістері / Н.Н. Алдамжаров. - Ақтөбе, 2010. - 271 б.

*Алдамжаров Н.Н. к.тех.н.,доцент.
Актюбинского университета им. С. Баишева*

КЕНКИЯК ПОДСОЛЕВЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ И ГОРИЗОНТАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ БУРЕНИЯ

Аннотация

Кенкиак- подсолевой шахты построить профиль горизонтальной ориентации , горизонтальных и вертикальных проекций рашетных данных .

Ключевые слова: *нефтяная и газовая промышленность ; хорошо ; вертикальная глубина скважины ; азимут .*

*Aldamzharov N.N. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

KENKIYAK SUBSALT FIELDS AND HORIZONTAL DRILLING TECHNOLOGIES

ABSTRACT

Kenkiuk ismining hole lateral is section information for account drafting transversal and direct alignment.

Key words: *Oil-gas complex; mining hole; mining hole from direct depth; azimuth.*

ӘОЖ 378

*Алматова Б.Г. т.ғ.к.,доцент
С. Баишева атындағы Актюбе университеті*

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ, АҚПАРАТТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ОҚУ ҮРДІСІНЕ ЕНГІЗУ

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся основные определения о проектировании и компетентностном подходе к образовательному процессу, инновационных технологиях и методов применяемых в АУ имени С.Баишева.

Кілт сөздер: *білім беру; оқыту технологиясы; біліктілік; мамандық.*

Инновациялық білім беру: Ғылыми ізденіс және ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін коммерциялау дағдысына ие мамандарды дайындау мақсатында білімді, ғылымды және өндірісті біріктіру.

Студент, меңгеретін оқу мазмұнын тандау үдерісіне белсенді қатысуға мүмкіндік алу керек. Мұндай мүмкіндікті іске асыру студент үшін өмірлік қажетті біліктілікті меңгеруге, яғни оқудың мақсаты болып табылатын – білім алуға үйрену. Сонымен қатар, оқу үдерісінің жобаланатын мазмұнының міндетті сипаттамасын анықтау қажет.

Оқу бағдарламасына осы талапты енгізу үшін жобалау кезінде студент таңдау бойынша пәнді таңдауға мүмкіндік алады.

Мұнай-газ және геология мамандықтары бойынша ЖОО білім алушылардың жеке білім беру траекториясын қалыптастыру, түлектердің алады.

Жобалау – алдына қойған мақсатқа жету үшін жасалатын жүйе.

Жобаның мақсаты – білім беру жүйесін жаңашалау яғни қолданып жүрген функцияларды жетілдіру. Осы тұрғыда білім беру жүйесіндегі инновациялар, жаңа оқыту әдістерін енгізу екенін айтамыз.

Білім беру жүйесіндегі инновациялар.

Оқу үрдісінің принциптерін іске асыру (біліктілік таныту, сынақ бірліктерінің жүйесі және т.б.), ал осы инновациялық білім технологияларына:

- инновациялық (қазіргі заманғы) педагогикалық технологиялар;
- инновациялық (қазіргі заманғы) техникалық құралдарды жатқызуға болады.

Осы терминдердің әрқайсысына тоқталып кететін болсақ, күтілетін нәтижелер позициясынан біліктілік тұрғыдан білім үрдісіне қарау. Оқыту технологияларының құрамы мен мазмұнын іріктеуге осы форманың белсенді әсер етуін жобалайды.

Біліктілік – белгілі бір салада қызметтерінің дұрыс дамуы үшін адамның өз білімін, салауаттылығын, тәжірибесін, бойындағы қасиеттерін пайдалана алу мүмкіндігін анықтайтын жалпылама сипат. [1]

Біліктілік құрылымына:

- когнитивті компонент (білім, тәжірибе);
- функционалды компонент (сауаттылығы);
- бағалы-этикалық компонент (жасап жатқан қызметке деген көзқарас).

Біліктілік – білімге негізделген іс-әрекет.

Білім саласында инновациялық әдістердің мысалы:

- Компьютерлік және басқа да басқарылатын жүйелер;

- Электронды кітаптар, оқу құралдары, мультимедиялық әдебиеттер;
- Кітапхананың электронды ресурстары;
- Дәрістік презентациялар;
- Видеодәрістер, CD материалдар, аудиодәрістер;
- Электронды практикумдар;
- Компьютерлік оқыту және есептеу бағдарламалары;
- Интернет ресурстарын қолдану;
- Дистанционды (қашықтықтан) оқыту;
- Оқытудың белсенді әдістері (дөңгелек стол, іскерлік ойындар)

Қазіргі заман қолданысындағы педагогикалық технологиялар:

- Кейс әдісі
- Жобалар әдісі
- Шағын топтарда оқыту
- Портфолио әдісі

Кейс әдісінде тапсырма беріліп, оның шешімі талдау арқылы әртүрлі нұсқада тапсырылады.

Жобалар әдісінде әр қилы әдістермен оқыту құралдарын пайдала отырып, өз білімін басқа ғылымдармен байланыстыру арқылы шешімін табу болып табылады.

Шағын топтарда оқыту ол өзіндік жұмысқа негізделген материал игеруде оқытушының көмегімен өткізілетін оқыту түрі.

Портфолио әдісі – студенттің оқу кезіндегі даму динамикасын, қарым-қатынастарының нәтижесін біріктіру арқылы оның оқудағы жетістіктерін жинақтайтын кешен.

Оқу үдерісінде инновациялық технологиялардың бір мысалы ретінде «AutoCorr» бағдарламасын келтіруге болады. Бұл бағдарлама геология мамандықтары үшін мұнай және газ кен орындарын, есептік қорын геологиялық-кәсіпшілік моделін жасауға мүмкіндік береді. Бағдарламаның негізгі сатыларына:

- Алғашқы мәліметтерді жинау және жүйелеу;
- Сәйкестендіру сызба нұсқаларын құру;
- Коллекторлар, қаныққан тау жыныстар, тау жыныстар түрлері жөнінен ақпарат алу мақсатында петрофизикалық моделін құру;
- Құрылымдық карта, қалыңдықтар картасы, коллекторлардың тиімді қалыңдығын құру;
- Мұнай мен газдың есептік қоры мен көлемін есептеу сатыларынан тұрады.

«AutoCorr» бағдарламасы өндірістік үрдісті автоматтандырып, ұңғымалардың жұпты сәйкестенуін құру, сұйық және газ сұйық нұсқалардың сызба нұсқасын құру, геологиялық қималарды құрастырады.

Бұл бағдарлама студенттерге өз бетімен жұмыс жасау арқылы, 3D форматта кен орынның геологиялық картасын, есептік қорын есептей отырып, өз көзімен көруге мүмкіндік береді.

Мұнай газ мамандығы үшін шынайы өндірістік жағдайды, яғни игеріліп жатқан кен орынды виртуалды ортада көруге және оған зерттеу кешенін жүргізу, көмірсутектерді өндіруді жүзеге асыру, шынайы көрініске қарағанда, бағдарлама көмегімен студент әр қилы жағдайлар моделін жасай алады.

Техникалық жоғарғы оқу орнының педагогикасында инновациялық әрекет тәжірибемен тығыз байланысты. [2]

Бұл тәжірибенің негізгі мақсаты студенттердің семинарда алатын білімдерін тәжірибелік өтілімімен ара-қатынасын ұйымдастыру.

Яғни бұл бағдарлама ғылыми әдістемелік құралдармен дистанциондық-интерактивті-өндірістік оқыту технологияларын байланыстыру негізінде құрылған.

Бұл тәжірибенің негізгі бағыттары:

- Негізгі пәндерді оқу барысында алған теориялық білімді әрі қарай дамыту және бекіту.

- Жобалау жұмыстарын орындау барысында инженер-жобалаушы ретінде қатысу арқылы арнайы қасиеттерді жинақтау және дамыту;

- Оқу тәжірибесін өту кезінде жобалау қоғамының орындайтын негізгі жұмыстарының мазмұнымен танысу.

- Жобалау құжаттарын игеруге техникалық тапсырмаларды дайындау.

Мұнай-газ ісі және геология мамандығының студенттері үйірмелерге белсенді түрде қатысады. Соның ішінде «Іскерлік ойын» атты мамандандырылған орта жағдайлары бейнеленген әдіс арқылы, оның жаңа әдістерін табу арқылы орындалады. Іскерлік ойын әлеуметтік әрекет пен адами белсенділікке баулиды. Мұнда теориялық мәлімет пен маманды қызмет арасындағы байланысты көрсете білу қажет. Мұндай ойындардың бірнеше түрі бар, олар өткізілу жағдайымен, әдістемесімен алдына қойылған мақсатымен ерекшелінеді. Атаулары да өзгеше беріледі: дидактикалық, басқару ойындары, рольдік ойындар, бағыттаушы ойындар, ұйымдасқан әрекетті ойындар және т.б. Әртүрлі мәселелерді шешудің жаңа жолдарын іздеуде, шешім табуда студенттерді ізденіске, өз бетімен жұмыс жасауға итермелейді. (мысалы, «Мозговой штурм» әдісі, психологиялық тренингтер, өнімді араласу).

Қорыта келе, инновациялық оқыту технологияларын оқу үрдісіне енгізу арқылы қазіргі заманға сай, бәсекелестікке қабілетті, жұмыс берушінің талабын қанағаттандыратын маман даярлауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Татур, Ю.Г. Образовательный процесс в вузе / Ю.Г. Татур. –М.: МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2009. – 254 с.
2. Владимиров А.И. Инновационная интеграция образования в газовой промышленности / А.И. Владимиров, В.В. Кульчицкий. – М.: РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2010. – 214 с.
3. Алматова, Б.Г. Тұран Астана / Б.Г. Алматова, Г.Ж. Жылқыбаева // Материалы международной научно-методической конференции «Научно-инновационное развитие как фактор модернизации высшего образования». – Астана, 2011. – С.5-10.

*Алматова Б.Г. к.тех.н.,доцент.
Актюбинского университета им. С. Баишева*

РЕАЛИЗАЦИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПРОГРАММ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В статье основное определение проекта и компетентным усилий в учебный процесс инновационных технологий и методов , которые используются в Актюбинском университете им. С. Баишева

Ключевые слова: образование ; технология обучения ; квалификация ; специализация

*Almatova B.G. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

INNOVATIVE INFORMATION PROGRAMS IMPLEMENTATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ABSTRACT

The article provides the main definition of project and competent effort to the educational process of innovation technologies and methods, which are used in S.Baishev Actobe university.

Key words: education; technology education; qualifications; specialization.

Зұлқашев А.Б. магистр
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,

DES КРИПТОЖҮЙЕСІ

АННОТАЦИЯ

Мақалада симметриялы DES криптожүйесі қарастырылады.

Кілт сөздер: криптография; шифр; ақпарат; алгоритм.

Блоктық шифрларда Фейстел желісі (Feistel Network) қолданылады. Фейстел желісі кез келген функцияны (F - функция) түрлендіру арқылы блоктарға алмастыру әдісі. Бұл Фейстел желісі (Хорст Фейстелдің атымен аталған) көптеген шифрларда қолданылады яғни DES, ГОСТ 28147-89[1] және т.б. криптожүйелерінде қолданыста болды. F – функциясы Фейстел желісінің негізгі блогын құрайды және ол әр уақытта сызықты емес сонымен қатар барлық жағдайларда кері қайтымды емес.

F функциясын бинелеу түрінде көрсетуге болады.

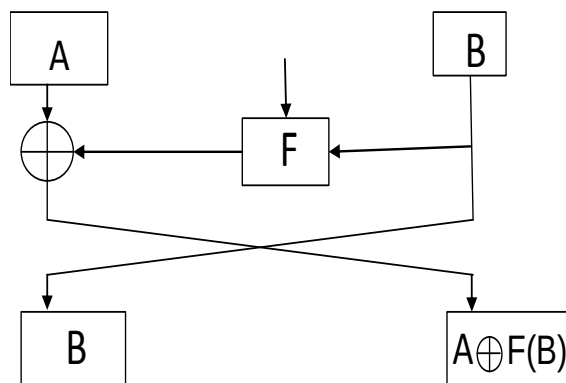
$$F: Z_{2,N} * Z_{2,k} \rightarrow Z_{2,N},$$

мұндағы N – мәтін блогының ұзындығы (жұп болу қажет), k – кілт блогының ұзындығы.

Егер X – мәтін блогы $X = A, B$ екі ішкі блогына бөлінсе, онда Фейстел желісінің қадамы келесідей болады:

$$X_{i+1} = B_i || F(B_i, k) \oplus A_i,$$

мұндағы $X_i = A_i, B_i, ||$ - конкатенациялық амал. Фейстел желісінің қадамдары 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Фейстел желісінің амалдары

IBM фирмасы 30 жылдан астам бұрын DES шифрын ойлап тапты. 1977 жылы АҚШ-та федералдық стандарт есебінде қабылданды [2,3,4].

DES криптожүйесі 30 жылдай сенімді және жан-жақты қолданылып келді.

1997 жылы қаңтар айында RSA Data Security компаниясы DES шифрын қолданып шифрланған мәтінді жариялады және кімді-кім осы шифрланған мәтінді бұзып ашса, онда 10.000 АҚШ доллар сыйлық берілетіндігі айтылды. 1997 жылы 17 маусым айында Roske Verser шифрды ашып келесі сөзді Strong cryptography makes the world a safer place екенін анықтап және шифрлау кілтін тапты. Төрт айға созылған үлкен жұмысқа АҚШ және Канада сияқты елдердің кілтті толық анықтау үшін 78.000 компьютерлері қатысты.

Сонымен DES криптожүйесін толық сенімді шифр деп айтуға болмайды, бірақ DES құпиялы кілт криптожүйелерінің дамуына үлкен үлес қосты, сол себепті осы мақалада DES криптожүйесін қарастырғандыжөн көрдік.

Алғашқы мәтін 64 биттік блоктың алмастыру битіне беріледі, одан соң 16 цикілдік шифрлау процесі басталады және одан кейін ақырғы алмастыру битіне беріліп шифр-мәтін алынады.

Кілтті таңдау алгоритімі.

1 -ші қадам. Әрқайсысы 28 биттен тұратын кілттің 56 биті C_0 және D_0 екі блокпен алмастырылады.

2-ші қадам. Келесі сәйкестіктерді және $C_{n-1}, D_{n-1}, n = 1, \dots, 16$ блоктарын қолдана отырып, $C_{n-1}, D_{n-1}, n = 1$ бір рет немесе екі рет жылжыту арқылы C_0 және D_0 блоктарын құраймыз.

										0	1	2	3	4	5	6

3-ші қадам. 16 реталмастыружасауарқылы $K_n, 1 \leq n \leq 16$

кілт биттерін анықтаймыз. $C_{n-1}, D_{n-1}, n = 1$ биттерінен алынған $K_n, 1 \leq n \leq 16$ әрқайсысы 48 биттен тұратын келесі мәндер :

	57	49	41	33	25	17	9
C_0	1	58	50	42	34	26	18
	10	2	59	51	43	35	27
	19	11	3	60	52	44	36

	63	55	47	39	31	23	15
D_0	7	62	54	46	38	30	22
	14	6	61	53	45	37	29
	21	13	5	28	20	12	4

Бұл қадамнан кейін 64 биттен тұратын алғашқы хабар ω блогын қалай шифрланатынын көрсетеміз.

Шифрлау алгоритмі.

1-ші қадам. ω блогы алғашқы алмастыруға түседі.

58	50	42	34	26	18	10	2
60	52	44	36	28	20	12	4
62	54	46	38	30	22	14	6
64	56	48	40	32	24	16	8
57	49	41	33	25	17	9	1
59	51	43	35	27	19	11	3
61	53	45	37	29	21	13	5
63	55	47	39	31	23	15	7

2-ші қадам. Түрленген ω' блогын былай жазамыз.

$$\omega' = L_0 R_0,$$

мұндағы, L_0 және R_0 32 биттен тұрады.

3-ші қадам. L_{n-1} және L_{n-1} ($1 \leq n \leq 16$) пайдаланып L_0 және R_0 келесі түрде анықтаймыз.

$$\begin{aligned} L_n &= R_{n-1} \\ R_n &= L_{n-1} \oplus f(R_{n-1}, K_n), \end{aligned}$$

мұндағы, $\oplus$ -модулі 2 бойынша қосу, ал f - шифрлау функциясы.

f функциясын есептеу алгоритмі.

1-ші қадам. Төмендегі таблица бойынша 32 биттік L_{n-1} 48 битке дейін кеңейтеміз:

32	1	2	3	4	5
4	5	6	7	8	9
8	9	10	11	12	13
12	13	14	15	16	17
16	17	18	19	20	21
20	21	22	23	24	25
24	25	26	27	28	29
28	29	30	31	32	1

2-ші қадам. 48 разрядтық кілт R_0 және 48 битке кеңейтілген L_{n-1} блогы биттері бойынша қосылады, яғни

$$B = R'_{n-1} \oplus K_n$$

3-ші қадам. B блогы 48 биттен тұратын сегіз 6 биттік блоктарға бөлінеді: $B = B_1 B_2 \dots B_8$

B_i сегіз блоктың әрқайсысы s_i кестелерін қолдану арқылы 4 биттік B'_i блогына бөлінеді.

S_1	14	4	13	1	2	15	11	8	3	10	6	12	5	9	0	7
	0	15	7	4	14	2	13	1	10	6	12	11	9	5	3	8
	4	1	14	8	13	6	2	11	15	12	9	7	3	10	5	0
	15	12	8	2	4	9	1	7	5	11	3	14	10	0	6	13
S_2	15	1	8	14	6	11	3	4	9	7	2	13	12	0	5	10
	3	13	4	7	15	2	8	14	12	0	1	10	6	9	11	5
	0	14	7	11	10	4	13	1	5	8	12	6	9	3	2	15
	13	8	10	1	3	15	4	2	11	6	7	12	0	5	14	9
S_3	10	0	9	14	6	3	15	5	1	13	12	7	11	4	2	8
	13	7	0	9	3	4	6	10	2	8	5	14	12	11	15	1
	13	6	4	9	8	15	3	0	11	1	1	12	5	10	14	7
	1	10	13	0	6	9	8	7	4	15	14	3	11	5	2	12
S_4	7	13	14	2	0	6	9	10	1	2	8	5	11	12	4	15
	13	8	11	5	6	15	0	3	4	7	2	12	1	10	14	9
	10	6	9	0	12	11	7	13	15	1	3	14	5	2	8	4
	3	15	0	6	10	1	13	8	9	4	5	11	12	7	2	14

	2	12	4	1	7	10	11	6	8	5	3	15	13	0	14	9
S_5	14	11	2	12	4	7	13	1	5	0	15	10	3	9	8	6
	4	2	1	11	10	13	7	8	15	0	12	5	6	3	0	14
	11	8	12	7	1	14	2	13	6	15	0	9	10	4	5	3

	12	1	10	15	9	2	6	8	0	13	3	4	14	7	5	11
S_6	10	15	4	2	7	12	9	5	6	1	13	14	0	11	3	8
	9	14	15	5	2	8	12	3	7	0	4	10	1	13	11	6
	4	3	2	12	9	5	15	10	11	14	1	7	6	0	8	13
	4	11	2	14	15	0	8	13	3	12	9	7	5	10	6	1
S_7	13	0	11	7	4	9	1	10	14	3	5	12	2	15	8	6
	1	4	11	13	12	3	7	14	10	15	6	8	0	5	9	2
	6	11	13	8	1	4	10	7	9	5	0	15	14	2	3	12
	13	2	8	4	6	15	11	1	10	9	3	14	5	0	12	7
S_8	1	15	13	8	10	3	7	4	12	5	6	11	0	14	9	2
	7	11	4	1	9	12	14	2	0	6	10	13	15	3	5	8
	2	1	14	7	4	10	8	13	15	12	9	0	3	5	6	11

4-ші қадам. Келесі алмастырулар арқылы f -тің мәнін табамыз.

16	7	20	21
29	12	28	17
1	15	23	26
5	18	31	10
2	8	24	14
32	27	3	9
19	13	30	6
22	11	4	25

Шифрды ашу процесін келесі формула бойыншаанықтауға болады:

$$R_{n-1} = L_n$$

$$L_{n-1} = R_n \oplus f(L_n, K_n).$$

DES криптожүйесінің дерекшіліктері олар:

- шифрлау уақыты жылдам;
- қорғаныс әдісі тек қана құпия кілтінә сүйенеді, оның алгоритімінің құпиялығына байланысты емес;
- әр блоктың берілгендері бір-біріне байланыссыз шифрланады.

DES криптожүйесінің ең маңызды кемшілігі оның құпия кілтінің ұзындығының аз екендігінде. DES криптожүйесінің криптоберіктілігін

арттыру мақсатында жасалған алгоритмдер бар екендігін айтамыз және олар туралы келесі мақалаларда жазамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. ГОСТ 28147-89. Системы обработки информации. Защита криптографическая. Алгоритм криптографического преобразования.
2. Конхейм, А.Г. Основы криптографии: / А.Г. Конхейм.; пер. с англ. -М.: Мир, 1987.-412 с.
3. Хоффман, Л.Дж. Современные методы защиты информации / Л.Дж. Хоффман. -М.: Сов. радио, 1980. - 264 с.
4. Задирака, В.К. Элементы современной криптографии и методы защиты банковской информации /В.К. Задирака, К.А Абдикаликов. – Алматы: Кабинет, 1999. - 337 с.

*Абдикаликов К.А. д.т.н., профессор
Зулкашев А.Б. магистр
Актюбинского университета им. С. Баишева*

КРИПТОСИСТЕМА DES

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается симметричная криптосистема DES.

Ключевые слова: *криптография; шифр; информация; алгоритм.*

Abdikalikov K.A. doctor of technical sciences, Professor

Zulkashev A.B. master

Aktobe university named after S. Baishev

DES CRYPTOSYSTEM

ABSTRACT

This article aims to describe the cryptosystem DES.

Key words: *cryptography; information; key; algorithm.*

УДК 622.775

Балмаганбетова Ф.Т.к.т.н.,доцент.

Актюбинский университет им.С. Баишева,

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ВЕКТОРНОГО ПОЛЯ ФИЛЬТРАЦИИ ФЛЮИДОВ В ПОРИСТОЙ СРЕДЕ ПРОДУКТИВНОГО НЕФТЯНОГО ПЛАСТА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются задачи определения дебитов добычных и нагнетательных скважин, гидравлического сопротивления фильтрации флюидов жидкости в пористой среде, распространения раствора на некоторой площади в течение некоторого числа суток, режим движения флюида в пористой среде пласта.

Ключевые слова: *нефтяной пласт; пористая среда; флюид.*

Пусть одновременно в работе находится N технологических скважин из них $N_{\text{нс}}$ – нагнетательных и $N_{\text{дс}}$ – добычных. Для крупных добычных предприятий $N_{\text{дс}}$ и $N_{\text{нс}}$ исчисляются сотнями.

Сеть скважин вместе с рудовмещающим проницаемым пластом с поверхностными трубопроводами, насосами, эрлифтами образуют единую гидродинамическую систему.

Совершенно ясно, что здесь мы имеем дело с весьма сложными искусственными системами (скважины, фильтры, трубопроводы, насосы, эрлифты), взаимодействующими с еще более сложной естественной системой – массивом горных пород, вмещающим нефтяной пласт, помещенный в некоторые слабопроницаемые покрышки с наполненным поровым пространством водой под высоким гидростатическим давлением.

Особенности залегания нефтяных пластов и горных пород подробно рассмотрены в работе [5]. Ясно только то, что массив горных пород неоднороден, обладает значительным разнообразием качественных характеристик и стохастических параметров, речь о которых конкретно пойдет ниже.

Введем понятие гидравлического сопротивления фильтрации флюидов жидкости в пористой среде и определим его из основного уравнения плоскорадиального потока:

$$\Delta P = \frac{\mu \left(\ln \frac{R_{\kappa}}{R_c} + S_{\kappa} \right) \cdot Q}{2\pi k H}, \quad (1)$$

где H – средняя мощность нефтяного пласта, м.

Поскольку связь между напором ΔP и дебитом (расходом) по скважине и пласту линейна, то можем записать:

$$\Delta P = a \cdot Q, \quad (2)$$

где

$$a = \frac{\mu \left(\ln \frac{R_k}{R_c} + S_k \right)}{2\pi k H}. \quad (3)$$

Величину a назовем гидравлическим сопротивлением фильтрации раствора жидкости в пористой среде при плоскорадиальном движении.

В системе СИ, входящие в (2) и (3) параметры имеют следующие размерности ΔP , Па; Q , м³/сек; μ - Па·сек; (R_k, R_c, H) , м; k , м². Величина S_k – безразмерная, причем $S_k \leq 0$, если проницаемость прифилтровой зоны и фильтра больше проницаемости пористой среды пласта, $S_k > 0$, если проницаемость фильтра и прифилтровой зоны меньше проницаемости k пористой среды. $S_k = 0$, если проницаемость прифилтровой зоны и фильтра равны проницаемости среды.

В практике, как правило,

$$S_k > 0, \quad (4)$$

а величина S_k определяется только экспериментально.

В практике различных необходимых расчетов вместо величины k – проницаемости пористых пород и вязкости жидкости μ предпочтение отдано комплексному критерию K_ϕ – коэффициенту фильтрации горных пород, измеряемому обычно в м/сутки.

Установим связь между K_ϕ , k и μ в виде:

$$K_\phi = \frac{k \cdot \gamma}{\mu}, \quad (5)$$

где обозначим величину

$$k = g \cdot 10^{-11} \cdot k_1, \text{ м}^2 / 1/ \quad (6)$$

γ - плотность (жидкости) воды, $\frac{\text{т}}{\text{м}^3} = \frac{10^4 \text{ Н}}{\text{м}^3}$; $\mu = 10^{-3}$ ПЗ для воды или

$$\mu = \frac{10^{-3} \cdot H \cdot \text{сек}}{\text{м}^2}.$$

Подставляя значения k , γ и μ в формулу (5), получим

$$K_\phi = k_1 \cdot 10^{-3}, \text{ м/сек.} \quad (7)$$

Учитывая, что в сутках 86400 сек, окончательно будем иметь

$$K_{\phi} = 0,864 \cdot k_1 \cdot 10^2, \text{ м/сут.}$$

или наоборот

$$k_1 = 1,157 K_{\phi} \cdot 10^{-2}, \quad (8)$$

Подставляя вместо μ и k , K_{ϕ} в формулу (3), получим:

$$a = \frac{\left(\ln \frac{R_k}{R_c} + S_k \right) \cdot 10^2}{1,157 \cdot 2\pi \cdot K_{\phi} \cdot H}, \frac{\text{сут}}{\text{м}^2}, \quad (9)$$

Таким образом, гидравлическое сопротивление

$$a = \frac{\left(\ln \frac{R_k}{R_c} + S_k \right) \cdot 10^2}{7,2 \cdot K_{\phi} \cdot H}, \frac{\text{сут}}{\text{м}^2}$$

имеет ясный физический смысл распространения раствора на некоторой площади м^2 в течении некоторого числа суток.

Обращаясь к формуле (3), будем иметь напор на скважинах в виде депрессий (ДС) и компрессий (НС) в метрах водяного столба:

$$\Delta P = \frac{\text{сут.}}{\text{м}^2} \cdot \frac{\text{м}^3}{\text{сут.}} = \text{м}, \quad (10)$$

что также имеет весьма понятный физический смысл.

Поскольку: S_o – понижение естественного гидростатического уровня воды на добычной скважине, м; S_n – повышение естественного гидростатического уровня воды в нагнетательной скважине, м то для системы получим:

$$\Delta P = n \cdot S_n + S_o, \text{ м}, \text{ где } n = \frac{N_{zc}}{N_{oc}}. \quad (11)$$

Формула (11) является одной из важнейших, т.к. именно параметры S_o и S_n определяют режим движения флюида в пористой среде пласта.

Пусть нам известно по замерам или по теоретическим расчетам ΔP_j по всем 1, 2, ..., N скважинам добычного участка, причем

$$N = N_{\partial\mathcal{C}} + N_{\text{HC}}, \quad (12)$$

где N_{dc} – число добычных скважин; N_{nc} – число нагнетательных скважин. Необходимо определить дебит скважин. Известен принцип суперпозиции потенциального поля ΔP напоров на скважинах, который позволяет рассматривать взаимодействие всех N скважин между собой в виде систем линейных уравнений. Для стационарного установившегося потока фильтрации имеем следующую систему уравнений:

[illegible]

где гидравлические сопротивления выразятся

$$a_{i,j} = \frac{\left(\ell n \frac{R_{\kappa i,j}}{R_c} + S_{\kappa i,j} \right) \cdot 10^2}{2,3\pi \cdot K_{\phi i,j} \cdot H_{i,j}}, \frac{\text{с.г.}}{\text{м}^2}, \quad (14)$$

Q_j – дебиты скважин, причем $Q_j > 0$ – ДС, $Q_i < 0$ – НС; ΔP_j – депрессии скважин для добычных скважин (ДС) и компрессии для нагнетательных скважин (НС), м.

Из системы (13) следует

$$a_{1,1} = 0; a_{2,2} = 0; a_{N,N} = 0, \quad (15)$$

так как не может быть фильтрационного потока из скважины i в ту же скважину i .

Вследствие очевидной симметрии матрицы гидравлических сопротивлений:

$$A = \begin{vmatrix} a_{1,1}; a_{1,2}; ...; a_{1,N} \\ a_{2,1}; a_{2,2}; ...; a_{2,N} \\ ..... \\ a_{N,1}; a_{N,2}; ...; a_{N,N} \end{vmatrix}, \quad (16)$$

также запишем:

$$\begin{aligned} a_{i,j} &= a_{j,i}, \\ i &= \overline{1, N}; \quad j = \overline{1, N}; \quad i \neq j. \end{aligned} \quad (17)$$

Здесь в системе уравнений (13) необходимо принимать $a_{i,j}$ со знаком плюс для добычных скважин и со знаком минус для нагнетательных скважин или наоборот с тем, чтобы было соблюдено основное условие баланса флюидов, т.е.

$$\sum_{j=1}^{N_{oc}} Q_j = \sum_{i=1}^{N_{zc}} Q_j. \quad (18)$$

При нарушении условия (18) происходит растекание флюида при:

$$\sum_{j=1}^{N_{oc}} Q_j < \sum_{i=1}^{N_{zc}} Q_j, \quad (19)$$

или его разубоживание водой при:

$$\sum_{j=1}^{N_{oc}} Q_j > \sum_{i=1}^{N_{zc}} Q_j. \quad (20)$$

Итак, если заданы все

$$\Delta P_i = S_{n,i} - \text{ для } N_{zc}, \quad i = \overline{1, N_{zc}} \text{ и } \Delta P_j = n \cdot \left(S_{n,i} + S_{0,j} \right) \text{ для } N_{oc}, \quad j = \overline{1, N_{oc}},$$

гидравлические сопротивления в виде матрицы (16) с условиями (15) и (17), то решая систему линейных уравнений (13), однозначно получим дебиты Q_i всех нагнетательных и добычных скважин.

Если параметры S_o , S_n напора в переходный период являются функциями от времени

$$\Delta P_j \text{ на } t \in [0, T], \quad j = \overline{1, N}, \quad (21)$$

тогда система уравнений (13) преобразуется в более сложную систему дифференциальных уравнений в частных производных:

(22)

Размерность систем уравнений (13) и (22) весьма значительна.

Конечно, совершенно определено ясно, что без применения современных компьютеров задачи определения дебитов ДС и НС в такой постановке решить затруднительно.

1. Айткулов, А.У. Совершенствование процесса интенсификации добычи нефти при площадном воздействии / А.У. Айткулов, Ж.А. Айткулов, А.А. Айткулов // Нефтепромысловое дело.- № 8. – С.7-9.
2. Маскет, М. Течение однородных жидкостей в пористой среде / М. Маскет. - М.: Гостоптехиздат. 1949. – 628 с.
3. Рогов, Е.И. Математическое моделирование в горном деле / Е.И. Рогов, В.Г. Язиков, А.Е. Рогов. – Алматы, 2002. – 224 с.
4. Чарный, И.А. Подземная гидродинамика / И.А. Чарный. - М.: Наука. 1963. – 368 с.
5. Язиков, В.Г. Геотехнология урана на месторождениях Казахстана / В.Г. Язиков, В.Л. Забазнов, Н.Н. Петров, Е.И. Рогов, А.Е. Рогов. – Алматы, 2001. – 442 с.

С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

109

Түйін

Бұл мақалада тау-кен және айдау ұңғымаларын ағыны ставкаларды айқындау мәселесін талқылайды, кеуекті ақпарат құралдарында сұйық сұйықтық сүзу гидравликалық кедергісі кеуекті БАҚ қабатының күн белгілі бір санына, сұйықтық ағынының режимін белгілі бір салада шешімін тарады

Кілт сөздер : мұнай қоймасы ; кеуекті орта ; сұйықтық .

*Balmagambetova F.T. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

MATHEMATICAL MODEL OF FLUID FLOW VECTOR FIELD IN A POROUS MEDIUM PRODUCTIVE OIL RESERVOIR

ABSTRACT

This article discusses the problem of determining the flow rates of mining and injection wells, the hydraulic resistance of liquid fluid filtration in porous media, spread the solution on a certain area for a certain number of days, the regime of fluid flow in porous media layer.

Key words: oil reservoir; porous medium; fluid.

ӘОЖ 71

*Барбосынова Г.Е., аға оқытушы
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЫҚШАМАУДАНДАРЫНДАҒЫ ДЕМАЛЫС АЙМАҒЫН ЖОБАЛАУДЫҢ КӨКЕЙКЕСТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АННОТАЦИЯ

Үлкен қалалардың табиғаты және қоршаған ортасы шамалы сынақ әлеміне жетелейді. Қалалардағы өндіріс орындарының құрылыс орындарының жанармай құю бекеттерінің, тұрғындардың әрқилылығы ауаны ластау көзі болып табылады. Қаланың экологиясы басты мәселе болып табылмайды, қала халқының және әрқайсысымыздың басты мәселеміз жұмыс графигінің тығыздығынан жанұя ортасында, достар арасында немесе өзімізбен өзіміздің демалуға уақытымыздың болмауы. Осы түйіткелге орай бүгінгі күні демалыс орындары учаскелерін жобалау мен абаттандыру бұрынғыға қарағанда көкейкесті мәселе бола бастады. Ол басқаша жақындауды, өзге материалды - эстетикалық нормалар мен ережелерді талап етеді. Демалыс орындарын жобалау шынайы

мүмкіндіктерге, орналасуына, ықшамаудандардың жер учаскесінің көлемі мен ерекшеліктеріне, сонымен қатар шығармашылық қиял дәрежесіне тікелей тәуелді.

Кілт сөздер: *рельеф; учаскелер; инфраструктура; ландшафт; аудан; ықшамаудандар; материалды - эстетикалық.*

Әлемдегі халықтың көпшілігі қалада тұрады. Қазақстандағы қала саны баршылық. Солардың бірі, елдің батыс өңірінде орналасқан Ақтөбе қаласы. Қаладағы тұрғындар санының өсуі (827 400 адам) мен қала құрылысының тығыздығы экологиялық жайлы зона құру мәселесінің маңыздылығын ойландырады. Қалалықтардың өндірістегі және үзілістегі іс – әрекетінің ықпалынан табиғи тартымды демалыс орындары деградацияға ұшрады.

Ақтөбе қаласының табиғаты мен қоршаған ортасы шамалы сынақ әлеміне жетелейді. Қаладағы өндіріс орындарының құрылыс орындарының жанармай құю бекеттерінің, тұрғындардың әрқилылығы ауаны ластау көзі болып табылады. Қаланың экологиясы басты мәселе болып табылмайды, қала халқының және әрқайсысымыздың басты мәселеміз жұмыс графигінің тығыздығынан жанұя ортасында, достар арасында немесе өзімізбен өзіміздің демалуға уақытымыздың болмауы.

Осы түйіткелге орай бүгінгі күні демалыс орындары учаскелерін жобалау мен абаттандыру бұрынғыға қарағанда көкейкесті мәселе бола бастады. Ол басқаша жақындауды, өзге материалды - эстетикалық нормалар мен ережелерді талап етеді. Демалыс орындарын жобалау шынайы мүмкіндіктерге, орналасуына, ықшамаудандардың жер учаскесінің көлемі мен ерекшеліктеріне, сонымен қатар шығармашылық қиял дәрежесіне тікелей тәуелді.

Ақтөбе қаласы көптеген аудандар мен ықшамаудандардан тұрады. Ықшамаудандар қазіргі қала құрылысының бастысы. Солардың бірегейі онбірінші, он екінші ықшамаудандар.

Қоғамымыздың тұрмыстық деңгейінің өсуіне және тұрғындардың өмірлік санасының жоғарлауына орай қала ортасын абаттандыру мен көгалдандыру анағұрлым көкейкесті мәселеге айнала бастады.

Ландшафт дизайны мен сәулеттік нысандарды қоса барлық Ақтөбе ықшамаудандарының композициялық үдерісі болған. Аймақтың табиғи ерекшеліктерінің ізін қуа қалалық жобалық құрылымы бытыраңқылықты паш етеді.

Рельефтік өзгешеліктерге және көліктік инфрақұрылымға байланысты әр әкімшілік қалыптасу кезеңіне орай өз жобалық құрылымына ие.

Онбірінші және онекінші ықшамаудандардың жолдық көшелік торабы «Набережный» көлденең және бойлай созылып жатыр.

Көшелердің біразы рельефтік өзгешеліктерге бағына меридианды бағыттарға ие.

Қаладағы орталық және бүгінгі күні жеке дара үздіксіз көлік дәлізі бұл Әбілқайыр хан даңғылы. Аталмыш ықшамаудандардың құрылысы соңғы жылдары орналасқан жердің ландшафт өзгешеліктерін және микроклиматтық жағдайын есепке ала тұйықталған жобалық құрылымды сипаттайды.

Бүгінгі күні учаскелердің жобалануы мен абаттандырылуы бұрынғыға қарағанда көкейкесті бола бастады. Ол басқаша жақындауды, өзгеше материалдық эстетикалық нормалар мен ережелерді талап етеді.

Ықшамаудандар тұрғын үй кешендері мен оған жақын орналасқан күнделікті мәдени – тұрмыстық қызметі мекемелерінен тұрады. Мысалы: бала бақшалар, мектептер, асханалар, бірінші қажеттіліктегі тауар дүкендері, спорт алаңдары мен баулар.

Учаскелерді абаттандыру шынайы мүмкіндіктерге, орналасу жағдайына, жер учаскесінің көлемі мен ерекшелігіне, сонымен қатар шығармашылық қиялға тікелей тәуелді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рябушин, А.В. Новые горизонты архитектурного творчества / А. В. Рябушин. - М., 1990. – 241 с.
2. Бхаскаран, Л. Дизайн и время. Стили и направления в современном искусстве и архитектуре / Л. Бхаскаран. - Арт - Родник, 2006. – 257 с.
3. Звагельская, В. Е. Архитектура и градостроительство / В.Е. Звагельская. - Свердловск, 2008. – 314 с.

*Барбосынова Г.Е., ст.преп.
Актюбинский университет им.С.Баишева, Ақтөбе*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ДИЗАЙНА В ЗОНЕ ОТДЫХА ВОКРУГ ГОРОДА АКТӨБЕ

Аннотация

Городские экологические проблемы не главная проблема в качестве главной проблемы населения города , и каждый из нас является отсутствием времени, чтобы отдохнуть в кругу семьи, круг друзей , или даже с самим собой , причина, почему плотный график .

По этой причине , сегодня проблема проектирования и озеленение площади рекреационных зон стал более актуальным , чем когда-либо прежде . Это требует иного подхода , различных материалов и этические

нормы и правила . Проектирование зоны отдыха зависит от реальных возможностей размещения функций и стоимости земли по соседству , а также от степени творческой фантазии .

Так как отдых и пропавших без вести только ограниченное принцип человеческой жизни . С помощью разработки проектов зон отдыха , современный человек появляется многогранный развитие личности , физической подготовленности , укрепление семьи и социологической коммуникации , и т.д.

Ключевые слова: *рельеф ; земельные участки; инфраструктуры; пейзаж ; район ; окрестности; материал - esteticieskie .*

*Barbocynova G.E., senior lecturer
Aktobe university named after S. Baishev*

THE PRESSING ISSUES IN THE DESIGN OF RECREATION AREA AROUND THE CITY OF AKTOBE

ABSTRACT

Urban environmental problems is not a major problem as the main problem of the city's population and each of us is the lack of time to rest in the family circle, the circle of friends, or even with itself, a reason why a tight schedule.

For this reason, today the problem of design and landscaping areas recreation areas became more urgent than ever before. It requires a different approach, different material and ethical norms and rules. Designing recreation area depends on the real possibilities of the placement of features and the value of the land of the neighborhood, as well as the degree of creative imagination.

So how vacation and missing only a limited principle of human life. With the help of development of projects recreation areas, modern man appears multifaceted personality development, physical fitness, strengthening the family and sociological communication, etc.

Key words: *a relief; land; infrastructure; landscape; district; neighborhood; material - esteticieskie.*

УДК 539.1

*Берентаева Н.К.ст.препд.
Актюбинский университет им.С. Баишева*

ОБЩИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ МЕХАНИЗМОВ РАДИАЦИОННОГО ДЕФЕКТООБРАЗОВАНИЯ В ЩЕЛОЧНОГАЛОИДНЫХ КРИСТАЛЛАХ ПРИ ПЛАСТИЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В пластически деформированных кристаллах KCl, KBr и KI эффективно создаются $V_2 \equiv \text{K}_3^-$ -центры при взаимодействии двух междоузельных атомов галогена в поле дивакансий ($v_a^+ v_c^-$).

В пластически деформированных кристаллах KCl, KBr и KI зарегистрированы полосы поглощения $V_3 \equiv \text{K}_2^-$ -центров, которые образуются при взаимодействии двух междоузельных атомов галогена в поле квартет вакансий - $2(v_a^+ v_c^-)$.

Ключевые слова: дислокация; вакансия; упругая деформация; экситон; радиационные дефекты

На основе механических характеристик ЩГК согласно пределом упругости (τ_c) режимы экспериментов сознательно выбирались по пластическому деформации. При напряжениях выше $\tau > \tau_c$ деформация становится преимущественно пластической. Причем предел упругости зависит от температуры деформации: при высоких температурах значение τ_c достигает при незначительной степени относительной деформации, а при 80 К - в пределах 1,5-1,8%. Поэтому пластическая деформация кристаллов осуществлялась при высоких температурах (300 К) со степени относительной деформации ($\epsilon > 2\%$). Измерения спектров поглощения производилась при одинаковых условиях, т. е. при 80 К.

В обоих случаях структуры радиационных дефектов в ЩГК, которые создаются под действием радиации, являлись главным индикатором воздействия деформации на кристалл.

Главным экспериментальным результатом при пластической деформации ЩГК является отсутствие максимума спектра поглощения одноголоидного экситона, локализованного в поле одиночной анионной вакансии (v_a^+). Этот экспериментальный результат свидетельствует о том, что пластическая деформация в ЩГК не создает одиночных анионных вакансий (v_a^+). В пластически деформированных кристаллах в значительных количествах содержатся различные вакансионные и дислокационные дефекты. Любое нарушение периодичности кристаллической решетки может влиять на электронную структуру кристалла как через вносимые нарушением зарядовые особенности, так и посредством изменения ближайшего к нарушению кристаллического

окружения. Для случая одиночных анионных вакансий (ν_a^+) в ЩГК существенен эффективный заряд (+1) относительно решетки этих дефектов, являющийся причиной того, что в зоне запрещенных энергий в кристалле с вакансиями возникают глубокие дискретные энергетические уровни захвата для электронов и дырок. На базе этих уровней могут формироваться различные радиационные дефекты, такие как F^- , V_K^- , V_F^- - центры и др.

Обнаруженные структурные полосы поглощения в ЩГК при значительной степени пластической деформации были приписаны спектрам поглощения однокатионного экситона, локализованного в поле дивакансий ($\nu_c^-\nu_a^+$) и квартет вакансий [$2(\nu_c^-\nu_a^+)$]. С этой точки зрения становится понятным тот эффект, что в пластически деформированных ЩГК эффективно создавались такие радиационные дефекты, как X_3^- и $(X_2)_2^-$ - центры, в состав которых входят ди($\nu_c^-\nu_a^+$), - и квартет [$2(\nu_c^-\nu_a^+)$] вакансий.

Дивакансии ($\nu_c^-\nu_a^+$), в которых заряды одиночных составляющих скомпенсированы, могут вносить уже менее глубокие уровни захвата.

Из экспериментальных результатов сделан вывод, что пластическая деформация в ЩГК создает парные вакансионные дефекты (ди-, и квартет вакансий), которые являются ловушками для стабилизации подвижных междоузельных атомов галогена, приводящие к эффективному росту концентрации X_3^- - центров, так как ассоциация двух Н- центров происходит на базе дивакансий ($\nu_c^-\nu_a^+$) согласно схеме представленной на рисунке 1(а).

Таким образом, в поле вакансионных дефектов пластической деформации в решетки ЩГК создается энергетически выгодная ситуация для формирования термически устойчивых радиационных галогенных дефектов.

Известно [1], что источником всех стабильных радиационных дефектов ЩГК является безызлучательный распад анионных экситонов на первичные радиационные дефекты, так называемые френкелевские пары дефектов – F , H . Эти генетически связанные пары различаются по температуре устойчивости, например, Н-центры стабильны только при 4,2 К, а уже при 50-55 К они становятся делокализованными и вступают во взаимодействия как между собой, так и с другими дефектами решетки. Их дальнейшая стабилизация в решетке осуществляется путем преобразования более сложных агрегатизаций путем взаимодействия между собой. Однако, для того чтобы реализовался процесс

взаимодействия междоузельного атома галогена с другими дефектами необходимо возле них релаксация H -центра в виде молекулярного иона занимающая одно анионного место решетки. Поэтому целесообразно рассмотреть вопрос о пространственном ресурсе для стабилизации междоузельного атома в виде H -центра который продемонстрирован на рисунке 1, б.

Если при упругой деформации кристаллов в анионном узле решетки остается еще достаточно места для размещения междоузельного атома галогена, то создается благоприятное условие для выживания H -центра как изолированного, так и ассоциированного с другими дефектами решетки.

Если при упругой деформации кристаллов в анионном узле решетки из-за сокращения межионного расстояния становится недостаточно места для размещения междоузельного атома галогена, то срабатывает процесс схлопывания пока еще не разделенных F , H -пар с восстановлением кристаллической решетки.

Экспериментальные результаты, свидетельствуют об отсутствии влияния низкотемпературной упругой одноосной деформации на эффективность радиационного дефектообразования (F -центров) в кристаллах KCl и KBr . Это говорит о большой устойчивости по отношению к геометрическому фактору процесса распада на F , H -пары в этих кристаллах. Такая благоприятная ситуация сохраняется согласно расчетным данным для кристаллов $RbBr$, KBr , $NaBr$ и $LiBr$ до $(21 \div 45)\%$ относительной деформации, а для $RbCl$, KCl , $NaCl$ и $LiCl$ до $-(39 \div 61)\%$. Для фторидов независимо от степени упругой деформации всегда остается пространство для размещения междоузельного атома галогена в виде H – центра. Возможно, это является одной из причин отсутствия в кристаллах KCl и KBr уменьшения эффективности радиационного дефектообразования при понижении температуры до температуры жидкого гелия. Отметим, что в кристалле KBr происходит перераспределение эффективности галогенных радиационных дефектов в пользу $\tilde{O}_2^-$ - молекул.

В принципе во всех ЩГК при 4,2 К процесс дефектообразования ухудшается, но усиливается квантовый выход люминесценции автолокализованного экситона. Этот факт еще раз доказывает, что за радиационное дефектообразование и люминесценцию ЩГК ответственен распад автолокализованного экситона по двум каналам: безызлучательно с образованием радиационных дефектов и излучательно с испусканием фотонов.

Температурное тушение люминесценции автолокализованного экситона в ЩГК позволяет выявить канал безызлучательного распада АЛЭ, преимущественно, на радиационные дефекты. В температурном

диапазоне, когда происходит тушение интенсивности люминесценции свободных экситонов, увеличивается интенсивность АЛЭ. Это означает, что между двумя состояниями экситонов существует потенциальный барьер, который преодолевается нагревом кристалла. С дальнейшим ростом температуры ШГК интенсивность люминесценции АЛЭ претерпевает также температурное тушение. В этом случае одновременно с температурным тушением АЛЭ происходит рост эффективности безызлучательного распада АЛЭ на первичные радиационные дефекты (F , H -пары). На примере кристалла KI показано, что малоэффективный при низких температурах (4,2 К) распад экситонов с рождением радиационных дефектов и увеличением температуры резко усиливается в результате термостимулированной автолокализации экситонов [1-3].

Следует особо отметить на экспериментальные данные, ярко свидетельствующие об уменьшении эффективности создания I_3^- - центров в кристаллах KI при низкотемпературной упругой деформации, в основе которой лежит стабилизация H -центра в анионном узле решетки (рисунок 1 б). Причем не только I_3^- - центры, которые являются продуктами взаимодействия двух H -центров в кристаллах KI, и не другие радиационные дефекты не связанные со стабилизационными процессами H -центров, например, - F , $I_A(Na)$, $H_A(Na)$ (ν_a^+) при низкотемпературной упругой деформации на порядок снизились их эффективность образования. Этот экспериментальный факт говорит о том, что при низкотемпературной упругой деформации безызлучательный канал распада АЛЭ в ШГК на первичные радиационные дефекты становится энергетически невыполнимым, как продемонстрировано на рисунке 1 б.

Стехиометрические параметры H -центра показывают, что в кристалле KI процесс создания H -центров закрыт из-за невыгодности образования междоузельного атома галоида H -центра, так как его размер больше размера пустоты решетки (рисунок 1 б). Это говорит о том, что в кристалле KI эффективность образования $\text{C}_{3\text{gca}}^-$ -центров резко должна снижаться.

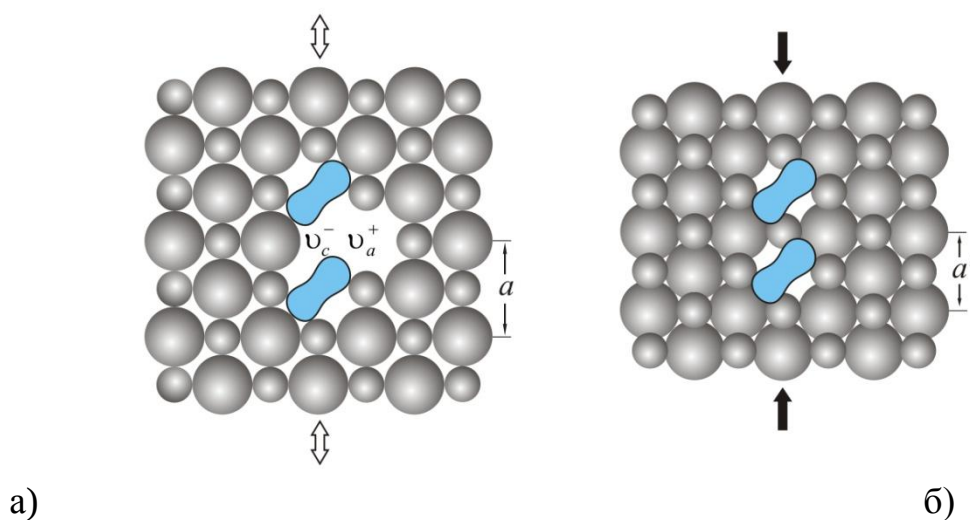

Рисунок 1 - Схема взаимодействия двух H -центров после пластической деформации при 300 К (а) и низкотемпературной 80 К (б) упругой деформации в решетке ЦГК

На основании расчетных данных можно четко интерпретировать экспериментальные результаты по абсорбционной спектроскопии относительно эффективности образования X_3^- -центров в хлоридах, бромиды и иодидах при низкотемпературной упругой деформации из-за размерности релаксированного H -центра: в кристаллах KCl и KBr эффективность образования Cl_3^- и Br_3^- - центров соответственно остается без изменения, а в кристалле KI эффективность образования I_3^- -центров резко снижается.

Таким образом, в поле вакансионных дефектов пластической деформации в решетки ЦГК создается энергетически выгодная ситуация для формирования термически устойчивых радиационных галогенных дефектов.

Экспериментальные результаты свидетельствуют об отсутствии влияния низкотемпературной упругой одноосной деформации на эффективность радиационного дефектообразования (F -центров) в кристаллах KCl и KBr. Это говорит о большой устойчивости по отношению к геометрическому фактору процесса распада на F , H -пары в этих кристаллах. Такая благоприятная ситуация сохраняется согласно расчетным данным для кристаллов RbBr, KBr, NaBr и LiBr до (21÷45) % относительной деформации, а для RbCl, KCl, NaCl и LiCl до - (39÷61) %. Для фторидов независимо от степени упругой деформации всегда остается пространство для размещения междоузельного атома галогена в виде H -центра. Возможно, это является одной из причин отсутствия в кристаллах KCl и KBr уменьшения эффективности радиационного дефектообразования при понижении температуры до температуры

жидкого гелия. Отметим, что в кристалле KBr происходит перераспределение эффективности галогенных радиационных дефектов в пользу $\tilde{O}_2^-$ - молекул.

В принципе во всех ЩГК при 4,2 К процесс дефектообразования ухудшается, но усиливается квантовый выход люминесценции автолокализованного экситона. Этот факт еще раз доказывает, что за радиационное дефектообразование и люминесценцию ЩГК ответственен распад автолокализованного экситона по двум каналам: безызлучательно с образованием радиационных дефектов и излучательно с испусканием фотонов.

Температурное тушение люминесценции автолокализованного экситона в ЩГК позволяет выявить канал безызлучательного распада АЛЭ, преимущественно, на радиационные дефекты. В температурном диапазоне, когда происходит тушение интенсивности люминесценции свободных экситонов, увеличивается интенсивность АЛЭ. Это означает, что между двумя состояниями экситонов существует потенциальный барьер, который преодолевается нагревом кристалла. С дальнейшим ростом температуры ЩГК интенсивность люминесценции АЛЭ претерпевает также температурное тушение. В этом случае одновременно с температурным тушением АЛЭ происходит рост эффективности безызлучательного распада АЛЭ на первичные радиационные дефекты (F , H -пары). На примере кристалла KI показано, что малоэффективный при низких температурах (4,2 К) распад экситонов с рождением радиационных дефектов и увеличением температуры резко усиливается в результате термостимулированной автолокализации экситонов [3-4].

Следует особо отметить на экспериментальные данные, ярко свидетельствующие об уменьшении эффективности создания I_3^- - центров в кристаллах KI при низкотемпературной упругой деформации, в основе которой лежит стабилизация H -центра в анионном узле решетки (рисунок 1 б). Причем не только I_3^- - центры, которые являются продуктами взаимодействия двух H -центров в кристаллах KI, и но другие радиационные дефекты не связанные со стабилизационными процессами H -центров.

Стехиометрические параметры H - центра показывают, что в кристалле KI процесс создания H -центров закрыт из-за невыгодности образования междоузельного атома галоида H -центра, так как его размер больше размера пустоты решетки (рисунок 1 б). Это говорит о том, что в кристалле KI эффективность образования $\text{C}_{3\text{акс}}^-$ -центров резко должна снижаться.

На основании расчетных данных можно четко интерпретировать экспериментальные результаты по абсорбционной спектроскопии

относительно эффективности образования X_3^- -центров в хлоридах, бромидах и иодидах при низкотемпературной упругой деформации из-за размерности релаксированного H -центра: в кристаллах KCl и KBr эффективность образования Cl_3^- и Br_3^- -центров соответственно остается без изменения, а в кристалле KI эффективность образования I_3^- -центров резко снижается.

Список литературы

1. Лущик, Ч. Б. Распад электронных возбуждений на радиационные дефекты в ионных кристаллах / Ч. Б. Лущик, И.К. Витол, М.А. Эланго // УФН. -1977. - С. 223-251.
2. Лущик, Ч.Б. Распад электронных возбуждений с образованием дефектов в твердых телах / Ч.Б. Лущик, А.Ч. Лущик. – М.: Наука, 1989. – 264 с.
3. Эланго, М.А. Элементарные неупругие радиационные процессы / А. Эланго. – М.: Наука, 1988. - 263 с.
4. Лисицын, В.М. Радиационная физика твердого тела / В.М. Лисицын. - Томск: Томский политехнический университет, 2008. - 172 с.

*Берентаева Н.К.ст.препд.
Актюбинский университет им.С. Баишева*

ЖАЛПЫ ПЛАСТИКАЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯ КЕЗІНДЕ СІЛТІЛ ГАЛОИДТЫ КРИСТАЛДАРДАҒЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ АҚАУДЫҢ ПАЙДА ТЕТІКТЕРІН ЕРЕЖЕЛЕРІ

Икемділік деформациялануы кристалдар KCl , KBr және KI тиімді құрылған V_2) (Divacancies екі интерстициальды галогендік атомдардың өзара іс-қимыл орталықтарын $\equiv$.

) 2 (- Икемділік деформациялануы кристалдар KCl , KBr және KI кваттет бос екі интерстициальды галогендік атомдарының өзара құрылады сіңіру жолағы $v_3 \equiv$ орталықтарын , тіркелген .

Кілт сөздер : жылжуы; бос қызмет орны; серпімді деформация ;
Экситондар ; радиациялық ақаулар

*Berentaeva N.K. senior lecturer.
Aktobe university named after S. Baishev*

GENERAL RULES MECHANISMS OF RADIATION DEFECT FORMATION IN ALKALI HALIDE CRYSTALS DURING PLASTIC DEFORMATION

ABSTRACT

The plastically deformed crystals KCl, KBr and KI effectively created $V_2 \equiv \text{K}_3^-$ -the centers of the interaction of two interstitial halogen atoms in the Divacancies ($v_a^+ v_c^-$).

The plastically deformed crystals KCl, KBr and KI registered absorption band $V_3 \equiv \text{K}_2^-$ - centers, which are formed by the interaction of two interstitial halogen atoms in the Quartet vacancies - 2 ($v_a^+ v_c^-$).

Key words: *dislocation; vacancy; elastic deformation; exciton; radiation defects.*

УДК 656.212

*Беркешева А.С.к.т.н.,
Актюбинский университет им.С. Баишева*

К ВОПРОСУ УПРАВЛЕНИЯ НЕПРЕРЫВНЫМ ПЕРЕВОЗОЧНЫМ ПРОЦЕССОМ В ОБЩЕТРАНСПОРТНЫХ УЗЛАХ ПРИ ВЗАИМОДЕЙСТВИИ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ ТРАНСПОРТА

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены вопросы регулирования перевозочными процессами в общетранспортных узлах и предложены пути их совершенствования.

Ключевые слова: *транспорт, дорога, узел, перевозка.*

В условиях взаимодействия различных видов транспорта в общетранспортных узлах для ускорения продвижения грузов важное значение имеет совершенствование оперативного управления непрерывным перевозочным процессом путем повышения эффективности использования транспортных средств.

В первую очередь необходимо вскрыть и использовать имеющиеся резервы в смешанном сообщении, в которые включаются и общетранспортные узлы. В настоящее время имеется возможность организации смешанных перевозок грузов через порт Актау, а также максимального использования внутренних водных путей для перевозок массовых грузов (уголь, зерно), что позволит намного сократить транспортные издержки. Важным резервом также является оптимальное использование складов и механизмов в портах, свободных в межнавигационный период.

Регулярность перевозок в смешанных сообщениях в сочетании с повышением скорости доставки освободит предприятия от необходимости содержать большие запасы сырья, материалов, топлива. Совершенствование технологии работы пунктов перевалки грузов должно предусматривать организацию ритмичной работы станций и портов на основе четкой взаимной информации, применение наиболее рациональных способов механизации погрузочно-разгрузочных работ, комплексное использование технических средств станций и порта. Необходимо шире применять прямой вариант перегрузки «судно-вагон» и современные методы ускорения разгрузки подвижного состава с применением контейнеров. По данным крупных предприятий, подъездные пути которых входят в транспортный узел, от поступления сырья на завод до отправки потребителю готовых изделий материалы и полуфабрикаты подвергаются перегрузке и перемещению 20-25 раз. Экономическая составляющая по транспорту к основному производству на крупных предприятиях машиностроения и металлургической промышленности достигает до 50 %.

На металлургических заводах республики основным видом внутризаводского транспорта является железнодорожный, удельный вес которого в объеме внутрипроизводственных перемещений составляет более 90 %. Здесь же ежедневно обрабатывается значительное число вагонов магистрального транспорта. В целях сокращения простоя этих вагонов важным резервом является согласованность работы железнодорожных цехов с железной дорогой. Создание объединенных транспортных хозяйств, разработка методики выбора рационального вида транспорта для обслуживания внутризаводских перевозок позволит значительно сократить транспортные издержки.

Подавляющий объем прибывающих на предприятия грузов и отправления готовой продукции потребителям производится в смешанных сообщениях. Отсутствие четкого учета и планирования таких перевозок приводит к разобренным схемам сообщений с участием нескольких видов транспорта, которые на практике применяются не там, где они эффективны, но и в экономически нецелесообразных

направлениях транспортировки. В результате возникают невыгодные короткопробежные перевозки, параллельные перевозки невыгодными видами транспорта, сверхкружные перевозки в смешанных международных сообщениях. Ликвидация или сокращение таких перевозок путем внедрения новых методов расчета и способов транспортировки грузов, в том числе и с контейнерными перевозками – важный резерв в повышении эффективности использования транспортных средств.

В стыковых пунктах взаимодействия видов транспорта, а также на стыковых железнодорожных станциях железных дорог разных стран не решены вопросы информации автоматизированных систем управления перегрузочными операциями и оптимизации технологических процессов, что вызывает образование значительных потерь. Например, на станции Достык технологическим процессом заложена необоснованная норма простоя вагонов при перегрузке вагонов от 1 суток до 11 суток. При передаче вагонов в речных портах внутренних водных путей и морского порта Актау норма простоя превышает 3 суток.

Задержки грузов в прямых смешанных сообщениях вызываются также несогласованностью соотношения тарифов на перевозку грузов как между отдельными странами и регионами, так и между видами транспорта. Государственное регулирование тарифной политики даст возможность ускорения перевозок грузов путем их перевозки по единым платежным документам.

Затраты на сам перевозочный процесс составляют менее половины всех транспортных расходов, а более половины приходится на грузовые операции, завоз и вывоз грузов. В связи с этим важно рассматривать перевозочный процесс как непрерывный на всем пути следования с участием разных транспортных отраслей с целью выявления главных резервов снижения транспортных расходов.

Комплексные проблемы управления работой единой транспортной системы страны должны рассматриваться в непосредственной связи с развитием транспортных сетей и их технического оснащения, а также с экономическими проблемами целесообразного распределения перевозок и эффективного использования транспортных средств каждого вида транспорта. Решение такой сложной задачи требует глубокого исследования таких вопросов, как:

- динамика изменения грузовых перевозок на основных направлениях транспортной сети в зависимости от развития и размещения производительных сил в стране;
- разработка оптимальных схем загрузки линий разных видов транспорта в зависимости от использования их пропускной способности;

- совершенствование методов выбора видов транспорта для перевозок;
- развитие мультимодальных перевозок в стране;
- централизованная координация непрерывного перевозочного процесса по единой технологии;
- дальнейшее развитие форм транспортно-экспедиционного обслуживания клиентуры;
- концентрация грузовой работы на меньшем числе транспортных объектов с развитым уровнем механизации погрузочно-разгрузочных работ;
- повышение скоростей движения, массы и грузоперевозимости транспортных средств;
- совершенствование структуры и методов управления на транспорте.

В последние годы внедрение мультимодальных поездов с малой массой и повышенной скоростью доказали эффективность перевозки скоростных грузов. Организация безостановочного пропуска таких поездов на дальние расстояния увеличит конкурентоспособность железных дорог в международных грузовых перевозках.

Интенсификация пропускной способности трубопроводного транспорта за счет повышения давления, увеличения числа перекачивающих станций, ускорения сливных работ позволит значительно разгрузить другие виды транспорта от перевозки наливных грузов и снизить себестоимость перевозок.

Воздушный транспорт должен взять на себя выполнение дальних пассажирских перевозок и перевозки скоростных грузов.

Короткобежные грузы и малопартийные перевозки грузов на дальние расстояния должны быть переданы автомобильному транспорту.

На железных дорогах важнейшим условием ускорения пропуска грузопотоков является увеличение транзитности перевозок.

Важным резервом в снижении транспортных издержек является повсеместное увеличение скоростей передвижения транспортных средств по транспортным сетям путем внедрения новых технологий и средств управления их продвижением.

В целях решения актуальных проблем управления перевозочным процессом в смешанных сообщениях необходимо разрабатывать вопросы: методологические основы управления единой транспортной системой (ЕТС) страны; научные основы организации управления ЕТС; исследование технологических, технических, экономических и правовых основ управления ЕТС; развитие методов оперативного управления перевозками в смешанных сообщениях.

Доставка грузов от производителя к потребителю включает выполнение таких транспортных работ: погрузка-выгрузка, хранение, перевозка. Поэтому транспортной операцией называется законченный объем транспортных работ, а перевозочным процессом – последовательность выполнения транспортных операций. Четкое прослеживание выполнения каждой из транспортных операций на основе наложенной информации о местах нахождения грузов и транспортных единиц, оперативное вмешательство управленческими действиями в перевозочный процесс для увязки технологических последовательностей – важная задача повышения эффективности функционирования ЕТС.

Наиболее актуальными на современном этапе являются задачи оптимизации управления процессами перевалки и перегрузки грузов в смешанных сообщениях и в стыковых пунктах, путем оптимизации параметров постоянных устройств и технического оснащения транспортных узлов, регулирования тарифной политики, планирования подвода подвижного состава.

В целях оптимизации технологических процессов в транспортных предприятиях ЕТС необходимо расширить применение методов исследования операций на транспорте, таких как:

- методы расчета потребной оснащенности погрузочно-разгрузочных фронтов;
- обоснование пропускных способностей транспортных объектов;
- анализ и учет неравномерностей грузопотоков;
- моделирование работы транспортных объектов;
- методы теории информации.

Решение перечисленных межотраслевых транспортных проблем будет способствовать улучшению управления непрерывным перевозочным процессом на ЕТС.

Список литературы:

1. Карсыбаев, Е.Е. Предпосылки интеграции железнодорожных перевозок Казахстана в мировую систему транспортных услуг / Е.Е. Карсыбаев, С.Ш. Сарбаев // Актуальные вопросы проектирования, строительства и эксплуатации транспортно-коммуникационных сооружений. - Алматы, 2003. – С. 9-12.
2. Сабетов, А. Транспортный комплекс Республики Казахстан в инфраструктуре товарного рынка / А. Сабетов, С.Ш. Сарбаев // Вестник Высшей школы. - 2004. - №1. – С.12-14.

Беркешева А.С. т.ғ.к.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

ЖАЛПЫ КӨЛІК ТАСЫМАЛДАУ ТОРАПТАРЫНДА ПРОЦЕСІНІҢ ҮЗДІКСІЗДІГІН ӨЗАРА КӨЛІК ТҮРЛЕРІН БАСҚАРУ

Көлік бірлік қазақстан бойынша тасымалдаулар процестерді реттеу тармағы сұрақтар қарастырылады және олардың жетілдіру жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер : *жол , құрастыру , көлік .*

*Беркешева А.С. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

THE QUESTION OF CONTINUOUS TRANSPORTATION PROCESS IN GENERAL TRANSPORT NODES IN INTERACTION OF DIFFERENT TYPES OF TRANSPORT

ABSTRACT

In clause questions of regulation by transportation processes in transport units are considered and ways of their perfection are offered.

Key words: *Traffic, assembly , transportation.*

УДК 539.1

*Жубатырова А.Ш.магистр, ст.препд.
Актюбинский университет им.С. Баишева*

РАСПАД ЭЛЕКТРОННЫХ ВОЗБУЖДЕНИЙ В ЩЕЛОЧНОГАЛОИДНЫХ КРИСТАЛЛАХ

АННОТАЦИЯ

О проблемам релаксации электронных возбуждений в щелочногалоидных кристаллах показывает, что причиной создания первичных радиационных дефектов является безызлучательный распад автолокализованных экситонов.

Ключевые слова: *Люминесценция; автолокализация; экситон; упругая деформация.*

Взаимодействие электромагнитного излучения с веществом состоит из ряда последовательно протекающих физических процессов. Первым этапом этого процесса является непосредственный акт соударения

ионизирующей частицы с кристаллообразующей матрицей, в результате чего передается энергия, а участники соударения переходят в новое метастабильное состояние. Время отдельного соударения можно оценить в $10^{-16} \div 10^{-14}$ с.

При упругой передачи энергии кинетическая энергия системы остается постоянной, а при неупругой передачи энергии - кинетическая энергия системы затрачивается на изменение потенциальной энергии вещества.

В ЩГК вероятность упругого рассеяния при не очень больших энергиях налетающих частиц незначительна. Энергия затрачивается в основном на возбуждение электронной подсистемы. Проявляется это в ионизации или в возбуждении электронов в различных оболочках (как внешних, так и внутренних) кристаллообразующих частиц. Электроны, получившие избыточную энергию и импульс, вступают во взаимодействие с кристаллом, растрачивая при этом энергию на создание вторичных (и последующих) электронных возбуждений. Это второй этап, который можно условно назвать этапом размена энергии. Например, при поглощении рентгеновских квантов с энергией $10^3 \div 10^5$ эВ каждый фотон первоначально создает одно электронное возбуждение, которое преобразуется в $10^2 \div 10^3$ вторичных ЭВ [1- с.148]. Размен энергии до значений порядка энергии связи в кристалле (около десятка эВ) происходит очень быстро, соответствующее время оценивается в $10^{-14} \div 10^{-13}$ с.

В ЩГК, для которых самыми низкоэнергетическими возбуждениями являются ЭВ анионов (X^-), это приводит к связыванию ионизованного аниона (X^0) с соседним регулярным анионом (X^-) с образованием X_2^- , которое становится основной структурной единицей релаксирующих ЭВ (экситонов и дырок).

В ЩГК электронное возбуждение можно представить как связанное состояние электрона и дырки. Наиболее низкоэнергетическому процессу ионизации соответствует переход электрона из валентной зоны в зону проводимости, для осуществления которого требуется затратить энергию равную ширине запрещенной зоны в ЩГК (E_g). Эта величина находится в зависимости от симметрии точки решетки, в которой осуществляется электронный переход. Связанное состояние электрона и дырки – экситон имеет наименьшую энергию создания (E_{ex}).

Классическим и апробированным физическим методом исследования электронных возбуждений в ЩГК является метод абсорбционной спектроскопии, т.е. прямое экспериментальное измерение спектров оптического поглощения в режиме «однофотонного поглощения» выполняющееся при умеренных интенсивностях поглощенных световых потоков. Прямая экспериментальная регистрация спектров собственного

(фундаментального) поглощения весьма затруднена из-за большого значения коэффициента поглощения ($\lambda=10^5\div10^7\text{ см}^{-1}$). Поэтому в связи с этим для измерения продиктованы очень тонкие микронные слои решетки, что не выполнимо в условиях монокристалла.

Собственные ЭВ в спектрах поглощения тонких пленок ЩГК исследованы в [2]. Тонкие пленки были изготовлены сублимированием щелочногалоидных соединений на кристаллы LiF. Это связано с тем, что кристалл LiF прозрачен в той области спектра, в которой должны проявляться максимумы фундаментального поглощения остальных 19 щелочногалоидных кристаллов. В кристалле LiF максимум низкоэнергетических анионных экситонов при 80 К соответствует 13 эВ, а у остальных кристаллов – в пределах $10\div5,8$ эВ. Поэтому кристалл LiF играет роль подложки для тонкого слоя ЩГК.

Однофотонное поглощение соответствует электронным переходам между состояниями различной чётности: $np^6 \rightarrow np^5 \uparrow + 1 \downarrow$. Двухфотонное поглощение соответствует электронным переходам между состояниями одинаковой чётности: $np^6 \rightarrow np^5 \uparrow + 1 \uparrow$. В соответствии с правилом отбора в режиме однофотонного поглощения в ЩГК создаются $1s$ -, $2s$ -, $3s$ -экситоны, а в режиме двухфотонного поглощения – $2p$ -, $3p$ -экситоны.

Для интерпретации спектров собственного поглощения ЩГК необходимо выделить в них спектральные области, обусловленные созданием анионных экситонов и электронно-дырочных возбуждений.

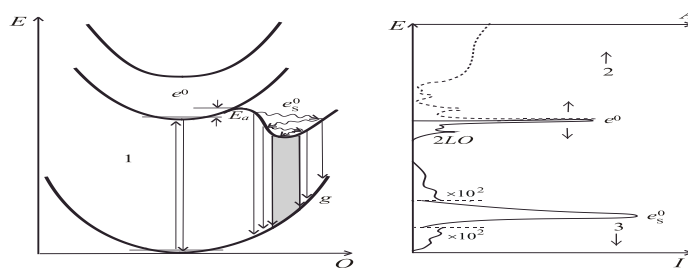
Спектры оптического поглощения ЩГК характеризуют ЭВ (экситоны) в момент их создания в решетке, но не способны дать ответ на вопрос как идет дальнейшая релаксация ЭВ. Эту информацию получают на основании изучения люминесценции ЩГК, возбужденных ионизирующими излучениями вакуумной ультрафиолетовой или X-радиацией.

Люминесценция кристаллов щелочногалоидных соединений, как правило, делится на два вида – собственная и примесная (или дефектная) люминесценция. Собственная люминесценция кристаллов возникает при излучательной аннигиляции свободных и АЛЭ в регулярных узлах кристаллической решетки, и поэтому термин «собственный» означает, что излучательная релаксация ЭВ происходит только с участием кристаллообразующих частиц основной матрицы.

Собственную люминесценцию ЩГК подразделяют на люминесценцию свободных и АЛЭ. Экспериментальные обнаружения [З.с.90;] люминесценции свободных и АЛЭ в щелочных иодидах и бромидах показали возможность сосуществования экситонов в двух состояниях, разделяющиеся энергетическим барьером. Установлено, что в иодидах и бромидах щелочных металлов для автолокализации экситонов

необходима энергия активации, а в хлоридах щелочных металлов автолокализация происходит безбарьерно. На рисунке 1 в конфигурационных координатах показана качественная энергетическая схема для ЩГК свободных и АЛЭ [4.126]. Слева приведены зависимости от деформации энергетических состояний кристалла без экситонов (g), со свободными экситонами (e^0) и автолокализованными экситонами (e_s^0). Показан автолокализационный барьер (E_a) между квазисвободными и автолокализованными состояниями. Как видно из рисунка 1, в спектрах излучения проявляются узкая полоса люминесценции свободного экситона с малым стоксовым сдвигом и широкополосное свечение АЛЭ с большим стоксовым сдвигом. Узкие полосы люминесценции экспериментально были обнаружены в иодидах щелочных металлов, краевая люминесценция – в бромиды щелочных металлов [4, с.124].

По характеру поляризации и времени жизни, а также из какого состояния АЛЭ происходит излучение, люминесценция АЛЭ классифицировалась на две группы: σ - и π -люминесценции. Излучение АЛЭ обусловленное разрешенными переходами из синглетного состояния ($^1\Sigma_u^+ \rightarrow ^1\Sigma_g$) имеет короткое время затухания ($10^{-9} \div 10^{-8}$ с), и оно σ – поляризовано с дипольным электрическим

1 Рисунок – Энергетическая диаграмма свободных и автолокализованных экситонов в ЩГК [2, с.96]

вектором параллельным оси V_K -центра (X_2^- -молекулы). Поскольку σ -люминесценция отвечает начальному этапу релаксации АЛЭ и по этому свечение характеризуется малым стоксовым сдвигом (0,3 эВ) относительно собственного поглощения и высокоэнергетическим спектром излучения.

Излучение АЛЭ обусловленное разрешенными переходами из триплетного состояния ($^3\Sigma_u^+ \rightarrow ^1\Sigma_g$) имеет относительно длительное время жизни ($10^{-6} \div 10^{-3}$ с), и оно π - поляризовано с дипольным электрическим вектором перпендикулярным оси V_K -центра, т.е. ядра АЛЭ. π -люминесценция из-за спин-орбитального взаимодействия имеет большой стоксовый сдвиг ($\Delta \cong 0,6$ эВ) относительно собственного

поглощения. Два компонента, быстрый и медленный, обычно наблюдаются в кинетике затухания триплетного излучения.

Основанием трех классификаций АЛЭ являются значения относительных стоксовых потерь люминесценции – $S_R = (E_{ex}^{\chi} - E_{\sigma,\pi}^I) / E_{ex}^{\chi}$, где E_{ex} – положения максимумов полос поглощения свободных экситонов с $n=1$; E_{σ} и E_{π} – положения максимумов люминесценции синглетных (σ) и триплетных (π) АЛЭ, соответственно. Принято считать, что если значения $S_R=0,25\div0,34$, то это характеризует автолокализованный экситон I-типа с центрально-симметричной (on) конфигурацией, если значения $S_R=0,35\div0,46$, то это характеризует автолокализованный экситон II-типа со слабо асимметричной (weak off) конфигурацией, если значения $S_R=0,46\div0,65$, то это характеризует автолокализованный экситон III-типа со сильно асимметричной (strong off) конфигурацией.

Согласно [3,с,29], чем больше параметр Рабина-Клика – (S/D), тем больше вероятность возникновения сильно асимметричной конфигурации АЛЭ. Например, при $S/D < 0,3$ возникают АЛЭ I-типа, при $S/D \approx 0,4$ – II-типа, при $S/D > 0,4$ – III-типа. Где, S - расстояние между двумя ближайшими анионами в направлениях их наиболее плотной упаковки по $\langle 100 \rangle$, D - диаметр атома галогена. Отношение S/D растет в ряду катионов $Li^+ \rightarrow Na^+ \rightarrow Rb^+ \rightarrow Cs^+$ и анионов $I^- \rightarrow Br^- \rightarrow Cl^- \rightarrow F^-$.

Для АЛЭ в ЦГК I-типа доказали, что излучение АЛЭ может происходить как из триплетного состояния (например, π -люминесценция в кристаллах NaBr и NaI), так из синглетного состояния (например, σ -люминесценция).

В температурном диапазоне, когда происходит тушение интенсивности люминесценции свободных экситонов, увеличивается интенсивность автолокализованных экситонов, т. е. зарегистрирован χ -образный температурный ход. Это означает, что между свободным и автолокализованным состояниями экситонов существует потенциальный барьер, высота которого уменьшается, а в последующем с ростом температуры кристалла полностью исчезает. При высоких температурах, выше температуры делокализации междоузельных атомов галогена (H-центров), происходит их взаимодействие, как между собой, так и с другими дефектами кристаллической решетки.

Однако эти взаимодействия рассматривались с точки зрения стабилизации междоузельных атомов галогена без перестройки кристаллической решетки и не учтены особенности локального понижения симметрии решетки легкими катионами, вакансионными дефектами, а также напряжением упругой деформации.

Список литературы:

1. Лущик, Ч. Б. Распад электронных возбуждений на радиационные дефекты в ионных кристаллах / Ч. Б. Лущик, И. К. Витол, М. А. Эланго // УФН. -1977. - С. 223-251.
2. Лущик, Ч.Б. Распад электронных возбуждений с образованием дефектов в твердых телах / Ч. Б. Лущик, А. Ч. Лущик. – М.: Наука, 1989. – 264 с.
3. Эланго, М.А. Элементарные неупругие радиационные процессы / М. А. Эланго. – М.: Наука, 1988. - 263 с.
4. Алукер, Э. Д. Электронные возбуждения и радиолуминесценция щелочногалогидных кристаллов / Э. Д. Алукер, Д. Ю. Лусис, С. А. Чернов. –Рига: Зинатне, 1979. - 251 с.

*Жубатырова А.Ш. магистр, аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**СІЛТІЛІ ГАЛОИДТАРДА КРИСТАЛДАРДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДАР
ЫДЫРАУЫ**

Сілтілі галоидты кристалдардағы электрондық қозғалған релаксация мәселелері туралы бастапқы радиациялық ақаулардың жасау үшін себеп өзін-өзі қамалып экситондардың емес радиациялық ыдырау екенін көрсетеді .

Кілт сөздер : люминесценциясы ; өзін-өзі түстерді қамту ;
Экситондар ; серпімді деформация

*Zhubatyrova A.Sh. master, senior lecturer
Aktobe university named after S. Baishev*

**DECAY OF ELECTRONIC EXCITATIONS IN ALKALI HALIDE
CRYSTALS**

ABSTRACT

About the problems of relaxation of electronic excitations in alkali halide crystals shows that the reason for the creation of primary radiation defects is non-radiative decay of self-trapped excitons.

Key words: *Luminescence; self-trapping; exciton; elastic deformation.*

ӘОЖ 622.271: (622.682+622.684)

*Имангазин М.К .т.ғ.к.,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АРАЛЫҚ ҚОЙМАНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АНЫҚТАУ

АННОТАЦИЯ

Үзілмелі-толассыз технологиялық кешенге қолайлы жұмыс жағдайын жасау мақсатымен және әр түрлі себептерге байланысты тоқтаулардың кері әсерін жою үшін аралық қойма жасақталуы тиіс. Мақалада аралық қойманың тиімділігін дәлелдеу негізінде автокөліктің екі нұсқа бойынша қызметін жасау кезіндегі техника-экономикалық көрсеткіштері келтірілген.

Кілт сөздер: *үзілмелі-толассыз технология; аралық қойма; экскаватор; ұңғубеттік тау-кен жұмыстары; конвейер; тиімділік; кен массасы.*

Үзілмелі-толассыз технологиялық кешенге қолайлы жұмыс жағдайын жасау мақсаттарымен және әр түрлі себептерге байланысты тоқтаулардың кері әсерін жою үшін аралық қойма жасақталуы тиіс. Егер аралық қойманың параметрлері оңтайлы шамада болса, оған сәйкес технологиялық кешеннің экономикалық пәрменділігі де ең жоғары шамада болады. Аралық қойманы жасауға жұмсалатын қаражат шығынның шамасы оның оңтайлы сыйымдылық көлемімен анықталады. Аралық қойманың қолдану тиімділігін анықтау үшін бірнеше пайдалану нұсқаларды салыстырамыз. Негізгі салыстыратын нұсқа бойынша, технологиялық кешеннің өнімділігінің жоғарылауы тау-кен жабдықтар санының өсуі арқылы жүзеге асырылады. Бәсекеге қабілетті нұсқа бойынша үзілмелі-толассыз технологиялық кешен жабдықтарының құрамында аралық қойма ескеріледі.

Аралық қойманың тиімділігін дәлелдеу үшін, автокөліктің екі нұсқа бойынша қызметін жасау кезіндегі техника-экономикалық көрсеткіштерін салыстырамыз.

Бірінші нұсқа бойынша үзілмелі-толассыз технологияның конвейерлі бөлігі тоқтап қалған жағдайда, автоөзітүсіргіштер жүкті аралық қоймаға тасымалдайды. Конвейерлі көлік іске қосылған жағдайда үзілмелі-толассыз технологиялық тәсім өзінің жұмысын жоспар бойынша атқара береді.

Екінші нұсқа бойынша үзілмелі-толассыз технологияның конвейерлі бөлігі тоқтап қалған жағдайда жүк уақытша сыртқы үйінділерге тасымалданады.

Бірінші жүкті тасымалдау нұсқасы бойынша келесі жұмыстар атқарылады:

- кен массаны үңгубеттен аралық қоймаға тасымалдау;
- аралық қоймадағы экскаватормен жүкті автоөзітүсіргіштерге тиеу;
- кен массаны аралық қоймадан ұсатқыш - қайта тиеу қондырғыға тасымалдау;
- кен массаны ұсатып, конвейерлік таспаға жеткізу;
- кен массаны конвейерлер мен сыртқы үйіндіге не кен қоймаға тасымалдау;
- кенсіз жыныстарды үйінділеуішпен үйінділеу.

Екінші жүкті тасымалдау нұсқасы бойынша келесі жұмыстар атқарылады:

- кен масса аршық маңындағы кен қоймаға, не сыртқы үйінділерге автоөзітүсіргіштермен тасымалданады.

Аралық қойманың тиімділігін келесі өрнекпен сипаттауға болады:

$$\mathcal{E}_{a.k} = \mathcal{I}_n - \mathcal{I}_{a.k} \quad (1)$$

мұнда:

$\mathcal{E}_{a.k}$ - аралық қойманың тиімділігі, млн тг;

$\mathcal{I}_n$ - негізгі нұсқа бойынша орындалатын жұмыстардың келтірілген шығындары, млн. тг;

$\mathcal{I}_{a.k}$ - құрамында аралық қойма бар ҰТТ тәсімнің келтірілген шығындары млн. тг.

Негізгі нұсқаның технологиялық тәсімі бойынша кен масса үңгубеттерден аршық жаңындағы жүкті, қабылдау алаңшаларға автокөлік құралдарымен тасымалданады:

$$\mathcal{I}_n = \mathcal{I}_a + \mathcal{I}_{\text{үйін}}$$

мұнда:

$\mathcal{I}_a$ - жүк автокөлікпен аршық маңындағы жүкті қабылдау алаңшаларға тасымалдауға қажетті шығындар, млн тг;

$\mathcal{I}_{\text{үйін}}$ - үйінділеу жұмыстарының шығындары, млн тг.

$$\mathcal{I}_{a.k} = \mathcal{I}_{y.k} + \mathcal{I}_o + \mathcal{I}_{k.ktk} + \mathcal{I}_{ykt} + \mathcal{I}_k + \mathcal{I}_{\text{үйін}}$$

мұнда:

$Ш_{уқ}$ - жүкті үңгубеттен аралық қоймаға дейін тасымалдау кезіндегі шығындар, млн тг;

$Ш_3$ - жүкті үңгубеттен экскаватормен автоөзітүсіргішке тиеу кезіндегі шығындары, млн тг;

$Ш_{қ.қтқ}$ - жүкті аралық қоймадан ұсатқыш қайта тиеу қондырғыға дейін тасымалдау кезіндегі шығындар, млн тг;

$Ш_{ұқт}$ - кен массаны ұсатуға қажетті шығындар, млн тг;

$Ш_к$ - кен массаны конвейермен жер бетіне тасымалдау кезіндегі шығындар, млн тг;

$Ш_{үйін}$ - үйінділеу жұмыстарға қажетті шығындар, млн тг.

Жүкті тасымалдаудың әр түріне жұмсалатын қаражат көлемі келесі теңдеу арқылы анықталады:

$$Ш_i = 0.15 K_i + C_i \quad (2)$$

мұнда:

K_i - i -ші жұмыс түріне жұмсалатын күрделі шығындар, млн тг;

C_i - i -ші жұмыс түрінің тұтынымдық шығындары, млн тг;

0,15- нормативтік коэффициент.

Аралық қойманы пайдалану нәтижесінде конвейерлі көліктің өнімділігі жоғарылайды және сондықтан 1м^3 кен масса тасымалының үлесті шығындары азаяды.

Тұтынымдық шығындар шартты-тұрақты және шартты-өзгергіш бөліктерден жасақталады.

Шартты-өзгергіш бөлік (жөндеушілердің еңбек ақысы, электрэнергия, жөндеуге, қосалқы бөлшектерге және материалдарға жұмсалатын қаражат) өндірілген көлемге сәйкес өзгеріп тұрады.

Шартты-тұрақты бөлік қатарындағы (жабдықтардың құнын өтеу, жұмыскерлердің еңбек ақысы) конвейерлі көліктің өнімділігіне қарай өзгермейді, сондықтан бұл шама тұрақты болады, ал 1м^3 кен массаны тасымалдау үлесті шығындары келесі шамаға төмендейді [1]:

$$\Delta C_m = C_m \left(1 - \frac{Q_k}{Q_{a.қ}} \right) \quad (3)$$

мұнда:

C_m - кеннің өзіндік құнының тұрақты бөлігі, млн тг;

Q_k - аралық қоймасыз конвейерлі көліктің кен массаны тасымалдау өнімділігі, млн м^3 ;

$Q_{a.қ}$ - құрамында аралық қойма бар үзілмелі-толассыз технологиялық тәсімнің өнімділігі, млн м^3 .

Алғашқы теңдеуден конвейерлі желісінің өзіндік құны оның өнімділігі өсуіне қарай, қайта-тиееу қондырғы бойынша келесі теңдеу арқылы анықталады:

$$C'_{\text{КТК}} = C_{\text{КТК}} - \Delta C'_{\text{ТКТ}} \quad (4)$$

мұнда:

$C'_{\text{КТК}}$ - аралық қоймасыз кен массаны тасымалдаған жағдайдағы қайта-
тиеу қондырғы бойынша 1 м^3 кен массаның өзіндік құны, тг/м^3 ;

$\Delta C'_{\text{ТКТ}}$ - қайта тиеу қондырғы бойынша кен массаның өзіндік құнының
бөлігіндегі үлесті шартты-тұрақты шығындардың өзгеру шамасы, тг/м^3 .

Конвейерлер бойынша тасымалдың өзіндік құны:

$$C'_K = C_K - \Delta C_{\text{Т.К}}$$

мұнда:

C_K - аралық қоймасыз кен массасын тасымалдаған жағдайдағы
конвейерлер бойынша 1 м^3 кен массаның өзіндік құны, тг/м^3 ;

$\Delta C_{\text{Т.К}}$ - конвейерлер бойынша кен массасының өзіндік құнының
бөлігіндегі үлесті шартты-тұрақты шығындардың өзгеру шамасы, тг/м^3 .

Үйінділеуіш бойынша тасымалдың өзіндік құны:

$$C'_{\text{үйін}} = C_{\text{үйін}} - \Delta C_{\text{Т.үйін}}$$

мұнда:

$C_{\text{үйін}}$ - аралық қоймасыз кен массасын тасымалдаған жағдайдағы
үйінділеуіш бойынша 1 м^3 кен массасының өзіндік құны, тг/м^3 ;

$\Delta C_{\text{Т.үйін}}$ - үйінділеуіш бойынша кен массасының өзіндік құнының
бөлігіндегі үлесті шартты-тұрақты шығындардың өзгеру шамасы, тг/м^3 .

Аралық қойманың жүкті қабылдау өнімділігі жобалық конвейерлі
көліктің өнімділігінің және аршықта қолданатын технологиялық тәсімнің
арасындағы айырым шамасына тең болуы тиіс [2].

Аралық қойманы қолдану нәтижесіндегі қосымша шығындар көлемі:

$$\Delta \text{Ш}_{\text{а.к}} = Q_{\text{а.к}} \cdot \Delta \text{Ш}_{\text{Т.К}}$$

мұнда:

$Q_{\text{а.к}}$ -аралық қоймаға тасымалданатын жүк көлемі, млн.т;

$\Delta \text{Ш}_{\text{Т.К}}$ - аралық қоймаға тасымалданатын жүктің келтірілген
шығындары, тг.

Қойманы пайдалану нәтижесіндегі барлық шығындар көлемі келесі
теңдеу арқылы есептеледі:

$$\text{Ш} = \text{Ш}_K + \Delta \text{Ш}_{\text{а.к}} \quad (5)$$

мұнда:

Ш_K - конвейерлі кешеннің келтірілген шығындары, млн тг.

Негізгі технологиялық тәсімнің шығындарын келесі теңдеу арқылы
анықтауға болады :

$$\text{Ш}_n = \text{Ш}'_k + Q_k \cdot \text{Ш}_{\text{үйін}} \quad (6)$$

мұнда:

$\text{Ш}'_k$ - толық жүктелмеген конвейерлі кешеннің үлесті шығындары,
тг/т.

$$\text{Ш}'_k = Q_k \cdot \text{Ш}_{k.ү}$$

мұнда:

$\text{Ш}_{k.ү}$ - аралық қоймасыз конвейерлі кешеннің үлесті шығындары, тг/т;

Q_k - аралық қоймада жинақталатын көлем, не үйіндіге автокөлікпен тасымалданатын жүк көлемі, млн.т;

$\text{Ш}_{\text{үйін}}$ - автокөлікпен үнгубеттен үйіндіге дейін тасымалданатын жүктің келтірілген шығындары, тг/т.

Сонымен, аралық қойманы пайдаланудың нәтижесіндегі тиімділік шамасы кен массаны аралық қоймасыз тасымалының келтірілген шығындар және аралық қоймасы бар технологиялық тәсімнің келтірілген шығындардың айырымы арқылы анықталады:

$$\text{Э}_{a.k.t} = \text{Ш}_n - \text{Ш} \quad (7)$$

мұнда:

Ш_n - негізгі технологиялық тәсімнің шығындары;

Ш - құрамында аралық қойма бар технологиялық тәсімнің шығындары.

Әдебиеттер тізімі:

1. Фаддеев, Б.В. Аккумулирующие склады в схемах циклично-поточной технологии за рубежом / Б.В. Фаддеев, В.А. Антонов // Черная металлургия. -2012. - вып. 21. - С. 20-23.
2. Котяшев, А. А. Развитие циклично-поточной технологии на открытых горных разработках за рубежом / А. А. Котяшев // Обзорная информация ин-т «Черметинформация». - М., 1989. – С. 57.

*Имангазин М.К .к.т.н.,
Актюбинский университет им.С.Баишева, Ақтөбе*

ОПРЕДЕЛИТЬ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВРЕМЕННОГО ХРАНЕНИЯ

Аннотация

Комплексная технология циклического потока для того, чтобы создать благоприятные условия и приостановление различных сложных причин, чтобы исключить негативное воздействие должны быть сформированы накопления запасов. На основании доказательств эффективности хранения склада двух версий автомобиля в подготовке технико-экономических показателей, приведены ниже.

Ключевые слова: технология циклического потока; склады; экскаватор, углубление горных работ; конвейер; эффективность; масса руды.

*Imangazin M.K. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

DETERMINE THE EFFECTIVENESS OF THE INTERIM STORAGE

ABSTRACT

The complex cyclic-flow technology in order to create favorable conditions and the suspension of a variety of complex reasons, to eliminate the negative impact should be formed accumulating stocks. On the basis of evidence of the effectiveness of the storage warehouse of the two versions of the car in the preparation of technical and economic indicators are shown below.

Key words: cyclic-flow technology; storage warehouses; excavator; deepening of mining operations; conveyor; effectiveness; mass of ore.

УДК 691

*Казбекова Г.К.к.т.н., доцент.
Актюбинский университет им. С.Баишева*

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ ХВОСТОВ ОБОГАЩЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

Алюмосиликат керамики и бумаги, добыча и натуральные материалы в производстве различных технологий строительных материалов. Механические и химические посредством использования клеточной активации и вязкости строительных материалов является первичным предметом физических и химических методов.

Ключевые слова: керамика, ячейка, силикат, активизация

В настоящее время в Республике Казахстан накоплено порядка 35 млрд. тонн хвостов обогащения руд [1-3]. В связи с этим весьма актуальным является использование техногенного материала в производстве керамических материалов и алюмосиликатных огнеупоров. Авторами неоднократно исследовалась технология получения алюмосиликатных огнеупоров из различных природных материалов и отходов горнодобывающей промышленности Казахстана. В результате исследования данной проблемы авторами получены 2 авторских свидетельства на изобретения. В новизне относящемуся к промышленности строительных материалов, в частности, к производству шихты, говорится о возможности ее использования в промышленном и гражданском строительстве.

Разработаны физико-химические способы получения строительных материалов ячеистого газобетона и вяжущего с использованием механохимической активации.

Для успешной активации измельчительный агрегат должен воздействовать на частицы прежде всего истиранием, а уже затем раздавливанием (ударом); обеспечивать максимальное число контактов агрегата с частицами и наведение в них микродефектов. Это позволяет утверждать о преимуществе дезинтеграторной установки ДУ -92 и способа активации перед другими измельчающими устройствами.

При применении дезинтеграторной технологии для приготовления ячеистого газобетона и вяжущего из хвостов обогащения руд достигается тонкое измельчение всех компонентов смеси, резко повышается гидравлическая активность материалов с минеральными добавками, при этом достигается высокая степень гомогенизации исходной шихты.

Исследования показывают, что гидрационная активность смеси цементного камня из хвостов обогащения полиметаллических и редкометальных руд и отходов промышленности после дезинтеграторной обработки значительно увеличивается. При этом ускоряется образование и последующее разложение метастабильных гидратных соединений и их переход в термодинамически устойчивые в данных условиях фазы. Образцы отличаются повышенными физико-механическими свойствами: пределом прочности при сжатии в сухом состоянии 14,8-15,6 МПа.

Минералогический анализ показал, что при механохимической активации образуется: силикатов кальция -84 %; стекла с показателем преломления $N = 1,608$ -16 %.

Разработана технология производстве вяжущего плотного бетона из хвостов обогащения полиметаллических руд и отходов промышленности с использованием механохимической активации.

Целью разработанной технологии является повышение прочности вяжущего. Используют известь активностью 74 %, отходы

промышленного производства, хвосты обогащения полиметаллических и редкометальных руд порошкообразный материал с дисперсностью, соответствующей 10 % остатку и шлак электротермофосфорного производства.

После окончания механохимического перемешивания вязкую смесь выгружают из дезинтегратора в формы и уплотняют на вибростоле. Сформованные и отпрессованные образцы изделий с полученным вязким подвергают гидротермальной обработке в автоклаве при избыточном давлении 10 кг/с/см^2 по режиму 2+10+3 ч. Полученные образцы имеют следующие характеристики: предел прочности при виброуплотнении 70,0-72,0 МПа, при прессовании 124,0-131,0 МПа, хвосты обогащения оказывают существенное катализирующее воздействие на гидротермальное твердение гидросиликатов кальция из-за наличия в них остаточных химических реагентов (активированное жидкое стекло и жирнокислотные собиратели) и дают резкое повышение прочности вяжущего.

Для успешной активации измельчительный агрегат должен воздействовать на частицы прежде всего истиранием, а уж затем раздавливанием (ударом); обеспечивать максимальное число контактов агрегат с частицами и наведение в них микродефектов. Это позволяет утверждать о преимуществе дезинтеграторной установки ДУ-92 и способа активации перед другими измельчающими устройствами.

Впервые разработана малоотходная технология производство прогрессивного строительного материала - ячеистого газобетона из [1] ХОПРР с использованием механохимической активации, защищенная авторским свидетельством на изобретение (рис.3).

При применении дезинтеграторной технологии для приготовленного ячеистого газобетона достигается тонкое измельчение всех компонентов смеси, резко повышается гидравлическая активность материалами с минеральными добавками, при этом достигается высокая с гомогенизации исходной шихты.

Исследования показывают, что гидратационная активность полученного из опытной смеси цементного камня из ХОПРР и ОП дезинтеграторной обработки значительно увеличивается. При этом ускоряется образование и последующее разложение метастабильных гидратных соединений и их переход в термодинамически устойчивые в данных условиях фазы. Образцы отличаются повышенными физико- механическими свойствами: пределом прочности при сжатии в состоянии 14,8-15,6 МПа и объемной массой 940-970 кг/м^3 . Минералогический анализ показал, что при механохимические активации образуется: силикатов кальция - 84%; стекла с показ; преломления $N = 1,608$ -16%. Впервые разработана технологическая производства вяжущего защищенная авторским свидетельством на изобретения [3].

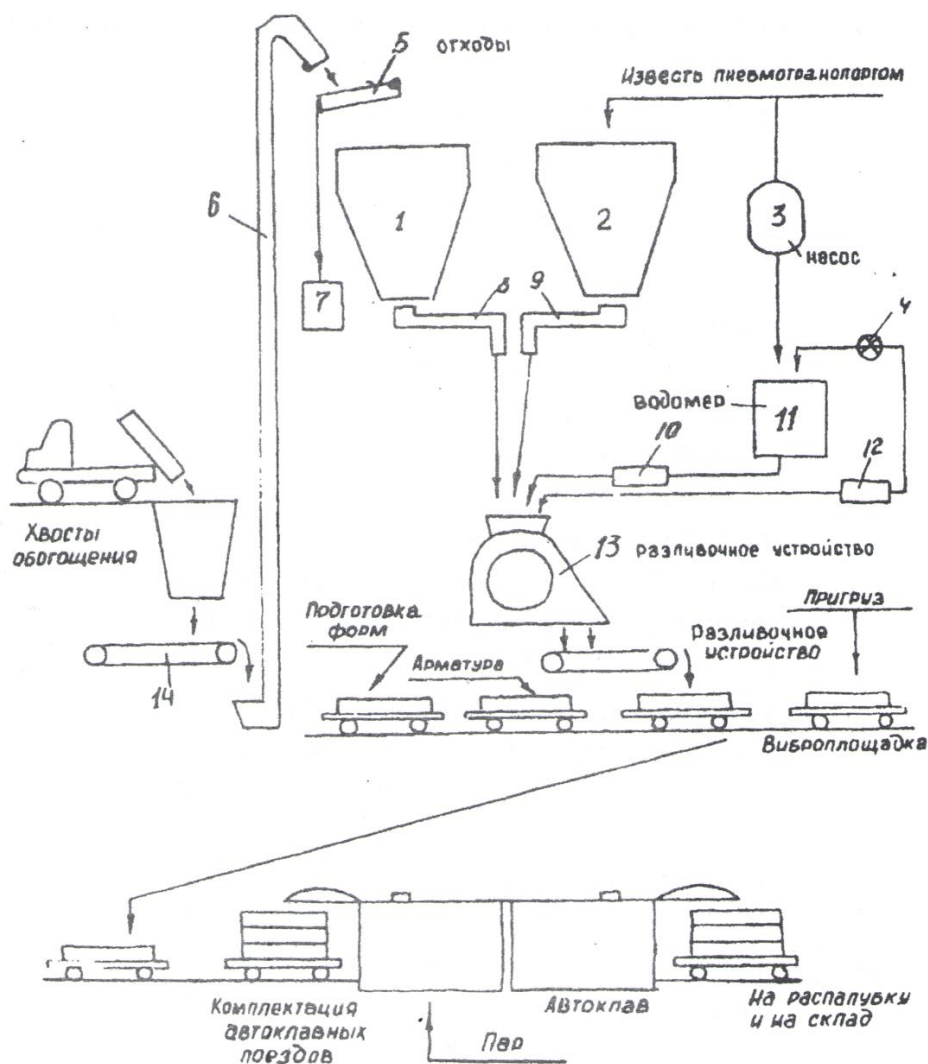

Рисунок 2 - Технологическая схема производства плотных изделий автоклавного твердения из отходов обогащения руд: 1 - бункер для песка; 2 - бункер для извести; 3 ~ камерный насос; 4 - водомер; 5 - вибросито; 6 - элеватор; 7 - отходы; 8,9 - дозаторы; 10 - дозатор суспензии; 11 - суспензатор; 12 - дозатор воды 13 - дезинтегратор; 14 - питатель

Как показали рентгеноструктурные исследования, основным минералом вяжущего материала является аллит. Образование этого минерала ускоряет процессы гидратации и взаимодействия аморфного кремнезема с гидролизным оксидом кальция. Изучением молекулярного строения гидросиликатов, образовавшихся при совместной гидратации вяжущего на основе ХОПРР и шлаков электротермофосфорного производства, установлено, что они имеют повышенную степень полимеризации. Это приводит к резкому возрастанию прочности вяжущего материала и, естественно, самого бетона. На основе предлагаемого вяжущего плотного бетона можно изготавливать различные строительные детали: сборные детали для силосов, кормушки, опорные столбы, плиты для дорог, плиты для

укрепления откосов каналов и водоемов, оградительные столбы, пустотелые панели перекрытия, плиты для покрытия домов и панели для неотапливаемых зданий.

Список литературы:

1. Жалгасулы, Н. Изучение качественных характеристик хвостов обогащения / Н. Жалгасулы, З.А. Естемесов // Межд.науч.практ.конф.Технология комплексной переработки углеводородного сырья. - Алматы, 2014. - С.290-292.
2. Жалгасулы, Н. Запасы техногенного сырья для переработки в Республике Казахстан / Н. Жалгасулы, З.А. Естемесов //Межд.науч.практ.конф. Технология комплексной переработки углеводородного сырья.-Алматы, 2014.-С.293-296.
3. Жалгасулы, Н. Перспективы использования отходов горно-обогатительного производства /Н.Жалгасулы, З.А.Естемесов // Технология комплексной переработки углеводородного сырья: межд.науч.практ.конф. -Алматы, 2014. - С.297-300.

*Казбекова Г.К.т.ғ.д., доцент.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЛДЫҚТАРЫНАН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН АЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ

Берілген мақалада таукен өндірісінде әртүрлі табиғи материалдардан керамикалық және алюмосиликатты құрылыс материалдарын алу технологиясы қарастырылған. Механикалық-химиялық активациялауды қолдану арқылы газдыбетонды ячейкалы және тұтқырлы құрылыс материалдарын алудың физикалық-химиялық әдістері тақырыптың негізі болып табылады.

Кілттік сөздер: керамика, ячейка, силикат, активизация

*Kazbekova G.K. Candidate of technical sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FOR BUILDING MATERIALS FROM TAILINGS

ABSTRACT

This article discusses the technology of production of ceramic and alumino-silicate building materials from a variety of natural materials and mining waste. The basis of this theme are physical and chemical methods for

producing building materials aerated and aerated concrete binder with mechanical activation.

Key words: *ceramics, cell, silicate, intensification*

ӘОЖ 61:004

*Медеуова Р.М. магист., аға оқытушы.
Марат Оспанов атындағы Батыс-Қазақстан мемлекеттік
медициналық университет*

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МЕДИЦИНАДАҒЫ ОРНЫ

АННОТАЦИЯ

Инновациялық технологиялар медицина саласында, денсаулық сақтау саласындағы ақпараттандыруға енгізілуі тиімді. Денсаулық сақтауда медициналық көмек көрсетуді, клиникалық зерттеулерді талдау, заманауи IT технологиялар арқылы осы сала бойынша туындаған мәселерді шешу.

Кілт сөздер: *медициналық технология; телемедицина.*

Қазіргі медицина бұрын мүмкін еместей көрінетін ауру түрлерімен күресуде ғаламат жетістіктерге жетті. Адам ағзасы шыдай алмайтындай ауыр-ауыр жарақаттар, ми тамырларының қиылуы, жайылып кеткен инфарктты, тез тарайтын инфекцияларды науқас жан дәрігерлер көмегімен жеңіп шығатын болды. Ал бүгін заманауи технологияларды ендірудің нәтижесінде ауыр науқастарды дер кезінде анықтап, диагноз қою күнделікті дағдыға айналды.

Ауруханалардағы жоғары маманданған көмекке көбінесе емдеу мен диагнозын анықтауда қиындықтарға кезіккен ауыр да қиын науқасқа шалдыққан жандар келеді. Сол себепті, дәрігерлердің мамандану дәрежесіне, медициналық көмектің сапалы көрсетілуіне қарамастан мұндай клиникаларда дертке шалдыққандардың бақилыққа аттануы өзге мамандану деңгейі төмен ауруханаларға қарағанда жоғары келеді[1,6.95].

Қазір заманауи клиникаларда әрбір деңгейдегі медициналық жәрдем көрсетудің жалпыға бірдей қабылданған халықаралық стандарттары бар. Біз сол стандарттарды енгізсек, олар 4 деңгейде жүргізіледі деп жоспарланған. Ауруханаға келгендегі базалық медициналық көмек, маманданған көмек деңгейі, жоғарымамандағы көмек деңгейі және интенсивті терапия жүргізу жағдайындағы көмек. Бұлайша деңгейге бөліп көрсету медициналық көмектің барлық медперсоналдан адапатациялануға, жоғарыдағы деңгейлердің ауқымынан шықпауына

алып келеді. Біздің міндетіміз ауруға жоғарымаманданған, білікті жәрдем көрсету. Ал науқастың ауыр жағдайы, дертінің ерекшелігі дәрігерлердің жанұшырған көмегін қажететеді.

Қазақстанда телемедицина 2004 ж. «туылды». Ол кезде байланыс арналары ретінде жерүсті беру құралдары, дәлірек айтқанда кабель болды. Бірақ «жерүстіне» кететін шығындардың көп болуына байланысты деректерді спутниктік арналар арқылы беру туралы шешім қабылданды, себебі олар ақпарат трафигі үшін ғана шығынды қажет етеді. Медицинада жоғары технологиялар барлық уақытта болған, оған ешқандай күман жоқ, бірақ деректерді on line және off line режимінде көрсету болған емес. Мысалы, егер қандай да бір алыс елді мекенде әлдекім қатты ауырып қалды делік және оған күттірмейтін көмек керек, ол әрине жақын жердегі аудандық ауруханаға барады. Алайда, мынадай жағдайлар да болады: аурудың белгілері дәрігерлерге таныс емес, және оларға біржақты диагноз қою мүмкін болмайды. Бұндай жағдайларда барлық деректер, анализдер және аурудың түрлі медициналық суреттері аппараттық кешеннің мұрағатына түседі. Бұдан кейін білікті мамандар қолға түскен деректерге қарап, аурудың халі жөнінде қорытынды жасайды. Ал, ары қарай, дәл, сауатты диагноз қойылса, сауатты емдеу де болады.

Қазақстан үшін телемедицина өте қажет, өйткені, біздің кең байтақ Қазақстанның бір елді мекенінен екінші бір елді мекеніне жету қаншама көп уақытты алады. Бұндай кездерде уақыт жоғалтудың өзі біреудің өліміне әкеп соғуы мүмкін. Айтып өткеніміздей, телемедицинада медицина мен коммуникация тығыз байланысқан. Бүгінгі таңда қазақстандық телемедицина спутниктік тасымалдаудан кабельді тасымалдауға өту сияқты кері процесс барысында.

Кейінгі кезде сәулелердің қысқа толқынды түрлерімен (R) басқа, шығу тектері мен қасиеттері әрі қалай сәулелер дерт түрін анықтауда жиі қолданылады. Олар қатты заттардың ұшқынынан шыққан серпімді тербелістер (ультрадыбыс тәсілі), ұзын толқынды электромагниттік, инфрақызыл сәулелер (жылу дидары тәсілі), радиотолқындар (магниттік нөкілді) қоздыруынан шыққан жаңғырықты пайдаланып қатпарлап, бөлшектеп, мүшені, дертті суретке түсіру тәсілі.

Мүшелерді зерттеп, олардың дертін анықтау жолындағы тәсілдер бүгінгі күні баршылық (айнамен қарау, рентген суретіне түсіру, қатпарлап, бөлшектеп рентген суретіне түсіру, мүшелердің қимыл – қозғалыстарын рентген суретіне түсіру, компьютерді қолданып мүшелерді, дерттерді қатпарлап, бөлшектеп рентген суретіне түсіру, таңбаланған сәуле шашатын химиялық заттарды қолдану). Олардың ішіндегі бағалысы, адамға залалсыз, мүшелердің, дерттердің құрамын зерттей алатындары. Олардың ішінде рентген сәулелері де бар. Қазіргі уақытта ауруханалар рентген құралымен жақсы жабдықталған, сондықтан

емделіп жатқан сырқат адамдарды рентген тәсілімен түгел тексеруге жағдай бар. Тексеру екі бағытта жүргізіледі. Біріншісі, дерттің алдын алу, екіншісі емделуге келген сырқат адамның дерт түрін, оның кезеңің дұрыс анықтап, емді мезгіліне дұрыс қолдану. Іріленген емхананың әр қабатында мамандандырылған рентген бөлімшілері болады. Ол бөлімшілер арнайы аспаптармен жабдықталған. Мысалы, жүрек дертін емдейтін бөлімшілерде рентгенокимограф (мүшелердің қимыл-қозғалысын зерттейтін), рентгенокинематография тәсілін жүргізетін құралдар болады. Ауруды жатқан жерінде суретке түсіретін қосымша тасымалды рентген құралы болуы керек. "МАВИТ" аппараты – қуық түбі безінің қабыну ауруларын жылу-магнитті-тербеліс массажды емдеуге арналған физиотерапевттік аппарат. Бүгінгі таңда МАВИТ өзіне теңі жоқ бірегей физиотерапевттік құрылғы болып табылады. Үш емдік факторды (жылу, магниттік өріс және тербеліс) қолданатын құрылғыны пайдалану қуық түбі безіне кешенді түрде әсер етуге мүмкіндік береді, қуық түбі безінің сырқаттарын емдеуде тұрақты емдік нәтиже береді. Тұрақты гальванды токтың биологиялық әсерінің негізінде электролиз процестері, жасушалар мен тканьдерде ион шоғырлануының өзгеруі және үйектелу процестері жатыр. Қан жүргізетін тамырлар кеңейіп, қан айналымы жылдамдатылады, ток әсер еткен жерде биологиялық белсенді заттар қалыптасады, мысалы гистамин, серотонин және т.б. Гальванды ток орталық жүйке жүйесінің функционалды ахуалына қалыпқа келтіретіндей әсер етіп, қан және лимфо айналысын жақсартуға ықпал етеді, коронарлы темарларды кеңейтеді, жүректің функционалды мүмкіндіктерін арттырады, ішкі секреция бездерінің қызметін ынталандырады, жүйке-бұлшық ет аппаратының қозуына әсер етеді. Интерференцтерапия. Бұл импульсті токтар арқылы емдік ықпал ету. Олар гинекологиядағы, неврология және гастроэнтерологиядағы созылмалы қабыну процестері кезінде, аурушаң синдромдарды емдеу үшін тканьдердің түбіне дейін терең оңай енеді [2, б.265].

Қазіргі кезде компьютер, қуатты есептеуіш құрал түрінен ақпараттың кез келген түрін өңдеп, оны сақтауға арналған құралға айналғаны барлығымызға да мәлім. Сондықтан оны автоматты жобалау жүйелерінде сонымен бірге күрделі коммуникациялық жүйелерде байланыс амалы түрінде, модельдеуде және басқару шешімдерін қабылдауда қолдану өте тиімді деп табылған. Ақпараттау мәселелерін шешу жолын, басқарудың түрлі деңгейінде автоматты ақпараттық жүйені, сонымен бірге денсаулық сақтаудың региондық деңгейінде біріккен ақпараттық кеңістікті пайда болуын қамтитын, компьютерлік телекоммуникациялық медициналық желілерді жасаудан көруге болады. Әрбір бөлім деңгейінде жергілікті желіні жасау аса маңызды, ол медицинаның ақпараттық орталығына түсетін мәліметтердің тиімді пайдалануын өте қолайлы етер еді. Осындай

желілердің жұмыс жасауы денсаулық сақтау мекемелері, оның жеке бөлімдері арасындағы ақпараттық қатынасты құжатсыз түрінде ұйымдастыруға және дәрігердің автоматты жұмыс орнын пайдалануға ықпал етеді. Медициналық есептерді жасау барысында ақпараттық статистикалық жүйелер қолданыла бастады. Осы кезде ақпаратты өңдеуді әр бөлім өзі жүргізе алады [3, б.15].

Сонымен, информатика ЭЕМ қолдану барысында ақпаратты өңдеу тәсілдері жайындағы ғылымнан. ақпаратты өңдеу, сақтау, тасымалдау ғылымына айналды. Медицинада компьютерлік коммуникациялар (локальдық желі, электрондық пошта, Интернет) кеңінен тарай бастады.

Бүгінгі күні, кез келген анықтамалық мағлұматтарды айтпағанның өзінде, медициналық мәліметтер қорына және әлемдік мәдениет байлығына әркімнің қолы жетеді. Қазір Қазақстан Республикасының медициналық мекемелері жаңа технологиялық жабдықтармен жабдықталған. Оларға: УДЗ, рентгенография, озокеритпен емдеу, құйынды ванна, электрофорез, кардиограмма және тағы басқа технологиялық құрылғылар қолданылады. Медицина саласында қолданылатын технологиялардың пайдасы болғанымен, олардың бір жағынан зияны да бар. Мысалы, рентген сәулелері адамның денсаулығына әсер етеді. Рентген сәулелері адамның өкпе ісігіне шалдығу мүмкіндігін жоғарылатады. Рентген сәулесінің адам организміне зиянын ескере отырып, біздің мемлекетімізде адамдарға тек жылына бір рет флюорографиядан өтуге рұқсат берілген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кобринский, Б.А. Медицинская информатика: учебник /Б.А.Кобринский, Т.В. Зарубина. – М.: Академия, 2009. – 192 с.
2. Симанков, В.С. Системный анализ и современные информационные технологии в медицинских системах поддержки принятия решений /В.С. Симанков, А.А. Халафян. – М.: ООО БиномПресс, 2009. – 362 с.
3. Эбель, В.К. Новые компьютерные технологии в медицине / В.К. Эбель. - Алматы, 2008.-76 с.

*Медеуова Р.М. магист.,ст.препд.
Западно Казахстанский Государственный медицинский
университет имени Марата Оспанова*

АННОТАЦИЯ

Инновационные технологии в области медицины , внедрение эффективной коммуникации в области здравоохранения . Современных информационных технологий здравоохранения , медицинского

обслуживания, клинические исследования , анализ, чтобы решить проблемы, возникающие в этой области.

Ключевые слова : *медицинские технологии ; телемедицина.*

*Medeuova R.M. master., senior lecturer
West Kazakhstan Marat Ospanov
State Medical University*

ABSTRACT

An analysis of clinical researches is in this area of providing of medicare, tasks, standings before a health protection, and methods of their decision, are selected by introduction of modern IT, spores, arising up on this stage of becoming of information technologies in medicine, are discussed.

Key words: medical technology; telemedicine.

УДК 37.013:74

*Моменов Б.М. к.п.н.,
Актюбинский региональный государственный
университет им. К.Жубанова,*

ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ ДИЗАЙНА В СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены проблемы подготовки специалистов в области дизайна Проанализированы характерные особенности содержания современного дизайнерского образования. Статья посвящена анализу глобального социокультурного изменения, происходящего в современном обществе, оказывающего непосредственное влияние на содержание и целевые установки дизайн - образования.

Ключевые слова: *Дизайнерское образование*

В современных условиях происходящие глобальные социокультурные изменения оказывают непосредственное влияние на содержание и целевые установки дизайн - образования. Разработанные установки утверждают: будущие дизайнеры должны обладать общими знаниями и умениями, которые дали бы им возможность развиваться в профессиональном и личностном плане. Главная цель образования заключается в том, чтобы обеспечить дипломированному дизайнеру право

на получение знаний, достижение профессиональной компетентности, воспитать в нем чувство ответственности перед обществом, а также дать ему возможность продолжить свое профессиональное развитие на всем протяжении деятельности в области дизайна [1].

В связи с этим, большое внимание уделяется учебным программам дизайнерских образовательных учреждений. Курсы дизайна ведутся в университетах, художественных колледжах, политехнических и специальных учебных заведениях - как государственных, так и частных [2]. Учебные программы по дизайну рассчитаны на обучение в пределах от 2-х до 5-ти лет (в зависимости от учебного заведения и получаемой квалификации). Получение дипломов о среднем дизайнерском образовании возможно после усвоения двухгодичной программы, а свидетельств (аттестатов) - одногодичной. Наиболее распространенной является программа, рассчитанная на 5 лет, после чего присваивается степень бакалавра в области дизайна. Названия степеней определяются во многих случаях традициями в области связей дизайна с изобразительным искусством и наукой. Принятие учебных программ зависит, прежде всего, от особенностей страны и ее потребностей. В некоторых странах они утверждаются совместно университетами и профессиональными организациями, в других - правительственными организациями, в которые входят представители правительства и дизайнерской профессии.

В мировой проектной практике происходит постоянная переориентация целей и переоценка возможностей дизайн-образования. В этой связи необычайно важной становится проблема воспитания проектировщика, готового к восприятию постоянных изменений как нормы профессиональной деятельности [3]. Для архитектурно-дизайнерской педагогики по-прежнему приоритетной остается задача преобразования постоянно усложняющейся прагматики архитектурно-дизайнерского процесса в ясные художественные принципы его реализации.

В мировой системе дизайн-образования отмечен как поступательным развитием традиционных методов обучения, так и поиском новых форм преподавания и обучения в дизайнерских вузах. Одним из оправданных путей модернизации системы дизайнерского профессионального образования является смена акцентов в его содержании: от узкой специализации – к широкопрофильной подготовке. Это обусловлено тем, что образование и, в частности, дизайн-образование «подстраивается» под потребности социума в современных условиях и в перспективе на будущее.

Поэтому сегодняшняя школа дизайна должна выпускать из своих стен специалиста достаточно широкого профиля, образованного дизайнера-универсала, владеющего вместе с художественным

мастерством основами инженерных знаний и, что очень важно, обученного работать в составе творческого коллектива.

Для подготовки такого специалиста перед отечественной системой дизайн-образования ставятся следующие задачи:

- а) обеспечение формирования у будущего дизайнера глубины и широты профессионального мировоззрения;
- б) развитие творческого начала, образного мышления и способности к логическому синтезу в процессе дизайнерского проектирования;
- в) овладение профессиональными методами предпроектных и проектных дизайн-исследований.

В настоящее время практика профессиональной подготовки дизайнеров основывается на специализированном обучении, вызванном жанровым многообразием дизайна (промышленный, архитектурный, графический, ландшафтный, арт-дизайн, средовой и др.) и его социокультурной природой. Специализированное обучение дизайну приводит к тому, что в большинстве художественных ВУЗов студенты знакомятся с методами проектирования основных типов изделий, последовательно осваивая данные методы по дидактической схеме «от простого – к сложному».

Различия в реализации потенциала дизайна, обусловленные разными культурными традициями, а также различные педагогические системы создают различные подходы к организации дизайн-образования. В России каждая из школ подготовки дизайнеров высшей квалификации руководствуется своей оригинальной концепцией дизайна и индивидуальным видением задач, методов и средств их решения. Одним из достоинств отечественного дизайнерского образования является широта и большой объем академических знаний.

Изучение российской системы академического дизайн - образования показывает, что она далеко не полностью отвечает ожиданиям современного профессионального сообщества и государственному заказу. Программы «творческих» дисциплин – рисунка, живописи и скульптуры игнорируют пластические достижения искусства XX века, оторваны от процесса проектирования. Теоретические предметы автономны как от проблематики учебного проектирования, так и от технологий сегодняшнего дня. Вступительные экзамены не выявляют способностей абитуриентов к творческой деятельности, а критерием отбора является способность к графическому воспроизведению заученных образцов. В целом, отсутствует единая система непрерывного дизайнерского образования от дошкольного воспитания через среднюю школу и начальное профессиональное образование до ВУЗа.

Дизайнерское образование за рубежом представлено как система организации культуротворческой среды в обществе и государстве и

определяет нацеленность ВУЗов на активное применение новых технологий в учебном процессе, готовность к диалогу с заказчиком, проведение спецкурсов дизайнерами с мировым именем. Обучение отличается узкой направленностью, ведущие преподаватели – это дизайнеры-практики, имеющие собственные студии, в которые по окончании курса набираются наиболее талантливые выпускники.

Обобщая результаты анализа, можно выявить ряд существенных достоинств зарубежных учреждений дизайн – образования:

- большинство выдающихся дизайн-школ имеют индивидуально запроектированные комплексы зданий учебных заведений, в которых функционально-планировочная структура соответствует учебному процессу, методической концепции обучения в данной системе образования;

- в этих школах предусматриваются музейно-выставочные и библиотечные комплексы, оборудованные мастерские, компьютерные лаборатории, школа выпускает свои издания, журналы, хроники, может информировать о себе широкий круг заинтересованных лиц, устраивать выставки, продавать свои проекты и изделия;

- наличие в большинстве архитектурных школ гибких учебных планов подготовки бакалавров, магистров в различных направлениях дизайна;

- процесс обучения в продвинутых дизайн-школах полностью переведен на компьютерные технологии; упор в обучении студентов делается на поисковое архитектурное формообразование, даются навыки рисунка, формообразования, фотореалистического рендеринга, анимации;

- сильной стороной является генерирование социальных программ, экономические обоснования предлагаемых вариантов, огромное внимание к контексту, к знаниям из смежных профессий - к строительству объектов транспортной инфраструктуры, инженерной экологии, методологии управления крупными инвестиционными проектами;

- одним из интересных направлений является совместная работа над курсовым проектом для студентов различных смежных специальностей, то есть работа одной командой над поставленной комплексной задачей для достижения реальной конечной цели;

- система образования строится в тесной связи с практикой, с хорошим знанием правовых аспектов;

- универсальность структуры учебных планов рассчитана на будущее развитие и изменение.

Следует отметить, что проведенная в ряде зарубежных стран реформа дизайнерского образования полностью сориентирована на переход к обучению в специализированных ВУЗах. Это закономерно

отражает факт окончательного выделения профессии дизайнера из других видов художественной и технической деятельности.

Недостаточное количество в Казахстане специализированных ВУЗов, полностью занятых подготовкой дизайнеров различного профиля, отрицательно сказывается на качестве образования. В учебных планах художественно-промышленных ВУЗов, исторически сложившихся на базе институтов прикладного искусства, не всегда выдерживается правильное соотношение между художественными дисциплинами, с одной стороны, и специальными дизайнерскими, инженерными, естественнонаучными, культурологическими - с другой.

Тем не менее, положительным фактором, влияющим на развитие дизайн-образования в Казахстане, следует считать появление сети региональных государственных и негосударственных учебных заведений с факультетами и кафедрами дизайна. Эти учебные заведения смогли привлечь к процессу подготовки будущих дизайнеров новые квалифицированные педагогические кадры из числа практикующих дизайнеров, теоретиков и методологов дизайна.

Анализ содержания современного дизайнерского образования показал, что целесообразным представляется использование достижений как отечественных, так и зарубежных школ дизайна. С одной стороны, на пропедевтическом этапе обучения необходимо создать условия овладения студентами фундаментальных знаний в области дизайна. С другой, – применение узконаправленного обучения под руководством преподавателя-наставника и с участием профессиональных специалистов для освоения новейших методик и технологии проектирования. Такая направленность использования мирового исторического опыта становления профессионального дизайн - образования соответствует объективному подходу к осмыслению социально-экономических, социально-культурных, ментальных, теоретико-методологических, организационно-педагогических и других условий его развития. Это создаст возможность подготовить студентов, обладающих обширным объемом знаний и профессиональной компетентностью.

Список литературы:

1. Ившин, К.С. Формирование дизайн-проектирования / К.С. Ившин, С.А. Володских // Искусство и дизайн. - 2006. - №12. – С. 15 – 24.
2. Шамрай, Н.Н. Инновации в системе высшего профессионального образования в области традиционного прикладного искусства / Н.Н. Шамрай // Педагогика искусства. - 2012. -№2.- С. 1-6.
3. Ярулина, Л. П. Проектный метод: профессиональное и социальное значение педагогических результатов / Л.П. Ярулина // Современная высшая школа: инновационный аспект. - 2011. - № 4. – С. 11 – 17.

*Моменов Б.М.к.п.н.,
Актюбинский региональный государственный
университет им. К.Жубанова,*

ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ДИЗАЙН ОҚЫТУ

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі заманғы дизайн білім беру мазмұнын жобалау талдау сипаттамалары саласындағы мамандарды даярлау мәселелерін қарастырады . Мақала жобалау білім мазмұны мен мақсаттары тікелей әсер етуі қазіргі заманғы қоғамдағы болып жатқан ғаламдық әлеуметтік-мәдени өзгерістер талдауға арналған .

Кілт сөздер: *дизайнерлік білім.*

*Momenov B.M. Candidate of pedagogical sciences
K.Zhubanov Aktobe regional state university*

TRAINING IN DESIGN IN MODERN SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS

ABSTRACT

This article considers the problems of training of specialists in the field of design Analyzed characteristics of the content of contemporary design education. The article is devoted to the analysis of global sociocultural changes happening in contemporary society that have a direct impact on the content and purposes of design education.

Key words: Design Education

УДК 74

*Накипбекова А. Н.магистр,ст.препод.
Актюбинский университет имени С.Баишева,*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ УМЕНИЙ БУДУЩИХ ДИЗАЙНЕРОВ В ВУЗЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены принципы дизайнерского образования зарубежных стран, входящих в Евразийский союз, а также отечественного

дизайна. Рассмотрены проблемы организации обучения творчеству и решению творческих задач

Ключевые слова: *дизайн, творчество, художественное моделирование, инновационная образовательная среда, критерия.*

Дизайн — необъятная область знания, элементы которой можно встретить в любой области человеческой деятельности. Дизайн происходит из самобытности народов, поэтому так важна культурная составляющая учебных программ.

В настоящее время любой специалист должен получать в вузе не только определенный минимум знаний, но и самое главное - умение самостоятельно повышать свои знания, проявлять творчество в своей деятельности, выбирая, используя в конкретной работе все новое, полезное, что содержится в интенсивном потоке современной информации.

Системе профессионального образования и обучения в зарубежных странах, входящих в Европейский союз, характерны их разнообразие и вариативность. Рассмотрим некоторые из них: Англия, Франция, Италия, Южная Корея, Япония.

Следует отметить три принципа дизайнерского образования, которые отличают английский дизайн: во-первых, акцентируется, что студенты будут работать в различных отраслях промышленности и сами должны быть инженерами; во-вторых, их особая роль при создании образцов изделий будет состоять в заботе о внешнем виде, удобстве в обращении и легкости эксплуатации; в-третьих, от них ждут творческого отношения к своей работе, что предполагает наличие социальной ответственности за формирование окружающей среды.

На протяжении многих лет в Англии были выработаны принципы инженерно-дизайнерского обучения, опирающегося на тезис о врожденном у каждого человека чувстве формы и цвета. Обучение непрерывно и начинается с детского сада и проходит на протяжении всей жизни человека. В Великобритании считают, что задача обучения основам дизайна — не просто овладение элементами проектирования, но высвобождение таящихся в человеке способностей, которые в обычных условиях остаются не востребуемыми. Легко и естественно человек, начиная с раннего детского возраста, при этом усваивает принципы добра, человечности, разумного отношения к природе и окружающей среде. Он учится ставить задачи и решать их. Как правило, при работе над проектами, у него выявляется особая эстетика, которую можно обозначить как эстетику человечности.

Цели обучения дизайну на каждом из этапов четко определены, так, например, в английских школах — стремление научить обучающихся вести исследование доступных им проблем, развивать их мышление и

воображение, способность организовывать и планировать свою работу, оценивать ее результаты, воплощать их в жизнь, представлять и защищать их. Обучающиеся занимаются дизайном в комплексе с разнообразной клубной деятельностью — музыкой, танцем, театром, научными и техническими исследованиями, составлением компьютерных программ. Цель этих мероприятий — сделать дизайн неразрывной частью системы образования и развития национальной культуры, что приводит к формированию у будущих поколений «врожденного чувства дизайна».

Основной целью подготовки специалистов во Франции является возможность для каждого студента обнаружить свой талант и развивать способности, определить индивидуальные методы организации и решения проблем, приобрести высокий уровень технических и теоретических знаний. При поступлении все студенты, независимо от их образования и практического опыта, распределяются по проектным группам, где они организуют свою работу, определяют программу деятельности над проектами, зачастую в контакте с промышленностью. Студенты также учатся исследовать — подбирать информацию, анализировать источники и полученные данные, устанавливать личные контакты, определять свой уровень знаний и оценивать уровень знаний других. Учебная программа построена на основе «модульных элементов» различной продолжительности и насыщенности. Она выполняется под контролем координатора программы при содействии экспертов с учетом разнообразных индивидуальных особенностей студентов. Каждый студент имеет индивидуальную программу. Общего ежегодного учебного плана не существует, студенты создают свои программы в соответствии с их индивидуальными задачами и потребностями, определенными при поступлении и впоследствии одобренными куратором. Дизайнерские разработки выпускников французских учебных заведений являются традиционно креативными и художественными. [1]

Форму обучения дизайну в Италии отличают: во-первых, это широкая гуманитарная ориентация, отсутствие корпоративного духа; во-вторых, чрезвычайно высокий творческий потенциал, дух тотального эксперимента, сопряженный с идеей полной свободы творчества, раскованности творческого сознания, не признающего ни норм, ни авторитетов; в-третьих — высокий, практически безупречный профессионализм и реализм дизайнерского проектирования, что вкуче придает лучшим образцам итальянского дизайна своеобразную классичность.

В Южной Корее была создана Международная школа дизайна, основной задачей которой является выпуск элитарных дизайнерских кадров, успешно решающие проблемы дизайна в стране и превратили Южную Корею в одного из лидеров мирового дизайна. Школа дает

студентам глубокую практическую подготовку, возможность проходить производственную практику, разрабатывать конкретные проекты и проводить проектные исследования.

В японском дизайне можно выделить три направления: соотношение традиций и современности; отношение к западному (евро-американскому) дизайну; отношение дизайнерского образования к современной культуре и промышленности. Традиции и высокие технологии, а также ориентация на экспорт, создают условия, в которых в каждом из серийных изделий японской промышленности виден не просто органичный для дизайна синтез техники и эстетики, но сочетание передовой техники и утонченного вкуса. Японский дизайнер должен иметь доскональные знания о производстве и, в то же время, иметь четкое представление о ситуации на рынке.

Поэтому в дизайнерских учебных заведениях делается упор на изучение промышленной технологии, маркетинга, как внутреннего, так и внешнего, а также международной экономики и международных финансов. Дизайнер обязан знать, как котируются его дизайнерские изделия на международном рынке, как зарабатывается им иностранная валюта, и т.д. В дизайнерских учебных заведениях студенты объединяются в немногочисленные группы, что дает возможность преподавателям уделять больше внимания каждому из них. Японские педагоги дизайна воспитывают в учащихся стремление проникнуть в сущность, дух вещей. Но в дизайне сущность вещей, образные представления о них воплощаются в форме. И на работу с формой обращается самое пристальное внимание. Трактовка формы в японской школе дизайна отличается от таковой в классических европейских системах подготовки дизайнеров. В Японии считают, что дизайн — это среда передачи сообщений об идеях, закладываемых в каждый продукт при решении его формы. Для того чтобы выразить идею через форму, дизайнерам требуется целостное мировоззрение. В их работах выражаются представления о современном образе жизни.

Иными словами, произведения дизайна являются средоточием сущности не только собственно вещи, но и социально-культурной среды ее существования, а форма — каналом выражения этой сущности. И как следствие, характерная для дизайнерской школы Японии черта — отношение к работе с материалами, глубокое понимание возможностей природных материалов, овладение тонкостями технологии их обработки. Органическое усвоение основных категорий и специфической дальневосточной эстетики, национальных художественных традиций, воспитание художественного вкуса, чувства формы, умения понимать природу материала и, наряду с этим, общая гуманистическая ориентация специалиста — все это отражается в японской дизайнерской школе.

Устойчивость педагогических установок и концепций этой школы на фоне социально-экономических противоречий современного японского общества — лучший показатель ее жизненности.

Наиболее сильной стороной отечественного дизайна была и остается эстетика, что объясняется двумя принципиальными моментами: особенностями появления дизайна в Казахстане и спецификой развития государства в XXI веке. [2]

В отличие от зарубежного дизайна, который возник из потребности промышленности каким-либо образом стимулировать сбыт товаров, казахстанский дизайн вышел из беспредметного искусства в основном через творчество производителей и конструктивистов. Художники и теоретики этих направлений дали толчок к его возникновению.

Ключевыми теоретическими понятиями, определяющими профессиональную деятельность дизайнера, служат: символаобразующее художественное моделирование, образ, композиция, социальный смысл, промышленное производство.

Перечисленные понятия дают первое опорное представление о профессии дизайнера, а вместе с тем образуют тот костяк, который позволяет создать живой организм его профессиональных знаний, умений, навыков, социальных норм, профессиональной идеологии, определяясь в мировосприятие и отношение к действительности. [3]

В связи с многообразием сфер деятельности специалиста в области дизайна, учебные заведения оказались вынуждены строить собственные модели специалистов, выпускаемых этими заведениями. В силу этого существовало несколько таких моделей, скоординированных между собой лишь документами, утвержденными Министерством образования и науки, — схематической профессиограф, характеристикой художника-конструктора, типовым учебным планом. [4]

Обобщая многочисленные подходы к определению понятия «дизайн», вытекает следующее определение: дизайн — это вид творческой деятельности по формированию гармоничной, эстетически выразительной предметно-пространственной среды, наиболее полно удовлетворяющей материальные и духовные потребности человека.

Рассматривая проблемы организации обучения творчеству и решению творческих задач, необходимо знание особенностей творческой личности. Только совокупность внутренних связей и внешних условий формирует вполне определенные свойства психики.

Творчество возможно только тогда, когда условия несут системный характер.

Из всех потребностей человека познание и творчество наиболее гармонично объединяют личное и общественное. Любая деятельность человека

тем свободнее от необходимости сочетания личного и общественного, чем больше в ней выражено творчески-познавательное начало.

Одной из главных особенностей деятельности творчески работающих специалистов является способность абстрагироваться от несущественного, выделять главное, вскрывать основные связи и закономерности.

При разработке системы заданий и задач Н.М. Яковлев (1987) рекомендует учитывать ряд требований:

- при разработке (построении) системы, учитывать специфику изучаемого предмета;
- система заданий и задач должна сочетать в себе различные типы самостоятельных работ: репродуктивных, поисковых, творческих; каждая последующая задача, должна быть взаимосвязана с предыдущей;
- система должна быть максимально приближена к будущей специальности студента;
- система должна давать студентам возможность проявить свои способности и развивать их.

Современный дизайнер должен обладать глубокими инженерно-техническими знаниями и хорошей художественной подготовкой. Необходима расширенная и сбалансированная по количеству часов и изучаемых предметов образовательная программа.

Деятельность дизайнера является, по сути, инновационной деятельностью; следовательно подготовка дизайнерских кадров должна осуществляться в условиях инновационной образовательной среды.

Исходя из определения инновации как результата реализации новых идей и знаний с целью их практического использования для удовлетворения определенных запросов потребителей, необходимо выделить следующие основные свойства (критерии) инновации:

- научная новизна;
- практическая воплощенность;
- коммерческая реализуемость. [5,6,7]

В высшей профессиональной школе программ и авторских разработок, как по организации учебного процесса, так и по отдельным дисциплинам, насчитывается много. Одним из основных недостатков подобных программ является недостаточная проработка аспектов гуманитарного развития личности студента.

Согласно определению Международного Совета обществ промышленного дизайна (ICSID) «дизайн является креативной деятельностью, чья основная задача заключается в приведении многогранных качеств объектов, процессов по их производству и дальнейшему обслуживанию в единый жизненный цикл. В связи с этим, дизайн является центральным фактором инновационной гуманизации

технологий и критическим фактором культурного и экономического обмена».

1. *Дизайн* — любая деятельность, ставящая одной из главных целей гармонизацию ее с окружающей средой и состоящая из неразрывно связанных эстетической и технологической компонент, в которой эстетика определяет содержание, а технология — форму деятельности.

2. *Непрерывное дизайн-образование* — система (среда) целенаправленного получения, совершенствования и развития знаний, умений и навыков в течение всей жизни человека (в учебных заведениях, путем самообразования, в процессе профессиональной деятельности) с помощью элементов дизайна, интегрированных в образовательную среду, или образовательной среды, созданной с помощью дизайна, для формирования культурных образцов с целью повышения качества жизни, как самого человека, так и общества в целом.

3. *Инновационная образовательная среда* — среда, основанная на использовании интерактивного подхода.

Список литературы:

1. Винникотт, Д. Игра и реальность / Д. Винникотт. - М.:Институт общегуманитарных исследований, 2002. – 195 с.
2. Мальцева Л.В. Развитие художественно-творческих способностей школьников на уроках изобразительного искусства / Межвузовский сборник научных трудов «Современные тенденции развития декоративно-прикладного искусства и дизайна». - Москва – Магнитогорск: Изд. Магнитогорский государственный университет, 2008. – Вып. 3. – 310 с.
3. Василенко, В.Н. Народное искусство /В.Н. Василенко. - М.: Советский художник, 1981.–198 с.
4. Богоявленская, Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д.Б. Богоявленская. - Ростов-на-Дону: Изд. Рост. Ун-та,1983.-173 с.
5. Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы [Электронный ресурс].-Режим доступа: edu.gov.kz. - Данные соответствуют на 07.09.2015.
6. Пуанкаре, А. Математическое творчество / А. Пуанкаре //Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. - М.:Советское радио, 1970. - С. 142—143.
7. Адамар, Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Ж. Адамар; пер. с фр. М. А. Шаталовой и О. П. Шаталова; под ред.И. Б. Погребысского - М.:Советское радио, 1970. – 152 с.

8. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. - СПб.: Питер, 2005. – 551 с.

*Накипбекова А. Н. магистр, аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН БОЛАШАҚ ДИЗАЙНЕРЛЕР ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада Еуразиялық одақтың шет елдердің білім , сондай-ақ отандық жобалау жобалау принциптері ұсынады. Білім беру және шығармашылық міндеттерді шығармашылық шешу ұйымдастыру мәселелері

Кілт сөздер : *дизайн , шығармашылық , көркем модельдеу , инновациялық білім беру ортасы критерийі .*

*Nakipbekova A.N.senior lecture
Aktobe university named after S. Baishev*

FEATURES OF FORMING OF CREATIVE ABILITIES FUTURE DESIGN IN HIGH SCHOOL

ABSTRACT

This article presents the design principles of the education of foreign in the Eurasian Union, as well as domestic design. The problems of organization of education and creative solving of creative tasks.

Key words: design; creative; artistic modeling; innovative educational environment criterion .

ӘОЖ 004

*Нұрғазы Л. Қ. магист. аға оқытушы.
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

«МЕКЕМЕНІ БАСҚАРУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ» БАҒДАРЛАМАЛЫҚ КЕШЕНІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

АННОТАЦИЯ

«Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешенінің функциональдық мүмкіндіктері қарастырылған.

Кілт сөздер: бағдарлама; ақпарат; алгоритм.

«Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешені Delphi6 ортасында, ал мәліметтер қоры MS Access форматында құрылған. Мәліметтер қорына ену үшін ADO технологиясы қолданылған. Бүкіл құжаттар түрлері MS Excel ортасында генерацияланады.

Қажет болған жағдайда бұл бағдарламалық кешенді Delphi-дің басқа версияларында компиляциялауға болады.

«Шаблондар» папкасы мен мәліметтер қорының файлы «Кадрлар.mdb»

Бағдарламаны орындаушы (exe) файлымен бір каталогта болуы тиіс.

«Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешенінің негізгі функциялары мынадай:

- іздеу;
- мәліметтерді сұрыптау;
- мәліметтерді басқару;
- бұйрықтарды өңдеу;
- бұйрықтарды шығару;
- келісім шарттарды өңдеу;
- келісім шарттарды шығару;
- сақтандыру анкетасы және есептер кестесін шығару.

«Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешеніндегі функционалды командаларды қолдануға оңайлату мақсатында жеке-жеке формаларға орнатылған және төмендегідей қызметтерді атқарады:

- штаттық кестені дайындау;
- штаттық кестені өңдеу;
- вакансияларды есепке алу;
- жұмысшының жеке карточкасын енгізу;
- жұмысқа қабылдау;
- жұмысшыны жаңа лауазымға ауыстыру;
- әрбір жұмысшыға жұмыс тарихын жүргізу;
- жұмысшының еңбек демалысы мен командировкаларын тіркеу;

- жұмысшының қолдаулары мен наградаларын тіркеу;
- жұмыстан шығарылған жұмысшылар мәліметтерін сақтау;
- жұмысшылардың жалақысын есептеу;
- пенсиондық фонд мүмкіндігі.

«Мекемені басқаруды ұйымдастыру» бағдарламалық кешенінде келесі құжаттарды автоматты түрде дайындау мүмкіндіктері қарастырылған:

- жұмысқа қабылдау бұйрығы (форма Т-1);
- жұмыстан шығару бұйрығы (форма Т-1);
- жұмысшыны командировкаға жолда бұйрығы (форма Т-9);
- еңбек демалысына жіберу бұйрығы (форма Т-6);
- жұмысшыны қолдау бұйрығы (форма Т-11);
- штаттық кесте (форма Т-3);
- еңбек шарты;
- жұмысшының жеке карточкасы (форма Т-2);
- сақтандырылған жұмысшының анкетасы (форма АДВ-1);
- сақтандырушының пенсионды фондтық жіберетін құжаттар тізімі, (форма АДВ-6-1);
- бөлімдер бойынша қызметкерлер тізімі;
- вакансиялар тізімі.

«Мекемені басқару ұйымдастыру» бағдарламалық кешенінде келесі формалар енгізілген:

Бөлімдер формасы. Бұл формада бүкіл бөлімдер тіркелген. Мүмкіндіктері: Қосу, өңдеу, есеп алу.

Қызметтер/мамандықтар формасы. Бұл формада мекеменің барлық қызметтері тіркелген. Мүмкіндіктері: Қосу, өңдеу, есеп алу.

Отпуск түрлері формасы. Бұл формада мекемедегі мүмкін болатын отпуск түрлері тіркелген. Мүмкіндіктері: Қосу, өңдеу, есеп алу.

Реквизиттер формасы. Мекеме туралы бүкіл ақпараттың тіркелетін формасы. Мүмкіндіктері: Өңдеу.

Құжат түрлері формасы. Бұл форма құжат түрлерінің мәліметтер қорына арналған. Мүмкіндіктері: Қосу, өңдеу, есеп алу.

Штаттық кесте формасы. Бұл формада мекемедегі штаттар, бірліктер және окладтар тіркелген. Мүмкіндіктері: Қосу, өңдеу, есеп алу.

Вакансиялар формасы. Бұл формада мекемедегі вакансиялар саны мен жалақы мөлшері тіркелген. Мүмкіндіктері: Есеп алу.

Қызметтер парағы. Бұл форма жаңа қызметкерді тіркеуге арналған.

Жұмысшының еңбек демалыстары формасы. Бұл формада мекемедегі әрбір қызметкердің еңбек демалыстары тіркелген. Мүмкіндіктері: Бұйрықты өңдеу, есеп алу.

Жұмысшы іс-сапарларының формасы. Бұл формада мекедегі қызметкерлердің іс-сапарлары тіркелген. Мүмкіндіктері: Бұйрықты өңдеу, есеп алу.

Жұмысшы премиялары формасы. Бұл формада мекедегі қызметкерлердің алған премиялары тіркелген. Мүмкіндіктері: Бұйрықты өңдеу, есеп алу.

Бұйрықтар формасы. Бұл бұйрық құжат түрлері MS Excel ортасында генерацияланады. Бұл формалар мекеменің бүкіл іс-қағаздарын жүргізеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абрамишвили, Г.Г. Проблемы международного маркетинга / Г.Г. Абрамишвили. - М.: МО, 1984. - 214 с.
2. Ансофф, И. Стратегическое управление / И. Ансофф. - М.: Экономика, 1989. - 241 с.
3. Архангельский, А.Я. Язык SQL в Delphi / А.Я. Архангельский. - М: Бином, 2000. - 208 с.
4. Бобровский, С. Delphi7: Учебный курс / С. Бобровский. - СПб.: Питер, 2002. - 640 с.
5. Васильев, Ю.П. Управление развитием производства: опыт США / Ю.П. Васильев. - М.: Наука, 1989. - 199 с.
6. Дихтль, Е. Практический маркетинг: Учеб. Пособие / Е. Дихтль, Х. Хершген; пер. с нем. А.М. Макарова. - М.: Высшая школа, 2005. - 521 с.
7. Кандзюба, С.П. Delphi6. Базы данных приложения: Лекции и упражнения / Кандзюба С.П., Громов В.Н. - М: Диа-Софт. 2001. - 576 с.
8. Коннолли, Томас. Базы данных: проектирование, реализация и сопровождение. Теория и практика: уч. пос. / Томас Коннолли, Коралин Бег, Анна Страган: Пер. с англ.: - 2-е изд. - М.: Вильямс, 2000 - 251с.

*Нұрғазы Л. Қ. магист.ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева*

УПРАВЛЕНИЕ УСЛУГИ " СТРУКТУРА СИСТЕМЫ

Аннотация

В статье функциональные возможности программного комплекса «Организация управления компанией» показали .

Ключевые слова: *программу входят ; Информация; Алгоритм .*

*Nurgazy L.K. senior lecture.
Aktobe university named after S. Baishev*

" FACILITIES MANAGEMENT " SYSTEM STRUCTURE

ABSTRACT

In the article the functional possibilities of the software complex “The organization of company management” is showed.

Key words: *programm; information; algorithm.*

УДК 51(072):371

*Сейлова Р.Д.к.ф.м.н., доцент.
Актюбинский Университет им. С. Баишева*

ВНЕДРЕНИЕ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ЭЛЕКТРОННЫХ УЧЕБНИКОВ БЛОКА МАТЕМАТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы, посвященные организации наиболее эффективного обучения математических дисциплин в условиях высшего образования. Компьютерные технологии создают широкие возможности для активизации учебной деятельности. Их применение эффективно в процессе преподавания математических дисциплин.

Ключевые слова. *Электронный учебник; повышение эффективности обучения.*

В настоящее время существует потребность в разработке новых подходов и совершенствовании существующих общедидактических и методических основ создания и применения электронного учебника в образовательных системах для повышения их эффективности. Традиционные методы обучения ориентированы на усвоение готовых знаний и репродуктивную учебную деятельность. Однако сегодня нужны такие методы обучения студентов, которые не только облегчали бы и ускоряли передачу знаний, обучали бы их приемам самостоятельной деятельности, но и подготовили бы квалифицированных специалистов, умеющих применять математические методы и владеть технологиями использования информационных материалов в своей будущей профессии.[1] Поэтому важное значение среди компетенций занимает

информационная компетентность, которая рассматривается как умение поиска, отбора, представления информации, решения задач с помощью информационных и коммуникационных технологий. Компьютерные технологии создают широкие возможности для активизации учебной деятельности. Их применение эффективно в процессе преподавания математических дисциплин.[1] Это актуализирует проблему организации профессиональной подготовки специалиста в процессе изучения различных образовательных областей посредством электронных учебных пособий по различным дисциплинам, в частности, по блоку математических дисциплин. Благодаря новым информационно-коммуникационным технологиям (ИКТ) методика преподавания математики получила новую более яркую «окраску», так как современный уровень развития информатики предоставляет возможности для преподавания математики. На данный момент существует достаточно много образовательных компьютерных программных продуктов, что на первый взгляд должно освободить преподавателя от необходимости создания электронного учебника по дисциплине собственными силами и повысить эффективность обучения. Однако существующие электронные учебники могут использоваться для определенных аспектов преподаваемого материала. Для различных разделов курса необходимы отдельные электронные учебники, в которых учитывалась бы специфика обучения, но это нарушает целостность обучения. Следует учитывать тот факт, что использование электронного учебного пособия проходит эффективно лишь при реализации следующих педагогических условий: [2]

- программное обеспечение, использованное при создании электронного учебника, обладает универсальностью и многофункциональностью;
- структурные модули электронного учебника реализуют полный набор условий при подготовке специалистов к профессиональной деятельности;
- в электронном учебнике выполнены методические требования технологичности, системности, управляемости, эффективности;
- электронное учебное пособие адаптировано к обучению различных групп студентов, как по уровню подготовки, так и по индивидуальным особенностям.

При разработке структуры и содержания электронного учебника необходимо ориентироваться на следующие принципы и технологические особенности:[3]

1. принцип приоритетности педагогического подхода: реализуется через постановку образовательной цели и разработку содержания образовательной деятельности на основе одного или комбинации

нескольких дидактических подходов (системного, проблемного, алгоритмического, программного, проектного, компетентностного и других подходов).

2. принцип распределенности учебного материала: так как обучение, основанное на компьютерных технологиях, в значительной степени базируется на технической инфраструктуре, то информационные учебные ресурсы могут быть разделены на две группы (находящиеся непосредственно у обучаемого и размещаемые в сети Интернет).

3. принцип модульности: разбиение материала на разделы, состоящие из модулей, минимальных по объему, но замкнутых по содержанию.

4. принцип полноты: каждый модуль должен иметь следующие компоненты: теоретическое ядро, контрольные вопросы по теории, примеры, задачи и упражнения для самостоятельного решения, контрольные вопросы по модулю с ответами, контрольные тесты по всему курсу, контекстная справка, исторический комментарий.

5. принцип наглядности: каждый модуль должен состоять из коллекции кадров с минимум текста и визуализацией, облегчающей понимание и запоминание новых понятий, утверждений и методов.

6. принцип ветвления: каждый модуль должен быть связан гипертекстными ссылками, чтобы у пользователя была возможность перехода в любой другой раздел или литературный источник.

7. принцип регулирования: студент самостоятельно управляет сменой кадров.

8. принцип адаптивности: электронный учебник должен допускать адаптацию к нуждам конкретного пользователя в процессе учебы, позволять варьировать глубину и сложность изучаемого материала, представлять графические и геометрические интерпретации изучаемых понятий.

9. принцип собираемости: электронные учебники должны быть реализованы в таких форматах, которые бы позволяли компоновать их в единые электронные комплексы или блоки, расширять и дополнять их новыми разделами и темами, а также формировать электронные библиотеки по математическим дисциплинам.

Средства реализации электронных учебников можно разделить на группы, используя комплексный критерий, включающий такие показатели, как назначение и выполняемые функции, требования к техническому обеспечению, особенности применения. В соответствии с указанным критерием возможна следующая классификация:

- традиционные алгоритмические языки;
- инструментальные средства общего назначения;
- средства мультимедиа;

- гипертекстовые и гипермедиа средства.

Электронные учебники имеют огромные преимущества по сравнению с традиционными учебниками, которые выражены в его специфических дидактических характеристиках: нелинейность, открытость, разнородность, большие возможности самоконтроля, выработка своей индивидуальной траектории обучения и т.д.

Внедрение в учебный процесс электронных учебников по блоку математических дисциплин позволяет повысить эффективность обучения и делает сам учебный процесс увлекательным, развивает творческие способности студентов, а также формирует продуктивную мыслительную деятельность студентов, повышает их мотивацию к обучению и изучению предмета, обеспечивает готовность к использованию новейших компьютерных технологий в учебной и профессиональной деятельности.

Список литературы:

1. Кузнецова, И.В. Основные направления использования информационных технологий в курсе алгебры педвузов / И.В. Кузнецова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (<http://scilance.com/libry/book/3009>) . – Данные соответствуют на 12.09.2015.
2. Шалашов, Е.В. Разработка и применение в учебном процессе вуза электронных учебных пособий для формирования информационной компетентности студентов в контексте компетентностного подхода: автореф. дис. канд. пед.наук / Е.В.Шалашов. – СПб.:Санкт-Петербург. гос. политех.ун-т, 2009. – 199 с.
3. Зайнутдинова, Л.Х. Создание и применение электронных учебников / Л.Х.Зайнутдинова. – Астрахань: ООО ЦНТЭП, 1999. – 198 с.

Сейлова Р.Д.ф.м.г.к., доцент.

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚ UNIT МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘН БОЙЫНША ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ЕНГІЗУ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақала жоғары білім жағдайындағы математикалық пәндер ең тиімді оқыту ұйымдастыру мәселелерін талқылайды. Компьютерлік технология оқыту қызметін арттыру үшін мүмкіндіктер жасайды. Математиканы оқыту процесінде тиімді оларды пайдалану .

Кілт сөздер. *Электрондық оқулық ; оқыту тиімділігін арттыру*

*Seilova R.D. Candidate of physics and mathematics sciences
Aktobe university named after S. Baishev*

INTRODUCTION IN EDUCATIONAL PROCESS OF ELECTRONIC TEXTBOOKS UNIT MATHEMATICAL DISCIPLINE

ABSTRACT

In this article the questions devoted to the organization of the most effective training to mathematics in the conditions of higher education are considered.

Key words: *electronic textbook; learning efficiency increase.*

УДК 39.20
С 90

*Суингарин С.М. к.т.н., ст.препод.
Шопанова Г.Е. магистр. ст.препод.
Актюбинский университет им С.Баишева*

СТРОИТЕЛЬСТВО ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО УЧАСТКА ШАЛКАР – БЕЙНЕУ

АННОТАЦИЯ

Как железные дороги стали работать самостоятельно в пределах республики, стали видны недостатки прежней системы формирования железнодорожной сети Казахстана.

Многие регионы и области оказались отрезанными друг от друга и транспортная связь между ними должна была осуществляется по железной дорогам соседних государств, в первую очередь России и это при слабым развитии и низком качестве автомобильных дорог. Расчеты показали необходимость строительстве около 2000 км новых железных дорог. В связи с этим между регионами и областями восстановлен железнодорожное сообщений Жезгазган –Бейнеу.

Ключевые слова: *железная дорога; сооружени; насыпь.*

Участок Шалкар-Бейнеу на своем протяжении 471 км железнодорожная линия уложена на равнинных просторах, вдоль северо-западной окраины массиве песков Большие Борсуки поверхности платя Устюрт с северным чинком и чинком Донызтау в различных ландшафтных зонах.

Климат района резко континентальный на востоке железнодорожной линии до континентального на западе, за счет близости акватории Каспийского моря жарким и сухим летом с малым количеством осадков. Железнодорожная линия представляет собой относительно ровную и участками слабо наклонную к западной окраине массива песков. Большие Барсуки декудационно – аккумулятивную равнину с изобилием замкнутых понижений, занятых солеными озерами, солончаками, сорами и реже такырами. Речная сеть в районе проложено железнодорожной линии отсутствует. Важным фактором является ветровая эрозия. На массивах песков определяющие современные формы рельефа, направление движение и объемы перемещаемых песчаных масс. Оказывает существенное влияние на характер эксплуатации и сохранность сооружений комплекса железнодорожной линии. На значительном протяжении использовании пески для отсыпки ядра насыпей последующей обваловки откосов и основной площадки связными грунтами из земляных карьеров на удалении 5-10 км от объектов строительство в соответствии с проектом.

На участке с избыточно-засоленными почво - грунтами и сухо солончаками, вырезались и заменялись грунтами из земляных карьеров.

В процессе отсыпки земляного полотна из обыкновенных грунтов, где необходимо увлажнение грунтов в технологических слоях для получения коэффициента плотности, хотя бы (0,95), использовались привязной водоснабжением из ближайшего населенного пункта и артезианские скважины. Дренирующие грунты нужного качества и объемов на протяжении всей железнодорожной дороги практически отсутствует. Исключение составляют массивы песков на отдельных участках удовлетворяющие требованиям «СТ РК 1413». Проектом предусматривается укрепление откосов насыпей, выемок, бERM и водоотводных канавой и кюветов гидропосевом многолетних трав. Откосы земляного полотна, сооружаемого из развеваемых ветром песчаных грунтов, полосы шириной не менее 3,0 м вдоль бровок выемок и подошв насыпей предусматривается укреплять геосинтетическим материалам совместно с посевом трав.

По проекту объем переносимого снега и пути находится в пределах 20 м/год до 62 м/год, на этом участке предусмотрено сооружение железобетонных заборов общей протяженностью 20,0 км .

В районах подвижными песками, где железная дорога находится под постоянной угрозой песчаных запасов, пескозакрепительные работы приобретает первостепенное значение

Объем, качество и время выполнения пескозакрепительных работ определяют общиесроки и стоимость строительства дороги, качество железной дорогой и эксплуатационные характеристики линии в течение первых несколько лет после сдачи ее в постоянную эксплуатацию.

Сдача линии Шалкар – Бейнеу на временную эксплуатацию осуществляет 22 августа 2014 года, без выполнения выше указанных пескозакрепительных и снегозащитных работ в полосе прилегающей к трассе в процессе строительства и после сооружении линии придется расходовать значительные средства на очистку пути от песчаных запасов. На участке Шалкар – Бейнеу проектами предусмотрено строительство 75 искусственных сооружений в том числе круглых железобетонных труб-30, прямоугольных железобетонных труб 21, малых и средних мастов -17, больших мастов -1, железнодорожный путепровод-2. основной фазой водного режима рассматриваемых водотоков является хорошо выраженное весеннее половодье, объем которого в годовом стоке составляет 90-95% . Половодье начинается, в среднем в первой декаде апреля и продолжают от 2-3 до 20 дней. В годы с ранним наступлением весны начали половодья наблюдается во второй –третьей декаде марта. После прохождения половодья русла логов пересыхают, и незначительный сток на ним наблюдается лишь- во время выподения ливневых дождей.

Все конструкции труб приняты по действующим типовыми проектам, запроектированы капитального типа под один железнодорожный в обычным исполнении, и они построены соответствии с проектом. Мощность верхнего строения пути принята на основании СНиП для линии 3 категории т.е. рельсы Р65, шпалы железобетонные, с раздельным скреплением. «VOSSLOH».

Главные пути и некоторые раздельные пункты (обзор апрель месяц 2014 г) построены качественно –выдержаны все элементы продольного профиля.

Система сигнализации и контроля движения поездов новых линий реализованные по самым современным технологии интервального

регулирования, инфраструктура технологически связи базируется на передовых цифровых стандартах.

От состояния железнодорожного пути зависит непрерывность и безопасность движения поездов а также эффективность использование подвижного состава.

Ввод магистрали обеспечит доступность центрального Казахстана к порту Актау, Турмекстану и странами персидского Залива. Пока по новой ветке будут курсировать только грузовые поезда. В районах области инфраструктуры,появляется дополнительные рабочие места.

Список литературы

1. Шахунянц, Г.М. Земляное полотно железных дорог / Г.М. Шахунянц. - М.:Транспорт. жел.дорожное издательство, 1987. – 187 с.
2. Яковлева, Т.Г. Железнодорожный путь / Т.Г. Яковлева, Н.М. Корпущенко. - М.:Транспорт, 2001. – 407 с.
3. Гвоздилов, А.В. Некоторые вопросы теории и практики закрепления облесения песков Средней Азии / А.В. Гвоздилов. – Ташкент: Транспорт, 2001. – 357 с.
4. Закиров, Р.С. Защитить путь от песчаных запасов / Р.С. Закиров. - М.: Транспорт, 2002. – 298 с.
5. Жинкин, Г.Н. Железнодорожное строительство организация, планирование и управление / Г.Н. Жинкин. - М.: Транспорт, 2001. – 354 с.

*Суингарин С.М. т.ғ.к.,аға оқытушы.
Шопанова Г.Е. магистр. аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ШАЛҚАР - БЕЙНЕУ ТЕМІРЖОЛ БӨЛІМНІҢ ҚҰРЫЛЫСЫ

АННОТАЦИЯ

Темір жол республика шеңберінде дербес жұмыс істей бастады, Қазақстан темір жол желісін қалыптастыру ескі жүйесінің көрінетін кемшіліктер болды.

Көптеген аймақтар мен аудандар бір-бірінен кесіп алынды және олардың арасындағы көлік сілтемелер көршілес елдердің темір жол арқылы жүзеге асырылады керек еді, әсіресе Ресей, және осы әлсіз дамуы және сапасы төмен қарамастан автомобиль dorog.Raschety жаңа темір жол 2000 км салу қажеттігін көрсетті. Мінсіз теміржол байланыс Жезқазған - Веуней жөндеуден аймақтарындағы арасындағы Осыған орай,.

Кілт сөздер : *темір жол ; құрылымдар ; қорғаны .*

*Suingarin S.M. Candidate of technical sciences
Shapanova G.E. senior lecturer
Aktobe university named after S. Baishev*

CONSTRUCTION RAILWAY SECTION SHALKAR - BEINEU

ABSTRACT

As railroads began to work independently within the republic, became visible shortcomings of the old system of formation of the railway network of Kazakhstan.

Many regions and areas were cut off from each other and the transport links between them should have been carried out by the railways of neighboring countries, especially Russia, and this despite the weak development and low quality automotive ways. Russia showed the need for the construction of 2,000 km of new railways. In this regard, between regions and areas impeccably renovated railway communication Zhezkazgan -Beyneu.

Key words: *railway; construction; embankment.*

ӘОЖ 51: 004

*Таванова Н.М. магистр. аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ЖОҒАРЫ МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

АННОТАЦИЯ

Мақалада жоғары математика пәнін оқытуда инновациялық технологияларды қолданудың қажеттілігі мен тиімділігі айтылған.

Кілт сөздер: *ақпарат; инновациялық технология.*

Қазіргі заманда адамзаттың даму процесі ақпараттық қоғамның қалыптасуымен ерекшеленеді. Соңғы кезде компьютерлер барлық мамандық салаларында кеңінен қолданыста. Сондықтан да, орта және жоғары білімді мамандар өз білімін компьютерді тиімді пайдалану әдістерімен үйлестіре білуі қажет. [1]

Бүгінгі таңда кез келген оқу орындарында оқу сапасын қарқынды жетілдіру үшін жаңа педагогикалық технологияларын қолданудың тиімділігін практиканың өзі дәлелдеп отыр. Қазіргі таңда білім берушілер

инновациялық әдістерді сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

«Инновация» латын тіліндегі *in* (ішіне) *novus* (жаңа) сөздерінен құрылып, жаңару, жаңалық, өзгеру деген мағынаны білдіреді.

Инновациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс жасауға, оқу барысында компьютерді пайдалануға, ғаламторда жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Кез келген пәнде электрондық оқулықты пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, сонымен қатар логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға жағдай жасайды. Инновациялық технология бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға кірудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәні болып табылады. [2]

Оқытудың инновациялық технологиясын қолдану барысында егер кез келген оқыту, олардың формасын қарамастан, құзыреттілікті дамытуға бағытталған болса, онда оның білім алушылардың құндылықтарына сүйенуі қажет екендігін есте сақтаған жөн. Құзіреттілік – белгілі пән саласында нақты әрекетті тиімді орындауға қажетті және шағын бағыттағы арнаулы білімді, пәндік дағдыларының ерекше түрін, ойлау тәсілін, сонымен қатар әрекеті үшін жауапкершілікті түсінуге мүмкіндік беретін айрықша қабілеттілік.

Жаңа ақпараттық технологияны неғұрлым тиімдірек пайдаланса, солғұрлым жетістіктерге жету мүмкіндігі де артары сөзсіз. Білім алу жолында оқулықтың маңызы қандай зор болса, қазір таңда оқушы үшін де, студент үшін компьютердің маңызы артып отырғаны белгілі, себебі компьютер болашақ ұрпақ үшін қоршаған әлемді танудың табиғи құралы болып табылады. Олай болса, сабақ жүргізу барысында компьютерді қолдану – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі.

Жоғары математика пәнінде электронды оқу құралын қолдану студенттердің пәнге деген қызығушылығы мен ынтасын арттырады, студенттің зейіні мен есте сақтау қабілетін арттыруға мүмкіндік береді, ал оны жүзеге асыру үшін инновациялық әдіс пен компьютерлік технологияларды қолданған жөн.

Қазіргі инновациялық технологияларды тақырыпты жариялауда, материалды түсіндіру барысында, ақпаратты-оқыту құралы ретінде, білімді бақылау барысында қолдануға болады.

Инновациялық технологияларды математика сабағында қолдану келесі оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- ✓ білім сапасының жоғарылауына;
- ✓ берілуге қажетті ақпараттың оңтайлы болуына;

✓ пән аралық байланысты информатикамен, физикамен, математикалық модельдеу және т.с.с. пәндермен байланыстыруға.

Мысалы, Жоғары математика пәнінен «Сызықтық алгебра және аналитикалық геометрия» тарауын алатын болсақ, ондағы Матрицалар және оларға қолданылатын сызықтық амалдар, Сызықтықтық теңдеулер жүйесін шешуді компьютерлік технологияның көмегімен тез есептеуге болады. Мұндай есептеулер әсіресе экономика саласына қарасты мамандықтарының студенттеріне қолайлы.

Жоғары мектепте кәсіби мамандарды даярлау жүйесін жетілдірудегі маңызды себепкер шарттардың бірі заманауи инновациялық технологияларды білім беру саласында белсенді қолдану болып табылады. Бұл саладағы маңызды зерттеулердің бар балуына қарамастан, әрі қарай зертеуге деген мұқтаждық сақталып отыр. Соңғы жылдары, педагогикалық технологияларды қарқынды оқытудың мақсатына, мазмұны мен әдістеріне сәйкес құруда ілгері жылжушылық басталды. Нәтижесінде ЖОО-да оқытудың келешегі мол интерактивті формаларының сан түрлері құрылды, пайда болды. Олар жоғары білікті кәсіби мамандарды даярлауда жоғары мектептерде бүгінде орын алған көптеген дидактикалық мәселелерді тиімді шешуге мүмкіндік береді.[3]

Әдебиеттер тізімі:

1. Хакимова, Т. Инновациялық технологияларды пайдаланып компьютерлік өңдеуді кредиттік оқыту / Т. Хакимова. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. - 204 б.
2. Умирзакова, Ж.С. Интерактивті әдістер – заман талабы / Ж.С. Умирзакова, Р.М. Байменшина // «Ақпараттық технологиялар: ғылым және білім берудегі инновациялар» Халықаралық ғылыми – практикалық конференция. – Ақтөбе, 2015. – Б. 12-14.
3. Бекмухамбетов, Е.Ж. Оқытудың инновациялық технологиялары / Е.Ж. Бекмухамбетов, М.К. Изтлеуов, К.П. Омаров, В.П. Павленко В.П., Е.М. Изтлеуов. - Ақтөбе, 2012.–224 б.

*Таванова Н.М. магистр.ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИЙ В ОБУЧЕНИИ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКЕ

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о необходимости для использования инновационных технологий в преподавании математики и эффективности

Ключевые слова : *информация; Инновационная технология .*

*Tavanova N.M. senior lecturer
Aktobe university named after S. Baishev*

APPLICATION OF INNOVATIONS IN TEACHING HIGHER MATHEMATICS

ABSTRACT

In this article is said about necessity and effectiveness of innovation technologies in teaching of high mathematics.

Key words: *information; innovation technologies.*

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж куәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдынд авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

ӘОЖ индексі

1 интервалдан соң ӘОЖ индексі көрсетіледі. ӘОЖ индексі жарияланатын мәлімет тақырыбынан сол жағында бөлек жол мен орналасады. *Ескерту. ӘОЖ индексін ГОСТ 7.90- 2007 сәйкес есептеп немесе кітапханадан білуге болады.*

Аннотация және кілтсөздер

Аннотация және кілт сөздер арақашықтығы 1 интервал мен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдынд ааннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштаға жіберіледі. Мәтін А4 қағазына (210*297 мм) 14 пткегльдегі TimesNewRoman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетілуі керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дерек көздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге еңгізілмейді, оларға сілтеме мәтін ішінде жақшаға алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде электронды ресурстарды қолданған жағдайда

әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тікжақшаға алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақаласы 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады

030000, Ақтөбе қаласы, Аз. Жұбановтар көшесі, 302 А. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: edu_ausb@mail.ru(С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы)

Правила для публикации в журнал «Вестник Актюбинского университета имени С.Баишева»

В научный журнал «Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

Индекс УДК

Через 1 интервал указывается индекс УДК. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Примечание. Индекс УДК можно высчитать в соответствии с ГОСТ 7.90-2007 или узнать в библиотеке.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисуночными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен состоять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г.Актобе ул. бр.Жубановых, 302 а, Актюбинский университет им. С. Баишева. Тел.: 8 (7132)

974081. E-mail: edu_ausb@mail.ru (с пометкой для Вестника Актюбинского университета им С. Баишева). Сайт: www.vuzbaishev.kz.

**С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4	Көлемі 8,4 баспа табақ	Объем 8,4 печ.л.
	Таралымы 100 дана	Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 1.11.2015 ж.

Подписано в печать: 1.11.2015 г.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А

Адрес редакции: 030000, г. Ақтөбе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-81, 52-36-00

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С.БАИШЕВА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения
редакции.

Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.

Рукописи не редактируются и не возвращаются.